ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ

ԵՒ ԻՐ

ԾՈՐՈԳՈՒՐԻՒՆԵՐԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

Հ. ՄԵՍՐՈՊ Վ. ԹԱՂԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԸ

1856

Գին 60.-

ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ

ԵՒ ԻՐ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

40

9(47)14

ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ

ԵՒ ԻՐ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՇԽԱՏԱՍՈՒԹԵՆ

Հ. ՄԵՍՐՈՊ Վ. ԹԱՂԻԿԵԱՆ

Մխիթ. Ուսումնական

Ա Պ 37955

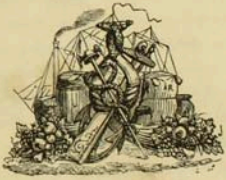

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԸ
1936

Հայոց Գրքասիրաց Ընկերութեան Գրադարան Ջոջոյեան

ՑԵՐԱՆԱՐԵՐՆ

ԷՒԵԼՈՒԴ բան կը համարինք կարճառօտ յառաջաբանիս մէջ Պատմութեան ինչ օգտակար եւ որչափ հարկաւոր գիտութիւն բլլալուն վրայ ճառել։ Որովհետեւ հաղիւ հաղիւ կրնայ մէկը գտնուիլ, որ նոյն զուարճալի ու կարեւոր գիտութեան օգուտն ուրանալ կարենայ։ Ցիրաւի բուռ իմաստունը թէ «Պատմութիւնն աշխարհքիս թատրն է»։ Որովհետեւ այսու կարեւոր գիտութեամբ, ահագնաց անցած հազարաւոր տարիներու մէջ պատահած դէպքերը քիչ առնուազն մէջ ներկայ եղածի պէս կենդանի գոյներով ընթերցողին աչքին առջեւն կը նկարուին։ Որով եթէ ընթերցողը խոհեմ ու իմաստուն է, նոյն թատրին մէջ տեսած շարիքէն պէտք է զզուիլ, խորշիլ ու խրատուիլ եւ ժրաջան ու գործունեայ մեղուի մը պէս բարի բարի գործոց ծաղիկներուն հիւթն ու ծուծը քամել ու ծծել եւ անոնց նմանողը բլլալ։

Պատմելիքնիս թէպէտ մի միայն անձի մը կենագրութիւն է, բայց նոյն մեծ անձին եւ իր գործոցը նուազ տեղեկութիւն մ՚ալ ունեցողը, անմիջապէս վերը բաածներնուս տեղի ունենալը կը հաստատէ, ինչու որ նոյն կենագրութիւնը ամէն տարիճանի մարդկանց, տարին գործավարէն սկսեալ մինչեւ նոյն իսկ Թագաւորներու, Ինքնակալներու եւ Աշխարհակալներու ալ խրատուելու եւ օրինակ առնելու աղէկ ու առատ նիւթ կը մատակարարէ։

Առաջիկայ գրուածքը 53 տարեան (1672—1725) պատմութիւն է, որն որ որչափ որ ալ կարճ երեւայ,

սակայն ռուսական պատմութեան հիմն ու սկիզբը կրնայ բուսիլ։ Որովհետեւ վերոյիշեալ թուականէն յառաջ եղած ռուսական պատմութիւնը՝ զորն որ համառօտիւ վերջէն պիտի տեսնենք, հետաքրքիր եւ մանաւանդ թէ կէս մ՚ալ մթութենէ բոլորովին ազատ չըլլալուն ընդհանուր պատմութեան մտադրութեան արժանի մաս մը չի կազմեր, ու անոր հակառակ Մեծին Պետրոսի՝ իր տէրութիւնը զարմանալի եւ անհաւատալի գործունէութեամբ ու երկաթեայ հաստատութեամբ մը, քաղաքական ու բարոյական յեղափոխութիւն մը յարուցանելով, վերատին ծնանելովը, չէ թէ միայն Ռուսաստանի Պատմութեան նոր ժամանակ մը (Ère) սկսաւ, այլ նաեւ բոլոր տիեզերքը զարմացուց ու դեռ կը զարմացրնէ եւ պիտի զարմացրնէ։

Ասով չենք ուզեր իմացրնել որ Պետրոս Մեծէն եաքը 131 տարուան մէջ (1725—1856) իրար յաջորդող գործունեայ ու քաջասիրտ Ինքնակալներն ու Ինքնակալուհիները անգործունեայ կեանք մ՚անցուցած ըլլան. քաւ լիցի։ Սակայն բնականաբար նոյն Մեծ Զարին առեն եղած հսկայաքայլ ու սխրալի յառաջադիմութիւն ու նորոգութիւնները մէյ մը գլուխ եկած ըլլալով, նոյնները չէին կրնար կրկնուիլ։ Եւ Մեծին Պետրոսի տաժանելի ու քրտնալից աշխատութեամբ յառաջ բերած պտուղը ողջ ու անարատ պահելը եւ մանաւանդ քաղաքականապէս նոյնին սահմաններն ընդարձակելը ու բարոյապէս ազգին կրթութեան բարձրադոյն թռիչ մը տալը նոյն Մեծ մարդուն արքայական ու քաջասիրտ պայազատացը մշանջենաւոր փառք ու պարծանք կը մնայ. եւ իրենց քաջութիւնները մեզի համարձակութիւն կու տան ըսելու, թէ նոյն իսկ Մեծին Պետրոսի ամօթ ու պատկառանք մը բերին, որ իր

կենացը վերջի տառերը տխուր երեւակայութիւններով կը տանջուէր թէ Իր գեղաբողջոյ ու ձեռասուն տերութիւնն ալ, Մակեդոնիայի ու Հռոմայ Աղեքսանդրին ու Կեսարին վախճանելէն ետքն եղանցին պիտի դառնայ։

Առաջիկայ գործքիս մէջ մեզի օգնական գիրքերն էին, Հալէմ, Կենագրութիւն Մեծին Պետրոսի 3 Հատ։ Պերիման, Պետրոս Մեծ իբրեւ սոսկական ու իշխող 6 Հատ։ Սեկիւռ, Պատմութիւն Ռուսիայ ու Մեծին Պետրոսի։ Պենտեր, Պետրոս Մեծ եւ իր ժամանակը։ Լանցլա զատ Կորտոնին, Վոլթերին, Պաւերին, Պաքմայսթրին Կենագրութիւններն եւ ուրիշ քանի մը պատմագիրք՝ որոնք պատմութեան ընթացքին մէջ պիտի յիշուին։

Նոյնպէս Մեծին Պետրոսի վրայ պատմուած քանի մը մանր գէպքերն ու իրեն կատարութեան առեն դրոշմուած յիշատակագրութիւնն ու հաստատուած շքանշանները զգուշաւոր քննութեամբ որոնելով ու գտնելով ու տեղիս տեղիս լուսաւորութեան համար Ընդհանուր պատմութենէ քաղուած քանի մը հատածները իբրեւ տեղեկութիւն ընթերցասիրաց առանձնելու շղանդաղեցանք։

Մեծին Պետրոսի կենագրութիւնը առուսական բարձր կատարութեանն ներքեւն եղող Հայկազանց աւելի եւս հետաքրքիր պիտ՝ ըլլայ, որոնց ուսումնական յառաջադիմութիւնը օրբաօրէ աւելի եւս ծաղկելու ու պայծառանալու վրայ է, որուն՝ Ղազարեանց ազնուազարմ գերդաստանը իր հիմնած ճեմարանովն արագասրայ թռիչ մը տուաւ. առաջիկայ առիթովս առ ազնուատոհմ գերդաստանին վրայ կարճ տեղեկութիւն մը տալը կամք ու յօժարութիւնիս է։

Յովհաննէս Ղազարեան՝ որուն նախնիքը Պարսից Աբբաս Բ. Շահին դանձապետ էին, այնպիսի մէկու մը որդի էր, որուն Ռուսաստան ինքզինք երախտագէտ կը համարի։ Յիշեալ անձը Մոսկուա գալով իր կերպասի գործարանովը այնչափ անուն հանեց, որ չէ թէ միայն Կատարինա Բ. ու Պաւղոս Ա. ին մտադրութիւնն իրեն ձգեց ու անոնցմէ մեծամեծ շնորհներ ընդունեցաւ, այլ նաեւ (1785) Գերմանիայ Յովսէփ Կայսրէն պարոնութեան պատիւն առաւ ու 1788ին նոյն Կայսրէն հռոմէական տէրութեան ժառանգական կոմս անուանուեցաւ։ Անոնցմէ զատ տէրութեան խորհրդական ու Մալթայի կարգին հրամանատար ըլլալէն եւրոպ մեծամեծ հարստութիւններ թողլով փախճանեցաւ։ Իր կտակին մէջ ազգային դպրոց մը հաստատելու բաղձանքն յայտնելով նոյնին կատարումը Յովակիմ Ղազարեան եղբօրն ու ժառանգին կը յանձնէ։

Իրօք փախճանելոյն բաղձանքը 1815ին հիմնովին կատարուեցաւ ու անանկ յառաջադիմութեան մէջ էր որ 1835ին Նոյեմբերի սկիզբը արքայական հրովարտակաւ մը դպրոցը տէրութեան ճեմարանի կարգն անցաւ, որով ուսման կարգն ալ աւելի եւս բարձրացաւ ու հեռուեւալ կարգն սկսաւ։ Ս. Գրոց պատմութիւն, Քրիստոնէական, ռուսերէն Քերականութիւն, Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն, Գիտութիւն տէրութեանց, Գրագիտութիւն, Տրամաբանութիւն, Թուաբանութիւն, Ալկեբրա, Երկրաչափութիւն, Երկքանկիւնաչափութիւն, Ֆիզիգա, ու լեզուաց կողմանէ Լատիներէն, Գերմաներէն, Գաղղիերէն, Հայերէն, Տաճկերէն, Արպերէն, Պարսկերէն։

Դպրոցն այսչափ բարձրանալէն եւրոպ նոյնին

համար սահմանուած դրամագլուխը պէտք էր որ քիչ դար, սակայն Ղազարեան ազնիւ գերդաստանն ալ հոգաց։ Ղազարեան երեք եղբարց մեծանձնութիւնը՝ որոնցմէ առջի երկուքը տէրութեան իրական խորհրդական ու Մեծ. Ինքնակալին սենեկապահ են ու երրորդը արքունի թիկնապահաց պաշտօնակալ էր ու 1828ին 40,000 հայ Ռուսաստան բերաւ, քիչ առեւտան մէջ դրամագլուխը 100,000 ռուպլիի բարձրացուց։ Հիմակ դպրոցին հոգողութիւնը Յովհաննէս Ղազարեան ու կառավարութիւնը Քրիստափոր Ղազարեան մեծաշուք իշխանաց ձեռքն է, որոնք նաեւ բոլոր ազգին ուսումնականութիւնն ալ օր ըստ օրէ աճեցնելու ու ծաղկեցնելու փութոյն մէջն են։

Ասանկ թէ առջեւի գրուածքին ու թէ Ռուսաստանի ազգայնոց ազնուազարմ գերդաստանի մ՝ու անկից հաստատուած ազգային դպրոցին վրայ փոքր ի շատէ տեղեկութիւն մը տալէն եաքը, աս մեր դոյզն աշխատասիրութիւնը բոլոր ազգին ընթերցասիրութեանը կը յանձնենք։

ՑԱՆԿ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Պետրոսի ծնունդէն մինչեւ Սոֆիա Զարուհւոյն կառավարութեան վերջը։ 1672—1689 1

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Պետրոսի կառավարութեանը սկիզբէն մինչեւ Շվետաց դէմ պատերազմ հրատարակուիլը։ 1689—1700 . . 28

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Շվետի դէմ պատերազմ հրատարակուելէն մինչեւ Բոլթաւայի յաղթութիւնը։ 1700—1709 78

ՀԱՏՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Բոլթաւայի յաղթութենէն մինչեւ Ֆինլանտի աշխարհակալութիւնը։ 1709—1714 136

ՀԱՏՈՒԱԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Ֆինլանտիայի աշխարհակալութենէ մինչեւ Նայշլոտի խաղաղութիւնը։ 1714—1721 171

ՀԱՏՈՒԱԾ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Նայշլոտի խաղաղութենէ մինչեւ Պետրոսին մահը։ 1721—1725 212

Մեծին Պետրոսի առտնին նկարագիրը 236

ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾ

ու իր

ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հատուած առաջին

Պետրոսի ծնունդէն մինչեւ Սոֆիա Զարուհւոյն կառավարութեան վերջը: 1672—1698.

Մուտք: Ռուսական նախաւոր պատմութիւն: Պետրոսի ծնունդն ու Սոֆիա: Պետրոս Զար կը կոչուի: Սթռելցներու ապստամբութիւնը: Իվան Պետրոսին գահակից կ'ընտրուի: Սթռելցներու երկրորդ ապստամբութիւնը: Սոֆիա խնամակալ: Պետրոս պատերազմական գունդ մը կը կազմէ: Փրանկիսկոս Լֆֆոն: Պետրոսի ամուսնութիւնը: Սոֆիա վանք կը քշուի:

1.

ԻՐԱՒԱՄԲ կ'ըսէ մատենագիր մը թէ Ամերիկայի գիւտէն ետքը, պատմութիւնը՝ Ռուսիայի բարոյական ու քաղաքական փոփոխութենէ ու նորոգութենէ աւելի կարեւոր ու մտադրութեան արժանի դէպք մը չունի: Ազգ մը՝ որ դար մը յառաջ Ասիայի ուրիշ ազգաց մէջ խառնուած ու կորսուած կը համարուէր, իբրեւ թէ մոգիչ խօսքէ մը զրդուած ու յափշտակուած ազգաց իր որոշումը: Շրջապով մը եւրոպական արուեստներու եւ սովորութեանց վարժելով հսկայական քայլերով ելաւ եւրոպական տէրութեանց առաջին կարգն անցաւ. Հիւսիսի դատաւոր ու տէրութեանց կարեւոր գործոցը մէջ իրաք գործակից եղաւ: Այո, նոյն իսկ տէրութիւնները սկսան ահ ու դողու մէջ մտնել, որ չըլլայ թէ Ռուսիա իրենց նկատմամբ այնպէս ըլլայ

ինչպէս երբեմն Մակեդոնիա Յունաստանի նկատմամբ եղած էր։

Ո՞վ էր աս երագընթաց թռիչը տուողը. ինչպէս աս զօրութեան, աս կերպարանաց բարձրացաւ Ռուսաստան։ Ուրիշ ազգաց դիւցազունքը՝ առասպելական հնութեան մէջ թաղուեցան կորսուեցան. Ռուսաստանի գոյութիւն ու կերպարանք տուող դիւցազին յիշատակը դեռ կենդանի է, դեռ ամենուն աչքին առջեւն է։ Ան զարմանալի մարդն է մեր նկարագրութեան առարկան որն որ անկիրթ ու վայրենի ժողովրդեան մը իշխան ծնած, հաստատուն քաջասրտութեամբ ղինքը պատող մութը պատռեց անցաւ ու դէպ ի լոյս փութաց։ Յաղթեց իր նպատակին հասնելու զանազան դժուարին արգելքներուն, թէպէտ եւ պատերազմի ու տիրասպանութեան վտանգները միշտ իրեն դէմ պակաս չէին։ Անշարժ ու հաստատուն, միշտ իր նպատակն իր աչքին առջեւն ունենալով իր ճամբան յառաջ տարաւ աս դիւցազնը։ «Պետրոսի ոտքը կը դնեմ իմ փառքս, որովհետեւ իրեն պարտական եմ»։ այսպէս խօսեցաւ հարիւր տարի ետքը իր յաջորդներէն մէկը։

2.

Ռուսաստան՝ որ յառաջուան ատեն մերձակայ ջրերուն ստէպ ողողելովն ու բնակչաց անհոգութեամբը խիստ, անբեր ու անապատ երկիր մ՚էր, աս մեր պատմութեան ժամանակները հիմակուան եւրոպական Ռուսաստանին մեծ մասն իր մէջը կը պարունակէր։ Ա՛ս երկրին սկզբնական պատմութիւնն ու իր բնակչացը ուսկից յառաջ գալը խորին մթութեամբ ծածկուած է, աս միայն կրնայ ըսուիլ որ Ռուսաստանի բնակիչներն ալ ան բազմամարդ Սկանտինաւեան ժողովրդենէ են, որոնք Ասիայէն գաղթելով բոլոր Եւրոպա տարածուեցան։ Իններորդ դարէն

եղբը ռուսական պատմութեան հաղիւ հաւանակա-
նութիւն մը կրնայ ընծայուիլ, ու հաղիւ նոյն ատեն-
ները Ռուրիքի ցեղի իշխանները կրցան ռուսական
պետութեան հիմը դնել։ Ասկէ յառաջ երկիրը զա-
նազան ցեղերու տակ կոտր կոտր իշխանութիւններու
բաժնուած էր. ասոնք իշխանները ուզածնուն պէս ե-
կիրներ կը գրաւէին, ստէպ իրարու դէմ կը
կռուէին ու մէկզմէկ կը կործանէին որով եւ տեղւոյն
բնակիչներն ալ չէին կրնար մէկ մասնաւոր ժողո-
վուրդ մ՝ըսուիլ։ Վերջապէս Ռուրիք իշխանին հինչ-
պէս նաեւ իր Սինաւս ու Թրուվոր եղբարցը քա-
ջութիւնն ու իրենց թէ ներքին ու թէ արտաքին
փառաւորութիւններն ու հարստութիւնները ամ-
նուն յաղթեց։ Սինաւս ճերմակ ծովուն կողմերն
առաւ, Թրուվոր Բլէսքովի իշխանութիւնը եւ Ռու-
րիք նախ Նովկորոտի կողմերն առաւ ու եղբարցը
մահուընէն եղբը բոլորին վրայ իշխեց։ Քիէվ գլխաւ-
որ քաղաք եղաւ եւ Ռուրիքի ցեղն ու ընտանիքը
կառավարութեան սանձն իր ձեռքն առաւ։ Ռուրի-
քի թոռը անուն տկար որդւոյն որբեւարին Սուրբն
Ոլկա (Օլկա) 954ին կոստանդնուպոլիս երթալով
քրիստոնեայ եղաւ ու պետութիւնը աս Ռուս Շա-
միրամին ատենը նոր կերպարանք ու նոր նկարագիր
մը (Caractère) ստացաւ։ Քրիստոնէութիւնը Ռու-
սաստանի վրայ ալ տարածեց իր լոյսը. բայց ափսո՜ս
որ թաթարներու եւ Մոնկոլներու աս երկիրս ասպա-
տակելովն ու զանազան կողմ տիրելովը աս լոյսը շու-
տով մարեցաւ։ Ռուրիքի ցեղին իշխանները հետ-
զհետէ մէկզմէկու յաջորդեցին ու ժողովուրդը աս
պատերազմասէր իշխաններու տակ դարձեալ իր
իշխանին սեպհական ստացուած համարելով ան-
հնարին խստութեանց տակ կ՝ընկճէր ու չէր կրնար
կրթութիւն մը ստանալ։

Ռուսաստան 15երորդ դարուն այնպիսի վիճակի

մը մէջ էր՝ որ երկու դար վերջը այսպիսի բարձրութեան հասնելն ամենեւին չէր յուսացուեր, թէպէտ եւ Ռուբիկի ցեղին վերջի իշխաններուն փոյթը բոլոր աւէր։ Իվան Վասիլեվիչ Մեծն եղաւ որ (1462էն վերը) ասիական բարբարոսութեան՝ գրեթէ 200 տարուան երկայնատեւութենակեայ, ամբոխալից ու խիստ լուծը թօթափեց (1480), նոյնպէս ներքին մէկզմէկ անկախ իշխաններն ու քաղաքները, մանաւանդ ան հզօր Նովկորոտը (1478) հնազանդեցուց եւ անանկով սերտութեան միութեան ու բուն ռուսական պետութեան հիմը դրաւ։ Իվան Վասիլեվիչ († 1505)[1] զնեքն իշխան ամենայն Ռուսաց անուանեց։

Օ. Իվան Մեծը շատ աւելի գերազանցեց իր թոռը, ու ինքն Իվան գրեթէ նախապատկեր մ՚էր անոր. որն որ երբեմն սերտութեան ձեւ ու կերպարանք պիտի տար. որովհետեւ չէ թէ միայն յաղթող, այլ նաեւ օրէնսդիր, արուեստանոցիր եւ ուսումնական էր։ Իվան գեւ 14ամեայ հասակովն ինքզինք մեծամեծ ու ծանր բռնաւորութենէ ազատեց ու անոր տեղ իր խիստ, բայց զբաւոր ու խոհեմ միապետութիւնը հաստատեց (1544)։ Լիֆլանտի պատերազմին մէջ (1558) այնչափ յաջողութիւն չունեցաւ. թէպէտ 1570ին Գանիացւոց Մագնոս իշխանն իր վերագուռնութեամբը նոյն երկրին ժառանգական իշխան անուանեց ու պատերազմը յառաջ կը տանէր, բայց Մագնոս ինքզինքը Լեհաց Յուլիան թագաւորին յանձնեց ու Իվան ամէն կողմանէ նեղ մնած Սոխոլեան խաղաղութեան պարտաւորեցաւ (1582) ու իր Լիֆլանտի ու Լեհաստանի վրայ ունեցած իրաւունքէն հրաժա-

[1] Եւրոպացւոց բայց մանաւանդ Գերմանացւոց մէջ առ հասարակ ազէկ սովորութիւն մը կայ, որ գրքի մը մէջ երեւելի դէպք կամ մարդ մը յիշելու առեն, անոր որ տարեն հանդիպած կամ ապրած ըլլալը բովը կը նշանակեն. ու երբոր մարդու մը մեռած տարին կ՚ուզեն նշանակել նէ, տարւոյն թուականին բովը, վերը դրածնուս պէս, խաչ մը կը դնեն։

ելով Շվեդի հետ զինադադար ըրաւ (1583)։ Ասոր հակառակ հիւսիսային Ասիայի կողմանէ Իվան իր տէրութիւնը կը տարածէր, 1552ին Խազանի թաթարաց հզօր տէրութեանը յաղթեց. 1554ին Աժտերխան ու բոլոր Խազարտա, մինչեւ Կովկաս իր վերին իշխանութիւնն ընդունեցան։ Արդէն 1563ին Սիպիրիա գտնուած էր. ասոր մէկ մասն ալ թաթարները վռնտելով իր տէրութեանը հետ միացուց (1584)։

Իվան Բ. Անգղիացւոց հետ վաճառականութեան դաշինք մը դրաւ, որոնք իրեն տակ (1553) Արխանգելի ծովական ճամբան գտան. Պարսկաստանի հետ ալ վաճառականութիւն հաստատելու ետեւէ էր։ Քաղաքական օրինաց ժողովածոյք մը կազմեց, իր տէրութեան մէջ արուեստաւորներ, գործավարներ, սակ կտրողներ ու բժիշկներ ժողվեց ու Մոսկուայի մէջ առջի տպարանը դրաւ 1564ին։ Ինքն էր Սմոլենսկցիներու (պահապան, անձնապահ զօրաց) գունդն հնարողը, որոնք կամաց կամաց մեծնալով վտանգաւոր ու կասկածելի զօրութիւն մը ստացան։ Ասիկայ ինքզինք Զար (կեսար, Տէր,) անուանեց ու Ահաւոր կոչուեցաւ ու 1584ին, 54 տարեկան մեռաւ։ Իրմով ու իր երկու նախորդներովը կատարեալ միապետութիւն հաստատուեցաւ, որովհետեւ ամէն բան Զարին կամքէն կախուած էր։ Իվան Բ. սաստիկ բարկութեան ատեն՝ իր Իվան ելդեց որդին սպաննած էր, անոր համար երկրորդ որդին Գէոտոր Ա. 1584ին գահն ելաւ, բայց տկարամիտ, անգործ իշխան մ՚ըլլալուն՝ հայրը մեծամեծներէն մէկն իրեն խորհրդական տուած էր, որոնք իրարու հետ աւրուելով, կառավարութիւնը եղանակաւ մը քաղաքականութեան վարժ բայց վրէժխնդիր, անխիղճ ու անզգայ Պորիս Կոտունով Զարին անելորդուոյն անցաւ։ Ասիկա Գէոտորին անուամբ

տիրելու սկսաւ, մեծամեծներն արքունիքէն հեռացուց. Գէոտորին՝ Դեմետրիոս պզտիկ եղբայրը Ուկիչ խաւրելով հոն սպաննել տուաւ ու նենգութեամբ նոյն քաղաքը՝ իբրեւ ան սպանութեան պարտական, հիմնայատակ փլցընելով պատժեց (1588)։ Նոյնպէս Կոստանդնուպոլսոյ Երեմիա պատրիարքէն Ռուսիայի առանձինն պատրիարքութեան իրաւունք գնեց ու Մոսկուայի մէջ պատրիարք մը հաստատեց, որն որ 1589ին Կոստանդնուպոլսի մէկ ժողովքէն ընդունուեցաւ։ Սիպիրիան բոլորովին իր տակն առաւ, անոր հակառակ 1595ին բոլոր Էստլանտ, Ռեվալ ու Նարվա՝ Շվեդին տուաւ։ Գէոտոր Ա. անդաւակ մեռաւ (1598), որով եւ Ռուրիքի ցեղն ալ ըմբնցաւ։

Թէպէտ Պորիս Կոտունով Զար եղաւ, բայց չկրցաւ երկայն ատեն իշխել. ինչու որ Կրիսքա Օթրէփիէվ կրօնաւորը ինքզինք իբրեւ Գէոտոր Ա.ին եղբայրը՝ Դեմետրիոս ձեւացընելով, իրեն դէմ ելաւ. Պորիս երբոր տեսաւ որ Օթրէփիէվին կողմնակիցները շատցան, յուսահատած ինքզինք թունաւորելով մեռցուց (1605 Ապր.)։ Գէոտոր Բ. անոր որդին թէպէտ Զար անուանեցաւ, բայց երեսը նայող չեղաւ ու քիչ մը ետքը իր թշնամւոյն հրամանաւը մեռցուեցաւ (1605, Ապր.)։ Ասկէ ետքը 7 տարի ռուսական թագը բռնաբարութեան մէջ էր, զանազան իշխաններ, Լեհաստան ու Շվէտ հետզհետէ նոյնին վրայ կը կռուէին. վերջապէս 1612ին կղերը, բարձր ու ստորին աստիճանի ժողովուրդը միաբան հաւանութեամբ Փիլարէթ նոր պատրիարքին որդին Միքայէլ Ռոմանով պատանին, նախորդ Զարերուն լիուլի իշխանութեամբն անկոպար ու առանց մէկ վերապահութեան ժառանգական Զար անուանեցին (1613)։

Միքայէլ Ռոմանով ներքուստ խախտելու մտ

տէրութեան մ՝աթոռն ելաւ, եւ մեծամեծ ձեռաներով արտաքուստ ալ խաղաղութիւն գնելու պարտաւորեցաւ. Սթոլպովայի խաղաղութեամբը (1617) Ինգերմանի երկիրը, Քարելիա ու Քէքսհոլմ Շվեդին տուաւ։ Տվկինայի խաղաղութեամբը (1619) ու անկից վերջը Վիասմայի խաղաղութեամբը (1634) Սմոլենսք, Չեռնիկով ու Սեվերիա Լեհաստանի տուաւ ու Լիֆլանտի իրաւունքներէն բոլոր հրաժարեցաւ։ Ասկէ ետքը բովանդակ փոյթն ան եղաւ որ խաղաղութիւնն ու բարեկարգութիւնը Ռուսաստանի մէջ հաստատէ, եւ իրօք ալ տէրութիւնն իր խաղաղ կառավարութեան ատեն հանդարտեցաւ. ասոր ատենը Պարսկաստանի ու Ճենաստանի հետ վաճառականութեան դաշինքներ ալ դրուեցան։ Ասվիճակիս մէջ թող տուաւ տէրութիւնը իր 50ամեայ հասակին մէջ († 1645) իր Ալեքսի որդւոյն, որն որ գործունեայ եւ իմաստուն իշխան մըն էր ու հօրը սկսածը գլուխ հանեց։ Ներքուստ արուեստից փոյթը, վաճառականութիւնն ու նաւագնացութիւնը նոր յառաջադիմութիւն մ՝առին, արտաքուստ թէպէտ Շվեդաց հետ եղած պատերազմը անօգուտ վերջ մ՝ունեցաւ (1657—61), բայց Լեհերուն առած երկիրներն ետ առաւ. իր Տաճկաց հետ ըրած պատերազմէն ետքը ալ չապրեցաւ, ու 31 տարի տիրելէն ետքը 46 տարուան մեռաւ (1676։)

Ֆէոտոր Գ. անոր որդին թէպէտ քիչ ատեն տիրեց († 1682), բայց իր կառավարութիւնը երեւելի գործքով մը նշանաւոր ըրաւ։ Ջնջեց, վերցուց այն ամենայն արտօնութիւնները, զորոնք մեծամեծք կը վայելէին, ու գահ հանեց ան ճշմարտութիւնը թէ, Չէ թէ ծնունդն, այլ հայրենեաց արդիւնքը մարդ պատուոյ արժանի կ՝ընէ [1]։ Ֆէո-

[1] Ռուսաց պէս ազգ մը չկայ որ իր ցեղին պահպանութեանը փոյթ տանի ու նոյն ցեղը երեւելի ընող գործքերը քննէ ու

տորին այսպէս շուտ մեռնելովը տէրութեան մէջ հին խռովութեանց նորէն երեւան ելլելուն վտանգ կար. որովհետեւ իր ետեւէն թողուց տիրապետելու սէր ունեցող քոյր մը, մարմնով ու մտօք անգործունեայ հարազատ եղբայր մը ու մէկ խորթ եղբայր մը որ

տեղեկանայ։ Ցեղ մը որչափ որ իր սկիզբը դէպի հին ատենները յառաջ կը տանէր այնչափ երեւելի կ'ըլլար ու միւս ցեղերուն առջեւ մեծ առաւելութիւն կ'ունենար։ Շատ նախանձախնդիր էին Ռուսերը առ բանիս մէջ, ամենեւին չէր կրնար մէկը տանիլ որ ուրիշ իրմէ ստորին ցեղ մը կամ ան ցած ցեղէն մէկն իր վրայ իշխէ կամ իրեն հրամայէ. առ նախանձախնդրութիւնքան ստորնանի հասաւ որ շատ անգամ նաեւ ի վնաս տէրութեան, ցեղերու մէջ մեծ կռիւներ կը բացուէր ու խռովութիւնը ստէպ վտանգի մէջ էր։ — Ֆէոտոր Ալեքսիէվիչ Զարն ալէկ իմացաւ որ ասանկ ցեղական կռիւներն ինչ ստորնանի վնաս են հասարակաց բարեկեցութեան ու նոյն իսկ տէրութեան եւ որոշեց որ առ ցեղական զանազանութիւնը բոլորովին ջնջէ վերցնէ ու ան ատենը մէկին ուրիշէն աւելի պատիւ ունենայ երբոր տէրութեան ծառայութեան մէջ արդիւնք մը ստանայ եւ կամ հայրենեաց համար բաղութեան գործք մը տեսնէ։ Ա՛ս սկզբամբ ամէն մէկ ցեղին հատորաւոր ցեղաբանական գիրքերը իր պալատը բերել տուաւ ու մեծ ժողով մ'ընելէն ետքը ամէնն ալ այրեց։ — Ա՛ս հին ազնուականները զանազան ստորնանութիւններու կը բաժնուէին. Ա՛ռջի ստորնանի ազնուականներն էին Պոյարները որ ի ծննդենէ իրենց իշխաններուն գաղտնի խորհրդական էին. ամէն Պոյար ազատ էր ուզած ատենը իր իշխանին ներքին խուցերը մտնելու ու հոն ամէն խորհուրդներու ներկայ կը գտնուէր. Զօրաց ամէն մէկ բաժնին հրամանատարը Պոյար մը կ'ըլլար։ 2. Երկրորդ ստորնանի ազնուականներն էին Սահմանակալները (Օքոլնիչի), որոնք ինչպէս անուններնէն յայտնի է, պէտք էր որ սահմաններուն վրայ հսկէին ու ամէն պատահած կռիւներն ընկնէին։ Ա՛ռանք զօրաց հրամանատար ալ կ'ըլլային ու գաղտնի խորհրդականաց ժողովին ալ կրնային ներկայ գտնուիլ։ 3. Երրորդ կարգի տակ կ'երթային Ցումնայա Ցվորանա, (որ հիմա կուսակալ կարգին նայելով Ցերութեան իրական խորհրդականները կրնան ըսուիլ) ըսուածները, որն որ այնպիսի պատիւ մնին էր որ միայն ստորին ազնուականներու կը տրուէր. առանք կրնային Պոյարներու ու Օքոլնիչներու հետ խորհրդի նստիլ ու պատերազմական ծառայութեանց շատ քիչ կը գործածուէին։ 4. Չորրորդ կարգի տակ կ'երթային Սմիոնիչները որոնք արքունեաց մէջ կը ծառայէին։ 5. Հինգերորդ կարգէ են Սմիրիտչի ըսուածները։ — Ազնուականութեան բարձր ստորնանի մը Վենեզ ըսուածները կը կազմեն, որոնք իրենց մէջ գարձեալ զանազան ստորնանները կը բաժնուին։

հաղիւ 10 տարեան կար։ Ժողովրդեան բոլոր յոյսն աս 10ամեայ տղուն վրան էր, որն որ Պետրոս էր։

3.

Ալեքսի Միքայելովիչ առջի անգամ Իլիի Իանիլովիչ Միլոսլաւսքի Օքոլնիչին դստերը Մարիամ Միլոսլաւսքիին հետ կարգուած ըլլալով (1648) 5 որդի եւ 8 դուստր ունեցած էր որոնց մէջէն Ֆէոտոր Ալեքսիէվիչ ու Իվան Զարերը, Եւթոքսիա եւ Սոփիա իշխանուհիները մեր պատմութեան երեւելի անձինքներէն են։ Բայց Մարիամ 1667ին մեռնելով Զարը Քիրիլոյ Բոլուեէխթովիչ Նարիշքին Պոյարին դուստրը՝ Նատալիա Քիրիլովնան, տէրութեան խորհրդական Արթեմոն Սերկէյէվիչ Մաթվէյէվին քովը տեսնելով՝ որն որ զինքը, հայրը պատերազմի մէջ գերի ինկած ըլլալուն, հոգեզաւակ առած էր, շատ հաւնեցաւ ու 1671ին իրեն հետ ամուսնացաւ։ Ալեքսի Միքայելովիչ աս ամուսնութենէ միայն մանչ մը ու երկու աղջիկ ունեցաւ որոնք էին Պետրոս որն որ 1672ին Մայիս 30ին Մոսկուա քաղաքը ծնաւ, Նատալիա (ծն. 1673) ու Ֆէոտորա (ծն. 1674, † 1677)։ Պետրոս աս ամուսնութեան առջին պտուղն էր. իշխանին ծնունդը իր հօրը ու բոլոր երկրին մեծ ուրախութիւն եւ ցնծութիւն պատճառեց, որովհետեւ Զարին առջի ամուսնութենէն ունեցած երկու որդիքն իշխանութեան անընդունակ էին։ Ըստ սովորութեան ժամանակին, աս առթիս մէջ ալ աստեղագէտները ժողովրդեան բաղձանացը թարգման եղան։ Ծանուցին հօրը թէ նորածինը պատերազմական իշխան ու իր թշնամեացը ահրելի պիտի ըլլայ[1]։ Զէ

[1] Նոյն առենեան Եւրոպայի մէջ տիրած նորաձեւութեան համեմատ մեծամեծներու ծննդեան առեն աստղները խորհրդի կը կանչուէին ու անոնց մէկզմէկու նկատմամբ ունեցած դիրքովը նորածնի մը բախտաւոր կամ նշանաւոր մարդ ըլլալը կը դուշակուէր։ Կը պատմուի որ Պետրոսին ծնանել-

թէ միայն երկնաւոր աստեղաց ընթացքն այսպէս կը ցուցընէ, կ'ըսէին, այլ եւ նոյն իսկ երկրիս վրայ նոյն օրը յաղթութեամբ նշանաւոր է։ Որովհետեւ Պետրոսին լոյս տեսած օրը, մեծին Լուդովիկոսի գունդը Ռենոսի վրայ եւ Տաճկաց գունդը Ցնեսթերի վրայ յաղթութեամբ յառաջ կ'երթային։ Արդէն Պետրոսի վրայ երեւցած ձիրքերն իր մեծութեան վիճակը կը ցուցընէին։ Ալեքսի իր հայրը՝ տղան աղէկ ճանչցաւ, ու միշտ ան մտաց վրայ էր որ իր երիցա-

լու աւենն ալ Մոսկուա քաղքին մէջ անուանի աստղաբաշխ մ'եղած ըլլայ, որն որ նոյն միջոցին երկնքի վրայ զննութիւններ ընելու աւեն Արէս մոլորակ աստեղ քով ուրիշ նոր փայլուն աստղ մը տեսնելով գուշակած ըլլայ թէ նորածինը մեծ դիւցազն ու աշխարհակալ պիտի ըլլայ ու հօրը մահուրնէ վերջը անմիջապէս գահ պիտի ելլէ։ Հիմակուան ժամանակս ուսմունց չէ նէ, գոնէ քիչ մը բան հասկըցող մարդիկներուն առջեւ հասարակ աստղներու կամ գիսաւորներու երեւնալէն դժբախտութիւն կամ յաջողութիւն գուշակելը ապիսական ու ծաղրելի բանէ եւ նոյն իսկ աստղաբաշխական գիտութիւնն ալ իր մէջը աս տեսակ գուշակութեանց սկիզբ չունի։ Թէպէտ Պետրոսի ծննդեան աւեններն ալ աս տեսակ աստղաբաշխական գուշակութիւնները բոլորովին իրենց յարդը կորսընցուցած էին, բայց որովհետեւ աս Կայսեր վրայ բովանդակ Եւրոպայի մէջ մեծ համբաւ մը կը տիրէր, Բեմիերապուրկի ուսումնական ճեմարանին անդամ Պ. Լէքսել ուսուցիչը մեծ հետաքրքրութեամբ սկսաւ քննել թէ արդեօք Պետրոսի ծննդեան աւենը բուսածին համաձայն աստղ մը երեւցած է։ Նոյն աւենուան Մոլորակաց ըրած ընթացքը քննեց ու ճիշդ հաշիւներով ու աստղաբաշխական կանոններուն համաձայն ցուցուց որ համբաւին համեմատ նոյն ժամանակը Արէս մոլորակին քով չէր կրնար լուսաւոր աստղ մը երեւցած ըլլալ։ — Պետրոսի ծննդեանը աւեն եղած համբաւին համաձայն յիշատակագրամ մ'ալ տպուած է որուն առջի երեսը Ալեքսի Միքայելովիչին ու իր ամուսնոյն Նատաղիայի, Պետրոսի ծնողացը, պատկերները կոխուած են աս բոլորագրով «Ալեքսիոս Միքայելի Որդի Շ. Ա. Զար Եւ Մեծ Զօրավար Ամենայն Ռուսիոյ»։ (Alexius Michaelis Filius D. G. Tzar. Et Magnus DuxTotius Rusiae.) Միւս երեսը կնոջ կերպարանքով Ռուսաստան նկարուած է, որն որ ձեռքերը Ռուսաստանի երկնաւոր ոգւոյն երկնցուցած տէրութեան երջանկութիւն ու բախտ բերող մանուկն անոր ձեռքէն առնուլ կ'ուզէ։ Աս երեսին վերնագիրն է «Յոյս մեծ հանգերձելոց» (Spes Magna Futuri) ու Սատրնագիրն է «Պետրոս Ալեքսեայ որդի, ծնեալ յ30 Մայիսի 1672. (Petrus Alexii Filius Natus 30 Maii, MDCLXXII)։

գոյն երկու որդիները մեկդի թողով Պետրոսը Զար անուանէ. տղան մայրը՝ որ կրնար Զարին խօսք անցընել, սոսկալի կրնար նոյն ատենէն իր որդին ժառանգ որոշել եթէ Զարին առաջին ամուսնութենէն ունեցած դուստրը, Սոֆիան իրեն արդելք չըլլար։

Սոֆիա մեծամեծ տաղանդներով զարդարուած բարենշան օրիորդ մըն էր. խօսելու մէջ ճարտար ու նաեւ բանաստեղծ։ Բայց իր անյաղթելի փառասիրութիւնը՝ ապագայ աշխարհքիս առջեւ իր անունը շատ աղաղակեց։ Իր խորթ մայրը՝ որն որ անոր աս մտքութիւնը կը ճանչնար, զինքը զսպելու ջանալովը աւելի եւս գրգռեց։ Սոֆիային սիրոյը Նաթալիային ու իր որդւոյն դէմ անշիջանելի վրէժխնդրութիւն մը բորբոքած էր։ Սոֆիային թելադրութեամբն ու գրգռելովը Աշիքսին Պետրոսին նկատմամբ ամենեւին տրամադրութիւն մը չէր ըլար։ Նաեւ իր յաջորդը Ֆէոտոր Գ. մահուանը ատեն յաջորդութեան նկատմամբ Պետրոսին համար ամենեւին բան մը չէր ըլար. թէպէտ անոր կրթութեանը աղէկ փոյթ տարած էր։ Պետրոս զանազան ուսմամբ կրթուեցաւ. ազգային պատմութեան, ուսողութեան (մաթեմմաթիկայի) ու պատերազմական արուեստներու մասնաւոր ուսուցիչներ ունէր։

4

Պետրոսին՝ իր մեծ, կարճատես ու թոթովախօս Խվան եղբօրմէն ունեցած առաւելութիւններն այնպէս ծանօթ էին ամենուն, որ դժուարին բան մը չէր ժառանգութեան մէջ ալ զինքն անկից վեր դասել տալը։ Ֆէոտորին մահուընէն անմիջապէս ետքը Պետրոսին մտրմէն որոշուած ու Մոսկուայի մէջ գտնուած տերութեան պաշտօնեաներն ու հրամանատարները, թէ եկեղեցական ու թէ աշխարհական վիճակէ մարդիկ Քրէմլ Զարին պալատը ժողվեցան։ Հար-

ցուց պատրիարքը թէ Երկու իշխանութիւնք ՝ որը Զար պիտ՝որ ըլլայ։ Թնդաց ընդհանրապէս Պետրոս ա-նունը, քանի մը Սոփիայէն կողմնակից հակառակորդաց դէմ։ Հաստատուեցաւ Պետրոս իշխանութեան մէջ, ու Սթամբուլցիներու անհանգիստ գունդը, որոնց ձայնը Մոսկուայի մէջ, Կոստանդնուպոլսոյ Եէնիչէրիներուն պէս ամէն բան կ՝որոշէր, հաւատարմութեան երդում ըրաւ իրեն, ու մայրն ալ խնամակալ անուանուեցաւ։ Ա՛ս դէպքիս համար յիշատակագրամ մ՝ալ կոխուեցաւ [1]։

Ասոյց Սոփիա որուն աս ընտրութեան վրայ ինչ աստիճանի նեղացած ըլլայն արդէն կրնայ մտաբերուիլ, իմացաւ որ իր բաղձանքին ուրիշ կերպ չկրնար հասնիլ՝ բայց եթէ օրբեւարի Զարուհին, բոլոր Նարիշքինի ընտանիքն ու Պետրոսի կողմնակիցները եղանակաւ մը փճացընելով։ Ա՛ս մտադրութեամբ իր կողմնակիցներովը մեծ գործունէութեան մէջ էր։ Վերջապէս Սթամբուլցիներն իր կողմը վաստրկեցաւ ու համբաւ մը հանեց թէ Բէտոսոր Գ։ բնական մահուամբ մեռած չէ, այլ Նարիշքինէն թունաւորուած է, ու անոր ձեռքովն Իվան ամենէն մերժուած է, որուն կեանքը՝ եթէ մեռած չէ նէ, վտանգի մէջ է։ Բէտոսորն սպանողներն Հայրենեաց ամէն ճշմարիտ որդոցը ու նոյն իսկ Սթամբուլցիներուն մեծ վտանգ կը սպառնան։ ամենուն պարտքն է Իվանն աղատելը ու անոր իրաւունքը պաշտպանելն ու դիմքը ճնշող թշնամիներէն Նարիշքին, ու իր կողմնակիցները ցնցելը։ Երբ որ աս համբաւը ժողովրդեան մէջ գրգռութիւն պատճառեց, Սոփիա՝ որ միշտ ձեռքի տակէն գործելու վրայ էր, զրաց մեծերը, պատրիարքը, եպիսկո-

[1] Ա՛ս դրամս վրայ Պետրոս պատանին հռոմայեցի պճնաւորով (Toga) կին ձեւացած Թուստաստանի հետ փառաց տաճարը կ՝երթայ, որն որ գժուարբեանելի լեռան մը գագաթը կանգնուած էր Իմ էս, կ՝ազատակէ գնդ պատանին, իմմով պէտք է որ փառաց դագաթն երթայ։

պոներն ու մեծամեծ վաճառականներն իր քովը ժողվելով՝ ցուցուց իրենց թէ անդրանկութեան իրաւամբ տէրութիւն Իվանին կ'կրնայ, ու անձնապահց (Պեռելիցներուն) շատ ռոճիկ ու մեծամեծ պարգեւներ խոստանալով զիրենք Պետրոսի ընտանեաց (Նարիշքինի) դէմ գրգռեցնելով ալ որ արդէն Իվանը խղդած են ու Հոլանտացի Դանիէլ Կատն բժիշկն ալ Գէոտոր Գ. թունաւորողն է։ Վերջապէս 40 անուանց ցանկ մ'ալ տուաւ իրենց, զորոնք տէրութեան թշնամի կը կոչէր։

Գրգռութիւնն ան աստիճանի զօրացաւ որ 1682ին Մայիսի 15ին անագորոյն տեսարան մըն է բացուեցաւ։ Ռուսու կանուխ բոլորը մէյուկները զարնուելու սկսան. Պեռելիցները ժողովեցան ու "Վէժիենդրութեան ժամն հասաւ„ խօսքը բոլոր օդը կը թնդացընէր։ Ամենուն բերանն ան էր թէ Իվան ձարոդին սպաննուած է, Նարիշքին Ռուսիայի տիրել կ'ուզէ. ամենուն քաջալերութիւն կու տային ու կը յորդորէին ըսելով, թէ Խնդրենք մեռելոյն վրէժը, մեռնինք հայրենեաց համար։ Այսպէս բոլորը Քրէմլ զէնք առաւ ու վայրենի գազանի կատղութեամբ մատնիչները, Զարն ու սպանողները փնտռելու սկսան։ Կատաղաբար մերձեցան ան բերդին, որուն մէջ իշխանները, Պետրոսի մայրն, անոր ազգականներն ու բարեկամները ապաւինած էին։ Կ'ուզէին այնպիսի իշխանի մը մահուան վրէժն առնուլ, որն որ դեռ կ'ապրէր, կ'ուզէին անոր գլուխն այնպիսի թագ մը կապել՝ զորն որ կրելու կարողութիւն չունէր, ու իրաւունք տալ այնպիսի մէկու մը, որն որ անոր յարգը չէր ճանչնար։ Արդէն զանգակներու հնչմամբ զինուորաց վայնասունը բրդած էր թէ Դուրս մատնիչները, դուրս մատնիչները. փուճ տեղ զիրենք համոզցընելու կը ջանային թէ բանը ծուռ իմացուած է, Իվան դեռ կենդանի է, իրեն վնաս մ'ընող չկայ։

"Ցուցուցէք" էր ասոր պատասխանը. վերջապէս Խ-վան երեւցաւ Նատաղայի ընկերութեամբը. Դուն ես մեր Զարը պոռացին, մեռնին ամէնքը որ քու կենացդ դարանակալ են,, : Ան միջոցին Պաթվէյէվ Պոյարը ապտամբները հանդարտեցընելու համար եկաւ մէջերնին մտաւ, ու գրեթէ բան յաջողցընելու վրայ էր, երբոր մէկն Տոլկորուքի իշխանն երեւցաւ ու ամէն բան նորէն խռովեց: Միքայէլ Տոլկորուքի իշխանն իբրեւ Սթռելիցներու առաջին հրամանատար փութացած եկած էր, որպէս զի իր ներկայութեամբը խռովութիւնն հանդարտեցընէ, ու ապստամբներու բաղձութիւնը ցրուէ: Ասիկա գուցէ յաջողութիւն կրնար գտնել, եթէ հանդարտութեամբ ըլլար. բայց որովհետեւ Քրեմլի պալատին աստիճաններէն իջնալու ատեն իշխանական կերպով մը խօսելու ու պատիժներ սպառնալու սկսաւ, կատաղութեամբ յարձակեցան վրան, առին զինքն աստիճաններէն վար նետեցին ու իրենց պատերազմական սակրներովը կտոր կտոր ըրին զինքը: Ան արիւնհեղութիւնը ուրիշ շատ արիւնհեղութեանց ալ ճամբայ բացաւ: Մտան Քրեմլի պալատն, ամէն ու սարսափը ջրաս դին պատեց, կոտրեցին ձարական խցին դռներն ու Նատաղայի սիրելին Պաթվէյէվը բռնուեցաւ. փուճ տեղ աղաչանքներ պաղատանքներ եղան իրեն ազատութեանը համար, Տոլկորուքիին պէս զանիկակ ալ սպանեցին: Ասկէ ետքը ցանկի մէջինները փնտռելու սկսան, որոնք երբոր ձեռք չտրուեցան՝ իրենք անձամբ պալատին ամէն կողմը մտան, եկեղեցւոյն մէջն ալ խուզարկելով փնտռածներնէն 3 հոգի հոն գտան, ու խորանէն, որուն ապաւինած էին, բաժնելով՝ անմիջապէս սպաննեցին. շատ աքբունի ծառաներ ալ, որոնց անունը ցանկի մէջ չկար, նոյն վախճանն ունեցան:

5

'Նարիշքիններն՝ որոնց վրայ էր գլխաւոր մտադրութիւնը՝ պէտք էր որ ամենէն յառաջ ջնջուէին։ Իվան Նարիշքին՝ Զարուհւոյն եղբայրը չէր գտնուած. ապստամբութեան երրորդ օրն ալ սկսաւ, դեռ չկրցան գտնել. կատաղիներուն վրէժխնդրութիւնը դեռ յագած չէր։ Ան միջոցիս Գէորգ Գ.ին բժիշկ՝ Դանիէլ կատը բռնեցին, ամբաստանելով որ տէրը թիւնաւորած է. ու քովէն գտնուած օձի մը չորցած կաշին ու ծովային խեցիներն ու ժամունքը զինքն նաեւ իբրեւ դիւթ սպաննելու բաւական պատճառներ էին։ Դանիէլն առին քաշկռտելով ձարական խուցին առջին տարին եւ սկսան պոռալ, թէ թիւնաւորողը գտանք, Իվան Նարիշքինն ալ տուէք մեզի, որպէս զի երկու չարագործներն ալ սպաննենք ու տեղերնիս քաշուինք։

'Նատաղիա Զարուհին իր եղբօրը համար ահու դողը մէջ էր, նոյն իսկ Սոփիա, որն որ թէպէտ ապստամբութեան կրակը վառած էր, բայց չէր կրնար մարել, Նատաղիայի աղաչանքովը իշխանն ազատելու եկաւ։ Երկուքն ալ Իվանը մէջերնին առած, մանաւանդ Նատաղիա ծնկան վրայ իջած Իվանին կեանքը կը խնդրէին, բայց մէկէն արիւնարբու անզգամ մը վրանին յարձակեցաւ, Իվանին մազերէն քաշեց մէկդի առաւ։ Իվան ու Կատն չարաչար սպաննուեցան, պէտք էին անանկ յանցանք մը խոստովանիլ, զորն որ չէին գործած։ — Վրէժխնդրութեան հոգին յագեցաւ. սկսան բոլոր օդն իրենց աղաղակներովը թնդացընել, թէ կեցցէ՛ Իվան մեր Զարը, մեր Զարին համար միայն ապրինք ու մեռնինք։ Ան միջոցիս երեւցաւ Իվան. զինքն առին ու իրենց արիւնլուայ ձեռքերովն իր բաղձանացը դէմ դահ հանեցին։ Իվան իրենց յայտնեց թէ խնդիրքնին կատարելու պատրաստ է, բայց ուզեց որ Պետրոս ալ

իրեն գործակից ըլլայ։ Որովհետեւ Սթռելիցներն ասոր դէմ չգրին, Սոփիա ալ պէտք էր որ ասիկա յանձն առնուր. երկու Զարերն ալ թագ առին ու իրենց խնամակալութիւնը Սոփիային յանձնուեցաւ։

Թագադրութիւնը ձարական պատուոյն արտաքին փառքն ու յարգը աւելցընելու համար, հին սովորութեանց համաձայն, մեծ հանդիսութեամբ կատարուեցաւ 1682ին (Յուն. 23 կամ Մայ. 18)[1]։

Փառասէր Սոփիա այսպէս արեան հեղեղներով հասաւ իր բաղձացած իշխանութեանը ունոյնը միշտ անիրաւութեամբ գործածեց։

Ամ եղանակաւ գոնէ ըստ մասին Սոփիային բաղձանքը կատարուեցաւ, որուն յոյսն ան էր որ իր

[1] Ամ երկու Զարերունթագադրութիւնը հին սովորութեանց համաձայն եղած թագադրութեանց վերջինն եղաւ, ինչպէս երկու Զարի մէկտեղ պսակուիլն ալ բոլոր Ռուսաստանի մէջ առջինն էր։ Ամ հանդիսութեան հին զարդերը արդէն յառաջագոյն Իվան Զարին որոշուած ըլլալով Պետրոսին համար նոյն զարդերն ըստ ամենայնի հիներուն նման բոլորովին նոր շինուեցան, որոնք ցայսօր Քրեմլ կը պահուին ու տեսնողներուն մեծ զարմանք կը պատճառեն։ Եղած հանդիսութեանցնկարագրութիւնը արտաքին գործոց պաշտօնատարց ժողովոյն դիւանին մէջ պահուած է, որմէ ընթերցողաց տեղեկութիւն մը տալու համար քանի մը բան յառաջ կը բերենք։ — Զարականզգեստները շատ հարուստ ու շատ գեղեցիկ էին։ Եկեղեցի տանող ճամբան օրհնած ջրով սրսկուեցաւ. ճամբուն երկու դին պաշտօնակալներ ու զօրավարներ շարուած էին, որոնց եռեւէն անթիւ անհամար ժողովուրդը մեծ յարգութեամբ Զարերուն գալուստեանը կը սպասէր։ Զարերը եկեղեցի մտնելուն պէս յաջող կառավարութեան մը համար հանդիսական երգը երգուեցաւ։ Զարերը սուրբ գռներուն երեք անգամ ու վերջէն պատրիարքին երկրպագութիւն ըրին, որն որ իր տեղէն վերանք երկու ձեռքովն օրհնեց։ Զարերը սուրբ պատկերներն ու սրբոց մասունքները պագնելով իրենց տեղը մերձեցան. ուր որ պատրիարքը վերանք դիմաւորեց ու խաչով, օրհնած ջրով ու դարձեալ երկու ձեռաք վերանք օրհնելէն վերջը մէկզմէկ համբուրեցին ու տեղերնին գացին։ Բոլոր եկեղեցականները պատրիարքին քով ու արքունիքը Զարերուն քով կեցած էին։ Ամանկ ամենայն որ իր տեղն առնէն ետքը բոլոր ժողովուրդը խորին լռութեամբ նախ Զարերուն ու վերջէն Պատրիարքին ճառերը լսեցին, որմէ ետքը Զարերն հաւատոյ դաւանութիւն մը տալով Պատրիարքը վերանք օրհնեց ու պատկեց։

հիւանդոտ եղբօրը մահուընէ ետքը ինք գահ կ՚ելլէ։ Իր իշխանութեանը առջի գործքը եղածներն ու գործուածները հաստատել եղաւ։ Մեռնողներուն ինչքը յարքունիս գրաւեց, հրաման ալ տուաւ որ հասարակաց հրապարակին մէջ չորեքանկիւն սիւն մը կանգնուի ու վրան Սթռելիցներէ սպաննուողներուն անունները գրուին ու իբրեւ մատնիչ հայրենեաց համարուին։ Վերջապէս իբրեւ պսակ ամենուն հրովարտակ մ՚ալ հանեց, որուն մէջ այսչափ չարեաց գործակցացը նախանձին ու փութոյն շնորհակալ կ՚ըլլար։ Ընտրեց իրեն իմաստուն ու գիտուն օգնական մ՚ալ Վասիլ Կոլիցին իշխանը, որ իր խոհեմութեամբը ամէն բանի մէջ կ՚առաջնորդէր իրեն։

Բայց խոհեմութեան գործք էր միանգամայն որ ան բուռն զօրութիւնը զորն որ իշխանութեան հասնելու գործածեց, տկարանայ, որովհետեւ նոյն զօրութիւնը կրնար զինքը նոյն իշխանութենէ ձգել։ Սակայն ասի դիւրին բան չէր, ծանրաքայլ գործողութեամբ մը աս վախճանիս կրնար հասնուիլ, որուն արդէն ձեռք զարնուած էր։ Զարին անձնապահութիւնն ազնուականաց տրուեցաւ ու զանազան պատճառներով Սթռելիցներու գունդեր տէրութեան այլեւայլ կողմերը խաւրուեցան ու անոնց տեղ ուրիշ պատերազմական զօրք Մոսկուա բերուեցաւ։ Երկու տարի էր որ աս եղանակաւ Սթռելիցներու զօրութիւնը կը տկարանար, երբոր իրենք մէկէն բանը կռահեցին։ Զէնքի վազեցին, ապստամբութեան լուրն անմիջապէս Քրեմլ հասաւ, անցելոց յիշատակն այնպէս ազդեցութիւն մ՚ըրաւ արքունեաց վրայ, որ թողուցին ամրոցն ու Մոսկուայէն 6 ժամ հեռու Երրորդութեան մենաստանն ապաւինեցան։ Սթռելիցներու գլուխը որ երբեմն օգնական ու բարեկամ էր Սոփիային իբր աս խռովութեանց պատաս-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԹԻՖԼԻՍ
ԾՈՒՆԴԱՍԵՆՑԱԼ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
H 37955

խանատու՝ որդւովը մէկտեղ դատի կանչուեցաւ, ու երկուքն ալ իբրեւ քրէական յանցանաց պարտապան՝ մահուան դատապարտուեցան, որով Սթռելեցրու խռովութիւնն աւելի եւս բորբոքեցաւ։ Պէտք էր որ իրենց գլխուն մահուանը վրէժն առնուին. կատղութեամբ մենաստան մտան, Պետրոսը սպանել կ'ուզէին. երկայն ատեն փնտռելէն ետքը մտան եկեղեցին, ուր որ դատաղեան խորանին ապաւինած թեւերովն իր որդին կը ծածկէր։ Զարագործներէն մէկը ձեռքը դաշոյն Պետրոսին վրան յարձակեցաւ ու սիրտը խոթելու վրայ էր, երբոր ընկերներէն մէկը պոռալով թէ "Պեցիր եղբայր, հոս խորանին քովը չէ" զինքն արգելեց։ Ան միջոցիս արքունի ձիաւորաց գունդ մը հասաւ եկեղեցւոյն մէջ ու շփոթութիւն շփոթութեան վրայ ծագեցաւ, Սթռելեցիները փախչելու սկսան, այսպէս Պետրոս ալ ազատեցաւ։

Երբոր միւս խռովարարները եղածն իմացան, ուան համբաւը, թէ գրսէն շատ զօրք կու գայ երկիւղ մըն է տիրեց վրանին. արքունիքն ասանկ վայրկեանս իր օգտին գործածելով ապստամբներուն՝ բաց ի գլխաւորներէն, ընդհանուր թողութիւն շնորհեց։ Մեծ հաճութիւն եւ ընդունելութիւն գտաւ ասընթացքը ու 3400 հոգւոյ գունդ մը, բոլորովին տարբեր կերպարանքով պարտ մերձեցաւ։ Ասոնք ամէն մէկ գնդին տասներորդ մարդն իրեւ յանցաւոր սեպած, ու վիզը չուան անցուցած ձեռքերնին դէնքերով եկան Զարերուն բնակութեանը պատուհանին առջեւ կեցան ու կ'աղաղակէին թէ մենք ամէնքս ալ յանցաւոր ենք, Զարն զմեզ դատէ, ու ինչ որ կ'ուզէ ընէ։ Արքունիքն ասոնց տեսարանին վրայ զարմացած ինչ ընելիքը չէր գիտէր, վերջապէս երբոր Սթռելեցիները նոյն մտաց վրայ դեռ հոն կը կենային,

հրաման ելաւ թէ միայն գլխաւոր յանցաւորները մեռցուին, որով 30 հոգի գլխատեցան։

6.

Թէպէտ կառավարութիւնը վախցընող թշնամիները խոնարհեցան, բայց անդիէն պալատական կողմնակցութիւնը նորէն սկսաւ։ Մէկ կողմանէ Սոփիային միտքն իր Իվան եղբօրը վրան էր, ու պետրոսը եղանակաւ մը մէկ դի առնուլ կ'ուզէր. անոր համար Իվանն ամուսնացուց (1684) յուսալով որ ժառանգ մը ծնանելուն պէս՝ ժողովրդեան սիրան աւելի Իվանին կը հակի ու Պետրոս մէկ դի կ'ելնէ։ Մէկալ կողմանէ Նատաղանն ալ պարապ չէր կենար, իր ջանքն ան էր, որ Սոփիային քովէն Կոլիցին իմաստուն խորհրդատուն հեռացընէ, որն որ Տաճկաց դէմ եղած պատերազմով իրաք ալ յաջողեցաւ։ Արդէն երկայն ժամանակէ վեր Գերմանիայի կայսրը Տաճկաց հետ պատերազմի մէջ ըլլալով ռուսական կառավարութիւնէ կը խնդրէր որ իրեն նիզակակից ու օգնական ըլլայ։ Ռուսաստան մինչեւ որ Լեհաստանի հետ մշտնջենաւոր խաղաղութեան դաշինք մը չգներ նէ, աս բանս չէր կրնար յանձն առնուլ։ Աս մշտնջենաւոր խաղաղութիւնը 1686ին կատարուեցաւ, որուն անմիջական հետեւութիւնն եղաւ Տաճկաց դէմ պատերազմ հրատարակել. աս առթով Նատաղիայի կողմէ կը ջանար որ Կոլիցին խաբուելու բանակին հրամանատար ըլլայ, որն որ յաջողեցաւ, ինչու որ Կոլիցին զօրաց գլուխն անցած դէպ ի Խրիմ ճամբայ ելաւ։

Լսանը Ռուսաց գալն իմանալով Փերեքոփի ճամբուն վրայ եղած կերակրելիքները բոլոր փճացուց ու մարդերուն բոլոր կրակ տուաւ, այնպէս որ Կոլիցին պաշար չգտնելով, անօթութենէ, ծարաւէ, յոգնութենէ իր զօրաց ու անասնոց մեծ մասը կորսը-

ցուց։ Ամ արշաւանքին պտուղը մի միայն ան եղաւ որ 30 հազար հոգւոյ աշխատութեամբ Սամարայի եղերքը քաղաք մը շինուեցաւ, որպէս զի երկրորդ պատերազմին զէնք ու պաշար պահուելու տեղ ըլլայ։ Առջի փորձն ասանկ անպատիւ վախճան մ՝ունենալէն ետքը Կոլիցին Մոսկուա դարձած ատեն Սոփիա բոլոր ժողովրդեան ուրախութիւն ընել տուաւ, զօրապետներն առատութեամբ վարձատրեց, բոլոր զօրաց ստակ բաշխեց, իբր թէ բովանդակ Խրիմի տիրած ըլլային։ Ասկէ ետքը բանակը զօրացընելու համար ուրիշ փոյթ մը չտանելէն զատ՝ տէրութեան գրուածներուն եւ հրամանագիրներուն (Ուքասներուն) մէջ Զարերուն անուանց քով իր անունն ալ կը ստորագրէր. ու ասանկ Սոփիա իր յանդգնութեանը պտուղն յաղթանակաւ վայելելու սկսաւ, եւ իր երկու եղբարցն անուամբը տիրելու ատեն, բացարձակ իշխանութիւնն ալ ձեռք բերելու կաշխատէր։

Ընտաքնոց հետ եղած յարաբերութիւններն ալ յառաջ տարաւ ու Ռուսաստանի ալ քիչ պատիւ չեղաւ։

Իմերէթի Արշիլ Խանը ռուսական պաշտպանութեան տակ առնուեցաւ ու իրեն՝ արքունի հրամանագրով մը, Թերէք քաղաքը բնակութիւն տրուեցաւ, որով եւ ինքն ալ Ռուսաստանի հաւատարիմ հպատակ եղաւ (1683)։

Շվետի թագաւորը ռուս դեսպանի մ՝առջեւ յաւիտենական խաղաղութեան դաշինքը նորոգեց ու երդում ըրաւ (1683)։

Մոլտաւիան պաշտպանութիւն խնդրեց ու ընդունեցաւ (1684)։

Գալմուքներու Այուքա Խանը թշնամութիւնները դադրեցուց եւ Ռուսաց դաշնակից եղաւ (1684)։

Ասկէ զատ Լեհի հասարակապետութենէ զանա-

զան ստացումներ եղան (1683)։ Աւստրիայի, Լեհաստանի ու իրեն դաշնակցացը հետ Տաճկաց դէմ դաշինք մը դրուեցաւ, ու Սոֆիա իր փառաց ու արժանեացը մեծութիւնը տեսնելով (1887) ինքզինք Մեծ եւ Փոքր Ռուսիայ Ինքնակալուհի անուանեց ու տերութեան շքանշաններովը կը զարդարուէր ու դրամներու վրայ իր եղծարացը քով իր պատկաղարդ կերպարանքն ալ կոխել կու տար։

7.

Սոֆիան ասանկ ինքզինքը իր ձեռք ձգած իշխանութեան մէջ հաստատելու վրայ էր, երբոր Պետրոս օր ըստ օրէ հասակը կ՚առնուր ու խելքը կը բացուէր։ Փրէոպրաշէնսք գեղն իր մեծութեանը որոցն եղաւ։ Այս գեղն իր առողջ օդովն ու զուարճալի դիրքովը, ինչպէս նաեւ որսի յարմարութեամբը Պետրոսին հօրը շատ սիրելի էր, որն որ հոն թէատրոն մը շինել տուած էր, ուր ամէն տեսակ թատերական խաղեր կը խաղացուէին։ Բայց բոլորովին տարբեր խաղ սկսաւ հոս 15ամեայ Պետրոսը. իրեն տարեկիցները ժողվելով 50 հոգիէ բաղկացած պզտիկ գունդ մը շինեց, ու Ֆէոտոր Զարին ան սկզբանը համեմատեցնելով Ադրիանը եւ ոչ թէ ցեղն աւելութիւնը պէտք է որ մարդը մեծցընէ, Պետրոս ալ իրենցմէ հասարակ մէկուն պէս կը վարուէր։ Ո՞վ կը կարծէր որ աս ոչինչ բաղմութիւնը ատենօք մեծ մեծ գունդեր պիտի կազմէ, Սեթեւլիցները խորտակէ, Սոֆիային հպարտութիւնը կոխէ եւ Ռուսաստանի փառացը հիմ դնէ։ Այս պատերազմական նախապատրաստութեանց համբաւը շուտով մը չորս դի տարածուեցաւ, ամէն պատանիք կը բաղձային Զարին խաղակից ըլլալ, ու գունդագունդ աս գեղը կը վազէին։

Այս գնդին առաջին զօրապետը Փրանկ. Լեֆոռն

էր։ Լեֆոռին ծնանելուն ու մեծնալուն միտ դնելու որ ըլլանք, չենք կրնար կարծել թէ պյսպիսի մեծ նպատակի մը կոչում ունեցած ըլլայ։ Ասիկա ճինեւրացի վաճառականի մը որդի էր։ Թէպէտ արուեստը վաճառական էր, սակայն միշտ կ'երեւար որ ինք նոյն արուեստին համար ծնած չէր։ Տաքարիւն երիտասարդը իր ճամբէն խոտորեցաւ, պարտքեր ըրաւ ու փախաւ Մարսիլիա գնաց ու գրեթէ 14 տարեկան էր երբ գաղղիական պատերազմական դպրոցի մը մէջ մտաւ։ Ան վառվռուն բախտախնդիրն ուր որ բախտի նշան մը կը տեսնէր հոն կը վազէր։ Նոյն դպրոցէն ելլելով նախ հոլանտական ու ետքը (1675) ռուսական ծառայութեան մէջ մտաւ։ Մոսկուա երթալով Դանիացւոց դեսպանին ատենադպիրն եղաւ ու շատ ռուս ընտանեաց հետ բարեկամութեան մէջ էր։ Լեֆոռին՝ դժուարին բան չեղաւ Պետրոսին հետ ալ բարեկամութիւն խառնելը։ Իր աղնուականութեամբը, ճարպկութեամբը, խորագիտութեամբն ու ընդարձակ տեղեկութիւններովը պատանի ինքնակալին սիրտն իրեն քաշեց, որուն՝ իր խորհուրդները մեծ շահ եղան։ Այսպէս գրեթէ Պետրոսին վրայ տիրած՝ իրեն հոլանտերէն, օրէնսդրութեան գիտութիւն ու իշխելու կերպ սորվեցուց։ Եթէ Լեֆոռ Ռուսաստանի մինակ աս ծառայութիւնն ըրած ըլլար, իբրեւ աս ընդարձակ տէրութեան նորոգութեանը գործակից՝ մեծ պատուոյ ու յարգանաց արժանի էր։ Լեֆոռին խորհրդովը Պետրոս միտքը դրաւ արեւմտեան Եւրոպայի կրթեալ ու մարզեալ զօրութեամբը Ռուսիայի վայրենի պատերազմողները (Սթռելիցները) ջնջելու, որոնք ամէն անգամ Զար մը գահ եղած ատեն մեծ խռովութեանց պատճառ կ'ըլլային։ Լեֆոռն էր Պետրոսին առջի անգամ եւրոպական տէրութեանց նման գունդեր կազմելու

գաղափար տուողը։ Իր փութով ու ջանքովը Փոթեէշնիէ (վասն հաճոյից) անուամբ Զարին հասակակիցներէն ու ազնուականաց զաւակներէն զօրաց դասակ մը կազմուեցաւ, որոնցմէ ուրիշ երկու գունդ ալ եղաւ (1694), որոնք միշտ կրթութեան մէջ էին։ Ասոնց էր Ռուսաց զինուորականութեան առջի դպրոցը։ Ասոնց գունդին տեսքը մեծ տպաւորութիւն ըրաւ պատանի ինքնակալին վրայ։ Լէֆոռ զօրապետ անուանուեցաւ, ու Զարն ըստ արժանեաց բարձրանալ ուզելով թմբկահար եղաւ։ Լէֆոռին խորհրդովը նաեւ ամէն աստիճանի պատանիներ՝ արուեստներ ու գիտութիւններ սորվելու համար Եւրոպայի զանազան կողմերը խրկուեցան։ Ասոնց եղանակաւ ինչ երեւելի մարդիկներով չհարստացաւ Ռուսաստան։ Նոյնպէս Լէֆոռին խորհրդովը Զարը նոյն տարին մեծ պարգեւներով ու խոստումներով Հոլանտայէն, Անգղիայէն ու Գենուայէն օտարական զօրապետներ կանչեց, որոնց հանճարաշատ ձիրքերն իր ընդարձակ յատակագծին մեծապէս օգնեցին։ 12 հազարի հասաւ ան գունդին բազմութիւնը, որուն Լէֆոռ զօրապետ ու Զարը թմբկահար էր։ Մի եւ նոյն ատեն Կորտոն սկովտիացի զօրապետը 5000 օտարականներով գունդ մը կազմեց, որոնք մշտնջենաւոր կրթութեանց մէջ էին։ Զարն ասոնց քաջասրտութիւնը տեսնելու եռանդով դղեակ մը կանգնել տուաւ, որուն վրայ զօրաց կէսը պիտի յարձակէր, իսկ մէկալ կէսը դէմ պիտի կենար։ ասպատերազմի նմանութիւնն իրօք պատերազմի փոխուեցաւ, որովհետեւ մեռնող ու վիրաւորող շատ եղաւ։ Լէֆոռ հրամանատարն ասյարձակման մէջ մեծ քաջութիւն ըրաւ ու յաղթութիւնը վաստակեցաւ, որուն վրայ Զարն ուրախանալով իր երախտագիտութիւնն ու շնորհակալութիւնը պարգեւով մը իրեն յայտնեց։

8.

Սոփիա Լբֆոուին՝ Պետրոսին հետ ունեցած բարեկամութեանը ամենեին արգելք չէր դրած, Փոթեէշնիէ խաղերն ալ իր աչքին անվնաս բաներ կ'երևային. բայց աչքն ան ատեն բացուեցաւ, երբոր Պետրոս 1688ին առջի անգամ տէրութեան գաղտնի խորհրդեանը մէջ մտնելով, իր փարմանքովը Սոփիային ապագայ խնամակալութիւնը կասկածի տակ ձգեց, ու Եւթոքսիա օրիորդին հետ ամուսնացաւ (1689), որով Ժողովրդեան սիրտն իրեն քաշեց, Ա՛լ Շարին զինուորական խաղերն իրական կերպարանք մ'առին, որուն դէմ դնելու ատենն անցած էր. արդէն ան շատցած ու զօրացած Փոթեէշնիէ գունդը նոյն իսկ Սթռելիցներու սարսափ կը բերէր։ Ան միջոցիս Սոփիային զՊետրոս ալ տէրութեան խորհրդոցը մէջ չխոթելու փոյթը պարապի ելաւ ու յաջտակելով ձեռքն անցուցած իշխանութիւնը կործանման մատ էր։ Ինոր հակառակ Պետրոս միշտ տէրութեան խորհուրդներուն մէջն էր, ու տէրութեան գործոց մէջ մեծ գործունէութիւն կը ցուցընէր. սակայն եւ այնպէս չկրցաւ զՍոլիցին Ցանկաց երկրորդ պատերազմին հրամանատարութենէն արգելել։ Ան անգամ ալ պատերազմը առջինէն աւելի մեծ յաջողութիւն մը չունեցաւ, որովհետեւ արիւնահեղ պատերազմէ մը ետքը յաղթութիւնն անորոշ մնաց ու Կոլիցին ետ քաշուեցաւ։ Ի վերայ այսր ամենայնի Իվան ու Սոփիա զինքը յաղթողն մը պէս Մոսկուա ընդունեցան։ Բայց Պետրոս այսպէս չըբաւ, Կոլիցինին եւ ոչ երեսը կ'ուզէր տեսնել։ Պետրոս իր աս գործքովը, մանաւանդ իր ցուցրցած գործունէութեամբը փառասիրիր իշխանուհին այնչափ բարկացուց, որ վերջապէս ասիկա որոշեց որ Սթռելիցները ոտք հանելով Պետրոսին կենացը վերջ մը տայ։

Բանն աս աստիճանի հասնելէն ետքը փոքր առիթ մ՚ալ բաւական էր թշնամութիւնները սկսել տալու, որոնք 1689ին եկեղեցական հանդիսութեան մը պատճառաւ իրար ալ սկսան։ Յունիսի մէջ Քաղաքի Ս. Աստուածածնայ պատկերին պատուոյն համար թափոր մը որոշուած էր, որուն արքունիքն ալ ներկայ պիտի գտնուէր։ Արդէն երկայն ատեն էր որ ասանկ հանդիսութեանց մէջ Սոփիային ամենէն պատուաւոր տեղ կենալը Պետրոսին աչքին փուշ եղած էր. աս անգամ Պետրոս բաղձաց որ աս հասարակաց հանդիսութեան ատեն Սոփիա, չէ թէ իբրեւ խնամակալ ու ինքնակալուհի, այլ իբրեւ իշխանուհի երեւայ ու Զարերէն վար կենայ։ Սոփիան իր իրաւունքէն չուզեց հրաժարիլ. Պետրոս ալ ասանկ հանդիսութեան ատեն շփոթութիւն մը հանել չուզելով, մայրն ու կինն առաւ ու թէ եկեղեցին թէ քաղաքը թողլով, Բրէոպրաշէնսք գեղը քաշուեցաւ։ Յայտնի էր Պետրոսին որ Սոփիա աս գործքս առանց վրէժխնդրութեան պիտ՚որ չթողու ու իրար ալ քանի մ՚օր ետքը այնպիսի դաւակցութիւն մը յայտնուեցաւ, որուն վախճանը զՊետրոս, իր ամուսինը, մայրն ու քոյրը սպաննել էր. տեսաւ Պետրոս որ ապահով վիճակի մէջ չէ ու Մոսկուայէն 6 ժամ հեռու Երրորդութեան վանքը ապաւինեցաւ։ Պետրոսին աւելի քաջասրտութիւն տուողն ան էր որ Կորտոն զօրապետը ազդեց իրեն թէ Սոփիա արգելած է որ Մոսկուայէն դուրս մարդ չելլայ, բայց, կ՚ըսէր Կորտոն, թէ որ զիս կ՚ուզես՝ գալու պատրաստ եմ։ Պետրոս աս իմանալուն պէս զօրաց հրովարտակ մը խաւրեց, որով իմացուց անոնց թէ իր կենացը դէմ դաւակցութիւն կայ, զինքն ու իրեններն սպաննել կ՚ուզեն, ու անոնցմէ պաշտպանութիւն ուզեց։ Կորտոն՝ որուն որ հրովարտակը խաւրուած էր, բոլոր զօրաց առջեւ զանիկա կարդաց։ Մեծ ընդունելու-

թիւն գտաւ հրովարտակն ու որոշուեցաւ որ նոյն հրովարտակը վերին հրամանատար Կոլիցինին տրուի եւ ըսուի թէ մէջինները կատարելը իրեն պարտքն է, եւ նոյն իսկ Կորտոն յանձն առաւ աս վտանգաւոր պաշտօնը։ Հարցուց Կոլիցին թէ երթալու համար Սոփիային ու Իվանին հրամանին պիտի սպասե՞ն։ "Չէ, ըսաւ Կորտոն, դաւակցութեան մասնակից եղած կ'ըլլանք եթէ Պետրոս Զարին հրամանացը շուտով չհնազանդինք"։ Աս ըսաւ ու թողուց Երրորդութեան ամրոցը քաշուեցաւ. քանի մ'օր ետքը հազարներով մարդ հոն ժողվեցան, որոնց ամէնն ալ Պետրոսին համար կեանքերնին տալու պատրաստ էին։

Աս միջոցիս Սոփիային՝ իր եղբօրը հետ հաշտուելու բաղձանքը շատ մեծ էր, ետեւէ ետեւ հաշտութեան դեսպաններ կը խաւրէր, բայց զուր. իր երկրորդ դեսպանը՝ պատրիարքն ալ գնաց ու բան մը չկրցաւ յաջողցընել եւ վախնալով որ ետ դառնալու ըլլայ նէ պատրիարքութիւնը ձեռքէն կ'առնուի, Պետրոսին քովը մնաց. վերջապէս որոշեց Սոփիա որ ինքն անձամբ երթայ, բայց ճամբան լուր առաւ որ Պետրոս իրեն հետ խօսակցիլ չ'ուզեր. շուտով ետ դառնայ ու եթէ շնորհք գտնել ալ կ'ուզէ, դաւակցութեան (Սթրելիցներու) գլխաւորը ձեռք տայ։ Սոփիա յոյս ունէր որ իր Իվան եղբօրմէն կրնայ օգնութիւն մը գտնել, բայց անկից ալ պատասխան առաւ թէ Պետրոսին հրամանացը դէմ չկենայ։ Բռնուեցան դաւակիցները ու նոյն ատենուան սովորութեանը համաձայն չարաչար պատիժներով պատժուեցան. միայն Կոլիցին Պետրոսի կողմնակից բարեկամի մը ձեռքով ազատեցաւ ու կնոջմովն ու որդիքներովը Քարկաբոլ, եւ կամ ըստ ոմանց սառուցեալ ծովուն մօտերը Բուսերոյ քաղաքն աքսորքի խրկուեցաւ

ու 20 տարի եղբը մեռաւ[1]: Այսպէս նաեւ փառասէր Սոփիան ալ իշխանութենէ վար առնուելով վանքի մը մէջ փակուեցաւ, զոր որ ինքը Մոսկուայի մօտերը շինել տուած էր: Ամէն բան խաղաղելէն ետքը Պետրոս 1800 Սթռելիցներու ուղեկցութեամբ ձիու վրայ մեծ հանդիսութեամբ Մոսկուա մտաւ: Իվան Զարը պալատին արտաքին դրան առջին իր եղբայրն ընդունեցաւ. երկու եղբարք սիրով պագտրուեցան եւ Իվան միայն Զար պատուանուամբ գոհըլալով ուրիշ բան չէր ուզեր, որով իշխանութիւնը միայն Պետրոսին մնաց: Ան ատենէս սկսաւ Պետրոս Ա.ին տէրութիւնը, եւ Իվան տէրութեան գործքերու մէջ ուրիշ բան չունէր, բայց եթէ մուրհակներու մէջ իր անունն ալ տեսնել: Այսպէս Իվան առանձնացեալ կեանք մ'անցընելով 1696ին մեռաւ:

Պետրոս Ա. զգաց հիմակ իր մեծ կոչումը, որ էր ազգն իր վայրենութեան վիճակէն հանել, Ռուսաստանի ընդարձակ սահմաններ տալ, տէրութիւնը՝ եւրոպական ու ասիական տէրութեանց առջին ապահովցընել: Ան իր հաստատուն ու անդրդուելի կամքը կատարելն իր կենացը մէկ հատիկ գործքն եղաւ:

[1] Հոնկից ալ Արխանկելի մօտերը Բինեկա բերդը բերուեցաւ ու ըստ Վեպերի, վերջապէս իրեն հրաման տրուեցաւ որ Մոսկուայի մօտերը բնակի:

Հատուած երկրորդ

Պետրոսի կառավարութեանը սկիզբեն մինչեւ Ղվեստաց դէմ պատերազմ հրատարակուիլը

1689—1700

Ռուսական ծովական զօրութեան սկիզբը։ Պետրոս Արխանգել կ'երթայ։ Ազովի պաշարումն ու չյաջողիլը։ զորաց անհաւասալի քաջութիւնը։ Պետրոս Մոսկուա կը դառնայ ու Նորէն պատերազմի պատրաստութեան ձեռք կը զարնէ։ Ազովի երկրորդ արշաւանքը, քաղքին առնուիլն ու փառաւոր ձագանքը։ — Գիտութեանց համար ուսար երկիր մարդ կը խաւրուի։ Դաւակցութիւնմը։ Պետրոսի առջի ճամբորդութիւնը։ Պրանտենպուրգ թագաւորական պատուով կ'ընդունուի ու անկից Ամստերտամ կ'երթայ։ Պետրոս գործավար կ'ըլլայ։ Անգլիա կ'երթայ։ Նորէն Հոլանտա կը դառնայ ու անկից ալ Վենետիկ կ'երթայ։ Մոսկուա ապըստամբութիւն կ'ելլէ։ Կորտոնին ու Լֆոնին մահերը։ Մենշիքով իշխանը։ Պետրոսի Նոյեմբեր Նորոգութիւնները։ Տասնեակ հետ 30ամեայ գինադադար կ'ըլլայ։

9.

ՀԻՄԱԿ ահաւասիկ հասանք այն զարմանալի ու մեծ մարդուն գործքերը պատմելու, որն որ ստուգիւ տիեզերական պատմութեան մէջ քիչերն իրեն նման ունի։ Հիմակ Պետրոս իր ընդարձակ տէրութեանը մէջ ինքզինք ազատ տեսաւ։ ալ ազատեցան իր հզօր ձեռքերը, եւ իր տեսութեանց ու գիտաւորութեանց առջեւ ամենեւին արգելք մը չկար։ Տեսաւ իր ժողովրդեանը մեղկ ու տգէտ կեանքը, ու հաստատուն կամքը զանիկա աս մեղկութենէն ու տգիտութենէն ազատել ուզեց։ Ռուսիա ամէն գիտութիւններէ, ամէն արուեստներէ եւ ամէն քաղաքականութենէ զուրկ, ան պատերազմելից ատենները մեծ Նորոգչի մը հարկաւորութիւն ունէր, որն որ իրեն նոր օրէնք, նոր կերպարանք տալով, ուրիշ ընդարձակ ու հաստատուն տէրութեանց քով զօրութիւն ու պայծա-

ութիւն տար։ Պետրոս ի բնէ փոյթ, հաստատութիւն, զարմանալի գործունէութիւն ու դատաստան ընելու եւ մարդ ճանչնալու կարողութիւն ունէր։ Իր միակ մոլութիւնը, որն որ այս ամենայն յաջող յատկութեանց հետ ընդդիմապատկեր մը կը կազմէր, իր բնութեան խստութիւնն էր, որուն ճոթը երբեմն մինչեւ անգթութեանց ալ կ՚երթար։ Ասիկա իր զօրաւոր ու յաղթ կազմուածքին եւ մանաւանդ ունեցած բարբարոսական դաստիարակութեան ու այնպիսի վիճակի մը սովորական եղած չափազանց թոյլտուութեան բնական հետեւութիւն մը կրնայ սեպուիլ։

Տէրութիւնը ներքուստ հանդարտած ըլլալով, պէտք էր որ արտաքին ապահովութեանց հաստատութիւնը Պետրոսի միակ նպատակն ըլլար։ Արդէն ճենաստանի հետ եղած վէճերն, որոնց համար որ 1686ին Կոլովին կոմսը հոն խաւրուած էր, 1689ին դաշամբ մ՚իրենց վախճանն առած էին[1]։

Դաշասիրտ ու ճարպիկ գունդեր պատրաստելը, որն որ յառաջ Պետրոսի առանձին հոգն էր, հիմակ տէրութեան փոյթն եղաւ։ Լըֆոռ եւ Կորտոն իրենց ընդարձակ շրջահայեցութեամբն ու տեղեկութեամբը աս բանիս մէջ Պետրոսի թեւ թիկունք եղան։ Ան գունդը, որն որ յառաջագոյն կազմուած էր, խիստ կրթութիւններով մարզուելու սկսաւ։ Եղած կրթութիւնները ալ տղայական խաղալիկ չէին, այլ արիւնահեղ ցոյցեր ու փոքր պատերազմներ, որոնք՝ այն հին բարբարոսական գաղափարով թէ

[1] Սիպիրիայի գանուիլն եւ ռուսական տէրութեան հետ միանալը ճենաստանի հետ հաղորդակցութիւն ընելու դաղափարը տուաւ։ Արդէն 17երորդ դարուն սկիզբները Ռուս վաճառականներ տուրեւառի պատճառաւ Փեքինկի հետ երթեւեկի մէջ էին։ Ռուսաստանէն ճենաստան խաւրուած առջի հրեշտակութիւնն 1653ին եղաւ, որուն վախճանն աս երկու ազգաց իրարու մէջ երթեւեկութիւն հաստատել էր, բայց յուսացուած հետեւութիւնը չունեցաւ։

Հզօր իշխանին կամացը առջեւ մարդու կեանքը բան մը չէ, գրեթէ ամէն օր կը կատարուէին։ Շատ չանցաւ աս կրթեալ զօրաց թիւը 12,000ի հասաւ ու օր ըստ օրէ կը զօրանար։ Լբիոռ՝ որն որ ամենայն ճգամբ զօրաց կրթութեան վրայ կ'աշխատէր, Զարին ներքին ու մտերիմ բարեկամն եղաւ, որովհետեւ Պետրոսի միակ յոյսն ու ապաստանարանը զօրքն էր։

Յամաքային զօրութիւնն ասանկ աղէկ մը կարգաւորելէն ետքը Պետրոսին խելքը միտքը ծովական զօրութեան վրայ ուղղուած էր, զորն որ պէտք էր որ բոլորովին ինքն ստեղծէր [1]։ Քոզաքներու մա-

[1] Կ'ըսեն թէ Պետրոս պզտիկութեան առենը ջրէն արտաքոյ կարգի վախ ու սոսկում մ'ունէր ու մեծ ջանքով հազիւ իր 1ամեայ հասակին մէջ աս հիւանդութենէ կրցաւ ազատիլ ու անկէ ետքը ըստ ամենայնի առջինին հակառակ բնութիւն մը ստացաւ. ջրերն իր զուարճութիւնն էին ու մասնաւորապէս նաւագնացութիւնը իր մէկ հատիկ զբօսանքն էր։ Շատերը եւ ի մասնաւորի Միւլլեր ու Պոլթին պատմագիրները կը համարին թէ աս Պետրոսին ջրէն ունեցած սոսկումը շինծու բան ու Շթրալենպերկի բանաստեղծութիւնն ըլլայ. սակայն Կոլիբով յիշեալ անուանի մատենագրաց կարծեացը վրայ զարմանալէն ետեւ կը զբուցէ թէ աս պատմութիւնն ինքը Քրեբշինոսիկանին գրուածոցը մէջ կարդացեր է որն որ Բոլթավայի պատերազմի առենն արդէն գրուած լմնցած էր, որ առենն որ Շթրալենպերկի գործքը դեռ երեւան եկած չէր։ Քրեբշին, կ'ըսէ, իր գրուածները հաւատարիմ ու վաւերական աղբիւրներէ ժողված է ու շատ յարգելի ծերեր նոյն գրուածքը իրրեւ ճշմարիտ գրութիւն գովեցին եւ նոյն ինքն Քրեբշին իր անկողնակալութիւնը երդմամբ կը հաստատէ։ — Մենք հոս տեղս աս երկու հակառակ կարծեաց ոչ մէկուն եւ ոչ միւսին ստուգութեան վճիռ մը չտուած համառօտիւ մը յառաջ բերենք ան դէպքը որն որ ոմանց պատմածին համաձայն Պետրոսին աս ախտին պատճառ եղած է։

Նատալիա Քիրիլովնա Պետրոս Ա.ին մայրը Նարեսկայ որդւոյն ուխտադնացութեան երթալու առնն կառքով դեռակի մը մէջէն անցնելու ստիպուեցան։ Ժամանակը դարուն ըլլալով դեռակը մեծցած էր, եւ մայրը եւ որդի կառքի մէջ կը մրափէին։ Երբոր ջուրը մէկէն կառքի մէջ մտնելու սկսաւ, մայրը սարսափելով մը արթնցաւ ու իր աղաղակներովը պզտիկ տղան ալ արթնցուց, որն որ ինքզինքը ասանկ վտանգի մը մէջ տեսնելով անանկ պլպլցաւ որ նոյն առենը մէկէն վրան սաստիկ տենդ մ'եկաւ։

Ազարհուրելի տեսարանը անանկ սոսկում մը տպաւորեց մանուկ իշխանին վրայ որ 4 տարի միօրինակ ոչ դեռ ոչ լիճ

կոյկներն, որոնցմով հինութիւն կ'ընէին, ծառե-
նու կոճղներ էին։ Տէրութեան ներքին կողմերը
նաւագնացութիւնն ու նաւն ան աստիճանի անծա-
նօթ բաներ էին, որ Ռուս նկարիչ մը դժուարաւ
կրնար նաւու մը պատկեր ձեւացընել։ Թէպէտ եւ
Պետրոսի հայրն՝ Ալէքսի կասպից ծովով Պարսկաց
հետ վաճառականութիւն ընելու ու նաւու մը շինու-
թեան համար արդէն Հոլանտայէն նաւագործ ու
նաւաստիներ կանչած էր եւ արդէն Արծիւ անուամբ
նաւ մը շինուած ու Տետենովէն Վոլկա իջած եւ
Աժտէրխան հասած էր, բայց Տոնի քով բնակող
Քոզաքներու ապստամբութեամբ մը ամէն բան տակն
ու վրայ եղաւ։ Ապստամբները նորաշէն նաւն այրե-

եւ ոչ աւազան անտարբերութեամբ չէր կրնար տեսնել ու
մինչեւ 1ՁամեայՀասակը չէր կրնար լուացուիլ եւ ոչ ալ
գետի վրայ ճամբորդութիւն ընել։

Գորիզ Ալէքսիէվիչ Կոլիցին պզտի իշխանին խնամակալը
հեռաւեալ միջոցով աս ջրի սոսկումն իշխանին վրայէն փա-
րատեց։ Օր մը ամենայն պատրաստութեամբ որսի ելաւ ու
աղաչեց իշխանին որ ինքն ալ նոյն որսին ներկայ գտնուի։
Կոլիցին քնեզը ամենայն ինչ անանկ պատրաստած էր որ բո-
լոր ընկերութիւնը գետակի մը քով պիտի գտնուէր։ Պետ-
րոս իմանալուն պէս որ գետի առջեւ պիտի ելլեն ձին կե-
ցուց։ Կոլիցին երբոր ասոր պատճառն որ հարցուց, պա-
տանի իշխանը չուզեց իր վախն արտաքուստ յայտնել այլ
միայն ուզեց իմանալ որ գինքն ո՞ւր կը տանին։ «Գետակի մը
քով կ'երթանք, պատասխանեց քնեզը, որսորդները բոլոր
փոչով ծածկուած ու ձիերը յոգնած են, հրաման չէ՞ր
տար որ որսորդներն ու ձիերը քիչ մը հանգիստ առնուն։
Ձեր Հայրը, կ'ըսէր դարձեալ քնեզը, շատ անգամ ասանկ
կ'ընէր ու նոյն իսկ ինքն ալ աս գետին մէջ լուացուած է։
Հրաման տուէք որ Ձեր որսորդներն ալ կարենան նոյնն ը-
նել։» Ա՛ս խօսքերով տիպուեցաւ Պետրոս ուզուած հրա-
մանները տալու. երբոր որսորդները լուացուելու պատրաս-
տութեանց մէջ էին, ցաթիկեց Կոլիցին գետին մէջ նետուե-
ցաւ ու սկսաւ տիպել Պետրոսն որ ինքն ալ նոյնն ընէ։
Պետրոս որչափ որ աս բանիս տհաճութիւն ու հակառակու-
կութիւն ունէրնէ, ունեցած վախն ալ յայտնելու կ'ամշնար։
Ինք իրեն մեծ բռնութիւն տալով վերջապէս ինքն ալ գետ
մտաւ։ Ամէն ներկայ եղողները՝ որոնց արդէն Պետրոսին ու-
նեցած վախը ծանօթ էր, սկսան ուրախութեան աղաղակ-
ներով պոռալ որ Պետրոս ինքիրեն յաղթեց։ Նոյն իսկ
Պետրոս ետքէն քանի որ եղածը կը յիշեր, մեծ զուարճու-
թիւն կը զգար։

ցին, նաւապետը մեռցուցին, իսկ նաւաստիք Պարս-կաստան փախչելով Արեւելեան ընկերութեան ծա-ռայութեան մէջ մտան. ասոնցմէ երկուքը միայն, ամէն բան խաղաղելէն ետքը, Մոսկուա դարձան, որոնցմէ մէկուն անունը Պրանտ էր։ Աս Պրանտն էր, որ Պետրոս մեծին ծովական զօրութեան թռիչ մը տալուն գործիք եղաւ։

10.

Լրբոր անգամ մը Պետրոս Մոսկուայի քով Իս-մայիլով գեղը գացած էր, հոն հին նաւ մը աչքն ինկաւ, որն որ իբրեւ անգործածելի մէկ դի ձգուած էր. Պետրոս նաւն աղէկ մը զննելէն ետքը, հարցուց թէ "նաւագործ մը չկայ,,։ Շուտ մը նաւագործ մը գտան ու բերին, որն որ Պրանտն էր. ասիկա նաւն աղէկ մը նորոգելէն ետեւ, Զարին աչքին առջեւ, Եաւզա գետին վրայ, որն որ Մոսկուայի արուարձանին առջեւէն կ՝անցնի, թէ ջրին ընթացքին ու թէ ջրին դէմ սկսաւ նաւը վարել։ Պետրոս աս տեսնելով ինքզինքն անմիջապէս նաւ նետեց ու անձամբ թիա-վարելու սկսաւ։ Ասկէ ետքը Պրանտի գործունէու-թեամբը ուրիշ նաւեր ալ շինուեցան. անգլիացի ձե-ւով նաւ մ՝ալ ըմբնցաւ (1691), որուն վրայ Պետրոս ճամբորդութիւններ ըրաւ։ Ան ատենէս Պետրոս սաստիկ փութով ետեւէ ինկաւ նաւական բաներըհոգալու եւ ծովական զօրութիւն մը ստանալու։ Անմիջապէս Հոլանտայի Սաարտամ քաղքէն, իրենց օգտակար պայմաններով նաւաշինութեան վարպետներ բերուեցան. Պետրոս գրեթէ ամէն բան, նաեւ իր առողջութիւնն ալ մոռցած, միշտ ասոնց մէջ անձամբ կ՝աշխատէր. (որովհետեւ տերութեանը մէջ նոր բան մ՝ըլլալուն պէս՝ պէտք էր որ ինք նոյնը գիտնար ու սորվէր)։ 1692ին Մայիսի առաջին օրը իր շինած նաւը ջուր իջեցընելով յաղթանակաւ մը Բէրէսլա-

վեան լճին մէջ պտըտելու եւ նաւավարութեան արուեստը սորվելու սկսաւ։ Հետզհետէ խել մը նաւեր շինուելու վրայ էին, երբ Պետրոսի՝ Արխանկէլ քաղաքը տեսնելու բաղձանքը օր ըստ օրէ կը զօրանար։

16երորդ դարէն վեր, Սեբաստիանոս Գափոտ անգղիացւոյն ձեռքը ճերմակ ծովուն վաճառականութիւնը նորէն բացուելով (1553), երբոր (1584) Արխանկէլ քաղաքը շինուեցաւ, վաճառականութեան գլխաւոր տեղ մ՚եղաւ. ասիկա աւելի երեւելի եղաւ 17երորդ դարուն կէսէն վեր. ամէն ազգ հոս կը թափէին, մանաւանդ Հոլանտացիք ու Անգղիացիք։ Արխանկէլ դրսերը շատ գաղթականութիւններ ալ ունէր։ Ռուսաց ունեցած ամենէն ամուր եւ ծաղկեալ ծովական տեղն ասոր քաղաքն էր։ Ասոր համար էր որ Պետրոս Արխանկէլ տեսնելու այնչափ բաղձանք ունէր։

Պետրոս առջի անգամ (1693) ճերմակ ծով մտաւ. տեսաւ նաւերն ու նաւահանգիստները, եւ Հոլանտացի նաւավարի անուամբ չորս դին պտըտեցաւ։ Սառուցեալ ծովն առջի անգամ իր վրան ինքնակալ մը տեսաւ։ Երկրորդ տարին երբոր Պետրոս երկրորդ անգամ Արխանկէլ գնաց, շատ Ռուսի նաւեր գործածեց ու ան ուրախութեան մէջ դեռ կազմուելու նաւատորմիղին՝ Ֆէոտոր Եուրէվիչ իշխանը ծովապետ անուանեց։ Իր ծովու վրայ ըրած ճամբորդութիւններն ալ անվտանգ չէին. ի մէջ այլոց անգամ մ՚ալ դարձեալ ճերմակ ծովուն վրայ (1694) դէպ ի Սոլովքա կղզին ճամբորդութիւն ըրած ատեն անանկ ալէկոծութիւն մը կրեց որ բոլոր ընկերները զարհուրեցան. ամէն մարդ աղօթքի հետ էին, ալէկոծութիւնը ապրելու յոյս չէր ձգեր։ Միայն աներկիւղ ղեկավարին անխոնջ աշխատանքը կրցաւ նաւը ազատել։ Պետրոս աս վտանգալից ա-

տենը չէ թէ միայն ղեկավարը կը քաջալերէր, այլ նաեւ զանազան հրամաններ ալ կու տար, ու անձամբ անոր օգնել կ՚ուզէր։ "Թող զիս, պոռաց անհամբեր ղեկավարը, ես ընելիքս քեզմէ աղէկ գիտեմ,,. իրօք ալ այնպիսի քաջութեամբ նաւն ուղղեց որ կրցաւ եղերք հասնիլ։ Հոն ղեկավարը Պետրոսի ոտքն ինկած տուած անքաղաքավար պատասխանին համար թողութիւն խնդրեց։ Պետրոս աս պատասխանին չէ թէ միայն չէր բարկացած, այլ նաեւ զինքը գրկելով երեք անգամ ճակատը պագաւ, մեծ պարգեւներով վարձատրեց ու իրեն տարեկան մուտք կապեց։ Ցամաք ելած տեղերնին բուն Պետրոսի ձեռքովը շինուած փայտէ խաչ մը կանգնուեցաւ[1]։

Աս վաճառականական քաղաքը թէպէտ Պետրոսին շատ հեռու կ՚իյնար, սակայն ինքն աս քաղքով եւրոպական տէրութեանց հետ աւելի եւս մերձաւորագոյն հաղորդութիւն մ՚ունենալ կուզէր։ Իմացած էր ու աղէկ գիտէր որ չէր կրնար ճարտարութիւնը իր ժողովրդեան մէջ յառաջանալ՝ քանի որ Ռուսաստանի մեծ գետերուն բերանները դրացի տէրութեանց տակն էին։ Իր միակ բաղձանքը Սեւ ծովուն վրայ նաւահանգիստ մ՚ունենալ, ու նոյն ծովին վրայ Ցոն գետին բերանը Ազով քաղաքը գրաւել էր։ Թէ որ մարդ եւրոպական աշխարհացոյց թղթին վրայ հայեցուած մ՚արձակելու ըլլայ՝ ասոր ինչպիսի կարեւոր տեղ ըլլալն անմիջապէս կ՚իմանայ, ինչու որ Սեւ ծովուն բանալին է։ Պետրոս Ա. աղէկ նաւական զօրութիւն մ՚ունենալու ու իր տէրութեան կարօտութիւնները լեցընելու համար աս տեղը գրաւելն իրեն անհրաժեշտ սեպած էր։ Զորս կողմանէ թշնամիներէ պատած էր, որովհետեւ Սեւ ծովուն՝ Ցաճիկները ու Պալթիկ ծովուն՝ Շուէտ-

[1] Քորոյ պատմագիրը կը պատմէ (էր. 179) որ Պետրոս աս ալէկոծութեան առեն Հռոմ Ս. Պետրոսի գերեզմանին այցելութեան երթալու ուխտ դրած ըլլայ։

ները կը տիրէին։ Ատենօք երկու ծովերն ալ Ռուսաց առջին բաց էին։ Նոյն ատենը Տաճկի տէրութիւնը աշխարհքիս ամենէն զօրաւոր տէրութիւններէն մէկն էր. ան ատեններն (1683) էր, որ Գարա Մուստաֆան 200,000 հոգւով Վիէննա պաշարեց, ու արքունիքը նախ Լինց ու անկից ալ Փասսաւ փախաւ։ Նոյնպէս Շուէտ ալ իր կրթեալ ու պատերազմասէր զօրքովը Կարոլոս ԺԲ. թագաւորն ունէր։

11.

Ժամանակին պարագաները իր աչքը Սեւ ծով դարձուցին։ Տաճկաց պատերազմը թէպէտ տէրութեան ներքին գործքերովն ընդմիջած, սակայն ոչ խաղաղութեամբ եւ ոչ ալ զինադադարով վախճան մ'առած էր։ Պետրոս միտքը դրաւ որ նոյն պատերազմն յառաջ տանելով ոչ միայն իր վտանգաւոր դրացիները՝ Խրիմի Թաթարները զսպէ, այլ նաեւ Տոնին Ազախու ծով (Սեւ ծով) թափած բերանը առատէ, ծովու քով վաճառականական քաղաք մը ստանայ, ու ասով իր տէրութեան հարաւային կողմը, զորն որ Տոն գետը կը թրջէ, նոր կենդանութիւն մը տայ։

Արդէն երկայն ժամանակէ վեր Տոնին բերանն Ազով քաղաքը Ռուսք ու Տաճիկք ձեռքէ ձեռք կը յափշտակէին։ Ռուսք կը պնդէին թէ իրենց կը վերաբերի։ Բայց արդէն 50 տարիէ վեր քաղաքը Տաճկաց ձեռքն էր, որոնք աս բնականապէս զօրաւոր տեղն իրենց արուեստովը արտաքոյ կարգի ամրացուցած էին։

Թանի որ Տաճիկները տէր էին ծովու եւ անարգել ամէն տեսակ բաներով քաղաքը կրնային հոգալ, տեղւոյն առումը սաստիկ դժուար էր Ռուսաց։ Ի վերայ այսր ամենայնի Պետրոս իր նորակազմ զօրացը վրայ վստահացած՝ որոշեց որ առանց նաւա-

տորմղի՝ բերդին վրայ յարձակում մ՚ընէ (1695)։ Մէկ կողմանէ Շերեմեթէվ իշխանը Մասերբա քոզաքներու հրամանատարին հետ մէկտեղ զօրքով Տնիեփերի քով Թաթարները բռնելու գնաց, միւս կողմանէ հարիւր հազար ալ Կորտոնի, Լըֆոռի եւ Կոլովինի զօրավարութեամբը շիտակ Ազովի առջեւ քալեցին. Պետրոս՝ Լըֆոռին գունդին մէջն էր։ Տէրութեան ներքին կառավարութիւնն ալ Պոյարի մը ձեռքը յանձնուեցաւ։

Ազով՝ Սեւ ծովէն գերմանական մղոն մը հեռու, բլրի մը վրայ էր, որուն զառիվայրը Տոն գետին վրան կը նայէր։ Գրեթէ չորեքկուսի էր, պզտի պարիսպներով ու բաւական զօրաւոր պատով, ու առջեւը գրեթէ եօթը ձողաչափ լայն խրամ ունէր։ Ներքին կողմերը գրեթէ երեք ու կէս ձողաչափ բարձրութեամբ ետեւէ ետեւ երկու պատ ունէր։ Տեղւոյն պաշտպանութիւնը 4000 ընտիր զօրաց ձեռքն էր։

Պաշարումն Յուլիսի մէջ սկսելով, իսկզբան յաջող հետեւութիւն մը կը յուսացուէր։ Տոնին երկու եղերքները գտնուած փայտեայ ամրոցները՝ որոնք շղթաներով Տոնին բերանը գոց կը բռնէին, նուաճեցան, ու Տաճկի կողմանէ եղած յարձակման մ՚ալ դէմ կեցան ու ետ վռնտեցին։ Սակայն Գերմանացի փախստականի մը մատնութիւնը Ռուսաց առջի վնասին պատճառ եղաւ։ Որովհետեւ Տաճիկները աս մարդէն իմացան որ խրամները՝ զորոնք Կորտոն ձախ կողմանէ Լըֆոռին բանակին հետ հաղորդակցելու համար փորել կուտար, ոչ լմընցած եւ ոչ ալ գոցուած են, եւ թէ Ռուսները սաստիկ տաքի ատեն հասարակօրէն կը քնանան. ան միջոցին՝ Կորտոնին արտաքին պատնէշներուն վրայ՝ ուր որ Սթռելիցները կը կենային, յարձակումմն է ըրին, զարկին զերեանք ու նոյն իսկ Կորտոնին որդին փախչե-

լու վրայ էր երբոր զօրապետն անձամբ գալով թշնամին ետ քշեց։ Ասոնց դէպքիս վրայ պաշարումը մինչեւ Օգոստոս ուշացաւ. ամէն մարդ անհամբերութեամբ որոշիչ յարձակման կը սպասէր։ Կորտոնին հանած դժուարութեանցը բաղմութեան ձայնն յաղթեց, ու 2500 քոզաք, ու կամաց կամաց 4—5 հազար մարդ կամաւոր զինուոր գրուեցաւ։

12.

Օգոստոսի 5ին արեւուն ծագած ատեն յարձակման նշանն ալ տրուեցաւ, զինուորները հրաշալի քաջութիւն կը գործէին, թշնամւոյն կրակը դադրեցընելով առանց սանդղի պատերէն վեր ելլելու սկսան, բայց իրենց ետեւի օգնականներն ուշ հասնելով ու ամէն կողմէն մի եւ նոյն ժամանակ յարձակում չըլլալուն ետ վռնտուեցան։ Նոյն միջոցին նաեւ քոզաքներն ալ նաւերով քաղաքը գետին կողմէն պաշարելու համար եկած էին, բայց ասոնք ալ ետ վռնտուեցան. ասոնց աճապարեալ գործքին 1500 Ռուս զոհ եղաւ։ Պետրոս ասոնց անյաջող դէպքին վրայ շատ նեղացած պատերազմական ժողովքմը կոչեց, սկսուածը թողուլ՝ չըլլալու բան կ՚երեւար իրեն, պէտք էր որ պաշարումը շարունակուէր, ասոնց էր իր կարծիքը. ամէնն ալ իրեն հաւանեցան։

Խրամները նորէն սկսան, ու ականներ կը բացուէին, բայց գործքը Անգղիացի Ադամ ճարտարապետին անտեղեկութեամբը ապականեցաւ. ասոնց երիտասարդը, որն որ ական փորուելուն գլուխ կեցած էր, կարծելով որ արդէն բերդին տակն հասած են, ամէն բան պատրաստելով կրակ տուաւ. ան ատեն իմացուեցաւ թէ դեռ բերդէն հեռու է ականը, ասոնց պատճառաւ գրեթէ 30 հոգի մեռան ու 100 հոգի վիրաւորեցան։ Ասոնց դժբախտութիւնը մեծ խռովու-

թիւն հանեց Ռուսաց մէջ, ամէնն ալ օտարականաց վրայ կը տրտնջէին։ Բայց նոյն դժբախտութիւններով ամենեւին չէր յուսահատեր Պետրոս, նոր յարձակում մ՚ալ որոշուեցաւ, 600 հոգի նաւակներով ծովու կողմանէ բերդին վրայ յարձակելու համար խաւրուեցան. հոս Կորտոն նորէն աս գործքիս մէջ գտնուած դժուարութիւններն ամենուն ցուցուց, բայց իր կողմանէ ուրիշ ընդդիմութիւն մը չհանելով՝ ամէն բան մեծ փութով պատրաստելու վրայ էր։ Օգոստոսի 23ին կէսօրէն ետքը երեք թընդանօթով յարձակման նշան ու ականներուն կրակ տրուեցաւ. կատաղաբար յարձակեցան Ռուսերը քաղքին վրայ ու պատերէն վեր ելլելու վրայ էին, երբոր Ցաճիկներն իրենց բոլոր զօրութեամբը յարձակողաց վրան ինկան ու մէկուկէս ժամ պատերազմելէն ետքը Ռուսերը ետ վռնտեցին։

Զարն՝ որ գետին անդիի կողմէն ամէն բան կը դիտէր՝ Կոլովինի գնդին հրաման խաւրեց որ նորէն յարձակին. ասոնք ու Քոզաքները կրակներու մէջ յառաջ երթալու սկսան. Կորտոն աս տեսնալով իր գնդին նորէն յարձակման նշան տուաւ, ու նորէն պատերէն վեր ելլելու սկսան, սակայն առջի եռանդը չէր մնացած։ Բերդին մէջիններն ստէպ կրակ տալու վրայ էին, Ռուսաց վրայ հրալից գնդակներ ու քարեր կը նետէին ու թընդանօթներէն շղթաներով իրարու կապուած գնդեր կ՚արձակէին։ Շատ մարդ մեռաւ, շատ մարդ վիրաւորեցաւ։ Կորտոն տեսնելով որ փուճ տեղ իր զօրքերը կը կորսուին, ետ քաշուելու նշան տուաւ։

Հաղիւ թէ ասիկա լմընցած էր, մէյ մ՚ալ Զարէն նորէն յարձակման ու ստորին քաղաքը մտնողներուն օգնութեան հասնելու հրաման եկաւ։ Կորտոն երրորդ անգամ յարձակման նշան տուաւ եւ երկու գունդ քաղաք մտնողներուն օգնութեան խաւրեց. բայց

աս անգամ ալ յաջողութիւն մը չունեցաւ, յարձակողներն հաղիւ պատին առջեւն հասան, ու օգնութեան գացողներն ալ այնչափ ուշացան, որ քաղաք մտնողներն արդէն դուրս ելլելու ստիպուած էին։ Վերջապէս գիշերն եղաւ աս յարձակման վերջ տուողը։ Ռուսք 5000 մարդ կորսնցուցին, Ազով անյաղթելի մնաց, ու Տաճիկները ցնծութեամբ իրենց Ալլահը կը հնչեցընէին, ու ձայն մը կը գոչէր Ռուսաց "Տուն գացէք, Մոսկուացիք, ճամբանիդ բաւական երկայն է եւ ուտելու բան չունիք. տուն գացէք,,։

Օգաց Պետրոս հակառակորդաց ձայնին ճշմարտութիւնը. քաղքին պաշարումը որ 20,000մարդ արժած էր իրեն, վերցուց. բայց փայտեայ պատնէշները, Տնիէփերի քովի խրամները, մինչեւ Սեւ ծով Ռուսաց ու Քոզաքներու ձեռք մնացին. զօրքին մեծ մասն ալ Սամարայի մօտերը ձմերելու որոշուեցաւ. զօրաց մնացած մասը սաստիկ յոգնած իր հայրենիքն հասաւ, որովհետեւ Ռուսաստանի սահմանն հասնելու համար գրեթէ 100 գերմ. մղոն ճամբայ ըրած էր։

13.

Պետրոս իմացաւ որ առանց ծովական զօրութեան՝ պատերազմի յաջողութեան յոյս չկայ, ու Մոսկուա դառնալէն ետքը սկսաւ իր Տաճկաց վրայ ընելու երկրորդ արշաւանքին վրայ մտածել։ Ա՛լ փորձով եւ ի մերձուստ տեսած էր Պետրոս թէ պակսածներն ինչ են։ Բանէ հասկրցող ճարտարապետներ ու գնդաձիգ զօրք չունէր. վերին հրամանատարութեան միութիւն կը պակսէր, նաւատորմիղ չկար, որ ծովու տիրելով բերդին պաշարը կտրէ։ Կայսրը, Պրանտենպուրկի ընտրող իշխանն եւ Հոլանտա (կամ Ստորին Նահանգները)՝ Պետրոսին խնդրելովը ճարտարապետ ու գնդաձիգ զօրք

խրկեցին Ռուսաստան, որովհետեւ իրենց ուզածն
ալ ան էր որ Տաճիկները, որոնք Ունկարիայի մէջ
կայսեր հետ միտնջենաւոր պատերազմի մէջ էին,
բոլորովին Սեւ ծովուն վրայ պատաղին։ Ասանկ բո-
լոր ձմեռ աղէկ մը զօրանալէն ու զօրաւոր նաւա-
տորմիղ մը պատրաստելէն ետքը՝ 1696ին մեծ զօրու-
թեամբ դարձեալ ասպարէզ ելաւ։ Զօրաց մէջ մեծ
քաջասրտութիւն ու եռանդ տիրած էր։ Զօրաց
հրամանատարներն էին Շայն Պոյարը, Կորտոն, Լը-
ֆոռ եւ այլն։ Նաւատորմիղին շինութիւնը շատ դժուա-
րութիւններ ունեցաւ. սակայն Պետրոսին փոյթն
ու եռանդը ամէն դժուարութեանց յաղթեց։ Տոն
գետին քով Վորոնէժ քաղքին մէջ նաւ շինելու
յարմար տեղ մը գտած էր։ Վորոնա գետը կամ ա-
ռուն մանաւանդ՝ որ գրեթէ անկից երկու մղոն ան-
դին Տոն կը թափի, թէպէտ նեղ բայց եօթանասուն
թնդանօթով նաւ կրելու համար բաւական խորու-
թիւն ունի։ Մերձակայ եղեւինի ու մայրի անտառ-
ները շինութեան փայտ, թուլայի ու Ռոմանովի հան-
քերն ալ բաւական երկաթ կը մատակարարէին։
Պետրոս որոշեց որ հոս նաւարան մը դրուի, ու
նաւերու շինութիւնն այնչափ շուտով յառաջացաւ,
որ 1696ին 23 ցոկանաւ, 2 մեծ ցոկանաւ ու 4 հրա-
ձիգ նաւ (Brûlot) լմընցած էին. ասոնցմէ ետքը
Պետրոսին ու Լըֆոռ ծովապետին համար առանձինն
մէյ մէկ պատերազմական նաւ շինուեցաւ։ Տէ Լիմա
Վենետացին երկրորդ ծովապետի անուամբ նաւա-
տորմիղին առաջնորդութիւնը վրան առաւ, որուն մէջ
4000 մարդ կար, եւ Տոնէն վար իջնալով յաջողու-
թեամբ գետին երկու եղերքը հասաւ ու հոն գըտ-
նուած փայտեայ պատնէշներուն առջեւէն, որոնք
դեռ Ռուսաց ձեռքն էին, գետին բերանն իջաւ ու
հոն Տաճկի նաւատորմիղին հետ պատաղելու ատեն՝
ասդիէն մեծամեծ յոյսերով քաղքին կերպաւո-

բեալ պաշարումն սկսաւ (1696 Մայ.)։ Ազովին դիմացը պատնէշ մը բարձրացաւ, որուն վրայի թընդանօթները Տաճկաց նաւատորմիղը պաշար տանելը կ՚արգելուին. վերջապէս երկու ամիս շարունակ թէ ներսէն թէ դրսէն զանազան քաջութիւններ ցուցուելէն ետքը՝ Կորտոնին վարպետ մէկ գիւտովը բերդը անձնատուր եղաւ։ Քաղաքը բոլորովին ապականած ու աւերակ դարձած էր։ Բերդին մէջի 3000 զինեալ պահապաններն ազատ թող տրուեցան, բաց ի Գերմանացի մատնչէն, որն որ այն յաղթութեան հանդիսին համար պահուեցաւ, զորն որ Պետրոս չէ թէ իրեն այլ իր զօրապետացը համար ընել պիտի տար, որովհետեւ աս պատերազմին յաջողութիւնը միայն անոնց կու տար։

Պետրոս՝ Ռուսաց սրտին մէջ փառասիրութիւնը դրդռելու եւ պատերազմական արուեստը իրենց աչքին առջեւ բարձրացընելու համար՝ այսպիսի պատերազմական հանդիսի մը հարկաւորութիւն կը տեսնէր։ Ոսկեզօծ կառքի մը մէջ՝ զորն որ վեց զարդարուած ձի կը քաշէին, Լեֆոռ մեծ ծովապետը, ու անոր քովը Շայն իբր ցամաքային զօրաց վերին հրամանատար, եւ ուրիշ երեւելի զօրավարներ, զինուորական երաժշտութեամբ ու երգերով քաղաք մտան (Յուլ. 29). հանդիսութիւնը մատնչին քաղքին մէջ սպաննուելովը լմընցաւ։ Աս Սեւ ծովու բանալւոյն առմանը յիշատակին համար երեք յիշատակագրամ կոխուեցաւ [1]։

[1] Առջի մեծալին առջի երեսը Զարին պատկաւոր պատկերը կայ աս բոլորագրով "Պետրոս. Ալէքսիոսի. Որդի. Ռուսաց. Մեծաց. Կեսար,, (Petrus. Alexii. Fil. Russor. Magn. Caesar.) Միւս կողմը Յաղթութեան չաստուածը, ալ ձեռքն արմատենի ուձախ ձեռքը՝ իբրեւ կրօնի նշան՝ խաչ մը, կէս լուսնի ու կոյս մը տաճկական զինուց վրայ կեցած է։ Աս երեսին բոլորագիրն է, "Սոքօր. Աքսենոս. Եղիցի. Եւքսինոս,, (Hisce. Axenus. Fiat. Euxinus.)։ Պոնտոս յառաջագոյնիր անկիրթ ու վայրենի բնակչացը համար Հիւրատեաց (ἄξενος) կը կոչուէր։

Պետրոսին իր պետութիւնը ուրիշ տէրութեանց հետ միացընելուն յատակագիծը տիեզերական պատմութենէ արդէն ամենուն յայտնի է։ Մենք աս յատակագծին քննադատութիւնը տիեզերական պատմագրաց թողլով, հոս միայն պատմագրական տեսութեամբ մը Հերտեր պատմագրին խորհրդածու-

Կալեալ պահեն զիս ցուրտ ափունք Եւքսինեան Պոնտոսի, Որ ի Հնոցն կոչեցաւ Աքսենոս։
Կ'ըսէ Ովիտիոս։ Բայց երբոր ժամանակն անցնելով փոփոխութեան յոյս մը ծագեցաւ, տեղւոյն բնակիչները շողոքորթելու համար Աքսենոսը (հիւրասէացը) Եւքսենոսի (εὔξεινος հիւրասէրի) փոխեցին։ Աս միտալին տառնագիրն է, «Թարթարիատան նուաճեալ. ԺԸ Յուլ. ՌՈՂՋ.» (Tar.[taria] Exp. [ugnata] XXVIII Jul. MDCXCVI)։

Երկրորդ միտալին առջի կողմը Պետրոսի պատկաւոր եւ սպառազէն պատկերը կայ ռուսերէնը բոլորագրով, «Պետրոս Ալէքսիէվիչ, Իշխան Մոսկովիայ Միւս Աւգոստոս»։ Երկրորդ երեսը Ազով՝ ծովու կողմանէ պաշարուած ցամաքէն կը գընդակոծուի. ռուսերէն գրով, «Յաղթող ընդ բոց եւ ընդ ալիս»։ Տառնաբաժնոյն մէջն է տարւոյն թիւը 1696։

Երրորդ միտալին առջի երեսը Զարին պատկաւոր կիսաբձանը կայ տասբոլորագրով, «Պետրոս Ալէքսիէվիչ Շ. Ա. Զար. Եւ. Մեծ. Զօրավար. Ռուսաստանի» (Petrus. Alexievitz. D. G. Tzar. Et. Mag. Dux. Moscoviae.) անդիի դին Ռուսաստան ձեւացած Հերքուլէսի պատկերը կայ, որն որ Հիդրա (բազմագլուխ օձ) մը կը ծեծէ։ Յաղթութիւնը Ազով քաղքին վրայ թռչտելով ձեռքն յաղթութեան պատկ քաղքին կը մերձենայ։ Տառնագիրն է. «Հաւասար են փառք նորա ի ծովուն եւ ցամաքի» (Aequatur. Terra. Marique. Gloria. 1696)։

Հոս կը յիշենք նաեւ ան երկու յիշատակագրութիւնները, որոնցմէ առջինը ռուսական նաւատորմիղը կանգնուելու առեն ու երկրորդը Քարլովիցի խաղաղութեան առեն կոխուեցաւ։

Առջի երեսը Զարին պատկերը կայ տասբոլորագրով. «Պետրոս. Ալէքսիոսի. Որդի. Շ. Ա. Զար. Եւ. Մեծ. Զօրավար. Ամենայն. Ռուսիայ» (Petrus. Alexii. Fil. D. G. Tzar. Et. Magnus. Dux. Totius. Russiae.) Միւս կողմը Ռուսաստան ծովու քով թիոյ մը վրայ կոթնած, ալիքներու մէջէն դէպ ի իրեն եկող Նեպտունին հրամաններ կու տայ. Հեռուէն ալ նաւեր կը տեսնուին. բոլորագիրն է, «Համարեցիք եղեալ զոր հրամայես» (Facta. Puta. Quaecunque. Jubes. Ovid.)։ Տառնագիրն է, «Սկիզբն ռուսական նաւատորմղին 1696» (Primordia. Russicae. Classis)։

Երկրորդ միտալը նոյնպէս Զարին պատկերն ունի աս բոլորագրով. Պետրոս Ալէքսիէվիչ Շ. Ա. Զար. Մ. Զ. Մոսկով. (Petrus Alexievitz. D. G. Tzar. M. D. Moscov.). Հակառակ կողմը Զարը ձարական պատկով նստած է, ձախ ձեռքը

թիւնը յառաջ բերենք։ "Ի՞նչ նոր կերպարանք մ՚առած կ՚ըլլար Ռուսաստան, կ՚ըսէ նոյն պատմագիրը, եթէ Պետրոս՝ Ազովն առնլէն ետքը, իր տէրութիւնն հոն հաստատէր ու հոնկից իր ծովու ու ցամաքի վրայ ունեցած յատակագիծերը դուրս տար։ Ամենագեղեցիկ օդաբաժնի մէջ, Տոն գետին բերանը, ու տէրութեան միջավայրը մայրաքաղաք կ՚ունենար ու հոնկից աս ինքնակալն իր եւրոպական ու ասիական գաւառները աջ ու ձախ բազուկներուն պէս կրնար գործածել, տաճկական տէրութեան ահարկու կ՚ըլլար ու աշխարհքին երեք հին մասերուն ինչպէս նաեւ չորրորդ մասին վաճառականութեանը կեդրոնը կրնար սեպուիլ։ Որովհետեւ ի հնուց, Ցունաց, Կոստանդնուպոլսեցւոց, Գենուացւոց ինչպէս նաեւ Տաճկաց, Թաթարաց ու Քոզաքներու ատեն աս կողմը վաճառականութեան մէջ միշտ ծաղկելու վրայ էր։ Եթէ մէկն ասկից աջ ու ձախ դին եղած Ռուսաստանի գաւառներուն նայելու ըլլայ, կարծէ թէ մեծ պարտիզի մը մէջ է։ Ազովի եզերքը կրնար իրեն բոլոր աշխարհքին բանալին ըլլալ ու վաճառքները դուրս հանելու ամենէն յարմար տեղն էր։ Ասով Ռուսաստանի ահագին տէրութիւնը առանց վնաս մը կրելու Եւրոպայի ալ օգտակար կրնար ըլլալ"։

14.

Պետրոսի Ռուսաստան նորոգելու հոգին Սեւ ծովու եզերքներն ալ տարածուեցաւ, եւ Ազովը

ռուսական նշանով զարդարուած վահանի մը վրայ կոթնած, քովը՝ նուաճեալ քաղքին վրան կոխած զինուոր մը կայ։ Շարն ալ ձեռքը շնորհաբաշխութեանց թուղթ մ՚ունի ու քովի կեցած աղջկան ձեռքն ալ ամաղթեղջիւր մը կայ։ Բոլորագիրն ասէ, "Բազկաւն՝ որով յաղթեաց, պաշտպան կայ պարտելոց,, (Quae. Vicit. Victos. Protegit. Ille. Manu.)։ Ստորնագիրն է "Ազով՝ որ ի 1696 պարտեցաւ ի Ռուսաց, դաշամբ ամին 1700 շնորհեցաւ նոցա,,. (Victa. Asot. Mochis. 1696 Pacta. Concessaque. Pace. 1700)։

Ռուսաստանի միութեանը միջավայր ընելու փոյթը, իր միտքը գրաւած էր։ Իր վաճառներին հասնելու համար բանի մը չէնայեց։ Սակայն առած տեղերն ապահովցընելու համար նաւատորմիղ մը պէտք էր, որ ծովու տիրէր ու Ազովի պաշտպաներ։ Վորոնէժ, որ Վորոնա գետին քով ռուսական նաւարան էր, հետզհետէ Ցոն գետէն դէպ ի Ազովու ծով նոր նոր նաւեր կ'իջեցընէր ու դէպ ի Պարսկաստան ու Հնդկաստան նաւող վաճառականները շատ արտօնութիւններով ու դիւրութեամբ երթեւեկութիւն կ'ընէին։

Սակայն աս նորոգիչը պէտք էր որ ի ներքուստ իր յատակագծին հակառակորդներուն հետ միշտ կռուոյ մէջ ըլլար։ Ժողովուրդը, կղերն ու մանաւանդ մեծամեծները Պետրոսի նորոգութեան հոգւոյն ու բաղձանացը շատ դէմ էին, սակայն շատ աւելի մեծ ցաւ կը զգար Պետրոս, երբոր կը տեսնէր որ իր սիրելի մայրն ալ († 1674) անոնց կողմանէ իրեն ազդեցութիւն կ'ընէր, ու խորհուրդ կու տար թէ վտանգաւոր նորոգութիւնները չափաւորէ։ Ռամիկը ստէպ աղաղակելու վրայ էր, թէ իր նախնեացը պէս Ռուս մնալ կ'ուզէ։ Փառասէր Սոփիան մենաստանի խաղաղ հանգստութեանը մէջ չէր կրնար իր աշխարհական փառաւորութիւնները մոռնալ ու միշտ առթի մը կը սպասէր որ իր առջի փառքը նորէն ձեռք բերէ։ Տրտունջն ու տժգոհութիւնը ժողովրդեան մէջ սաստկացաւ, եւ ի մասնաւորի Սոկովին Օքոլնիչը, Ալեքսի Փուշքին Սթոլնիքը եւ Սթռելիցներու հրամանատար Իվան Զիքլէր իրենց մէջ դաւակցութիւն մը կազմեցին։ Ամէն բան պատրաստուած էր ու 1697ին փետր. 13ին գիշերը Մոսկուայի մէջ կրակ մը պիտի ձգուէր, ու Զարն իր սովորութեանը համաձայն կրակի գալուն պէս, նոյն շփոթութեան մէջ զինքը պիտի մեռցընէին։ Բայց

նոյն դաւակցութեան մասնակից երկու Սթռելից պաշտօնակալներ մոքերնին դրածնուն վրայ զղջալով, բանը Պետրոսին ականջն հասուցին։

Դաւակցութեան պայմանեալ իրիկունը Զարը Փրէոպրաշէնսք գեղն իր սիրելւոյն Լբֆոռին քով երեկոյեան ակըմբի մէջ էր։ Կերակրոյ ատենը մերձեցած էր երբոր երկու մարդ գալով սաստիկ հարկաւոր գործքի մը համար Զարին հետ առանձին խօսիլ ուզեցին։ Պետրոս զիրենք առանձին խուց մը տանել տալով, իրենց ներկայացաւ։ Եկողներն երկու Սթռելից պաշտօնակալներ էին, որոնք առջևնին նայելով խոստովանեցան թէ մահապարտ են. Անդամ ենք, ըսին, այնպիսի դաւակցութեան մը՝ որուն նպատակը քու մահդ է, բայց մենք զղջացած ենք, ահաւասիկ հիմակ գքեզ ալ կը զգուշացընենք. դաւակիցները Սոկովին խորհրդականին տունը ժողվուած են ու հոն կրակի մը կը սպասեն, որն որ գիշերը Մոսկուա պիտի ձգուի, զանգակներուն ձայնն ալ դաւակցաց նշան պիտի ըլլայ, ու կրակի երթալու ատեննիդ զձեզ պիտի մեռցընեն։

Պետրոս աս լսելուն՝ եկողներն անմիջապէս բանտարկել տուաւ, ու անձնապահ զօրաց Լաբուխին հրամանատարին հրաման խաւրեց որ լռութեամբ զօրքը ժողվէ ու կէսգիշերէն ժամ մը յառաջ դաւաճաններուն ժողվուած տունը պաշարէ։ Եւ նորէն ակումբը մտնելով, մինչեւ ժամը 10ը կենալէն ետքը, առանց շփոթութեան ու այլայլութեան՝ Ձեր զուարճութեանը նայեցէք, ըսաւ, պզտի գործք մը քիչ մ՝ատեն զիս ասկից հեռանալու կը ստիպէ։ Ենթադրելով որ զօրապետը ժամը 10½ին Սոկովինին տունն արդէն պաշարած ըլլայ՝ մինակ մէկ օգնականով մը նստաւ իր կառքին մէջ ու շիտակ Սոկովինին տունը գնաց։ Քիչ չզարմացաւ երբոր հոն հասնելով ամենուին մարդ չգտաւ. սակայն ամենուին

առանց շփոթելու շիտակ վեր ելլելով նոյն խուցը մտաւ ուր որ դաւաճանները ժողվուած էին, ուրոնք զինքը տեսնելնուն պէս՝ իրենց յարգութիւնը ցուցընին ու գաւաթ մ՚ալ անոր կենդանութեանը խմեցին. ինքն ալ իրենց հետ խմելու սկսաւ ու անհամբերութեամբ անձնապահներուն կը սպասէր։ Ասոր միջոցիս Սթռելից մը նշան ըրաւ Սոկովլինին ըսելով թէ "Ատենն եկած է,,. Պատասխանեց Սոկովլին, թէ "Դեռ չէ,,։ Իմացաւ Պետրոս որ ինչ վտանգի մէջ կը գըտնուի, սիրտ առաւ ցատքեց Սոկովլինին քթին բերնին բունցի մը զարկաւ, պոռալով, "Ինչ, անզգամ, քու ատենդ չէ եկած նէ, իմ ատենս եկած է,,։ Ասոր միջոցիս, ժամացոյցին 11 զարնելովը դուռն ալ յանկարծ բացուեցաւ ու Լաբուխին իր անձնապահներովը ներս մտաւ։ Նոյն բարկութեամբ դարձաւ Զարն հարուած մ՚ալ զօրապետին երեսն իջեցուց ուշ գալուն համար, ինչպէս որ ինքը կը համարէր։ Զօրապետն ինքզինք արդարացուց իրեն եկած հրամանին թուղթն իրեն ցուցընելով, եւ ըսաւ թէ միայն իր աճապարելը զինքը վտանգի մէջ ձգեր է։ Ասոր վրայ ինքիրեն եկաւ Պետրոս ու զօրապետին ճակատը պագնելով թողութիւն խնդրեց ու յանցաւորներն իրեն յանձնեց որ Փրէոպրաշէնսք գեղը տանի։ Դարձաւ Պետրոս նորէն իր զուարճութեան տեղը ու յայտնեց ամենուն թէ ինչ վտանգէ ազատեցաւ։ Դաւակցութեան անդամները տանջուեցան, քննուեցան ու մահուան դատապարտուելով չարաչար սպաննուեցան, ու անհնազանդներու օրինակ ը լլալու համար՝ ասոնց դիակները օրերով սպաննուած տեղերնին մնացին։

15.

Բայց բան մը կար որ Պետրոսի ժողովրդեան կրթութեանը մեծ արգելք էր։ Ծաղկեալ Եւրո-

պայի ու Ռուսաստանի մէջ վայրենի Ասիա մ՚ելած էր, ու բարբարոսական թումբի մը պէս՝ Եւրոպայէն Ռուսաստան մտնելու քաղաքականութեան առջեւը մեծ արգելք կը դնէր։ Ասով Ռուսաստան միշտ ասիական բրտութեան ազդեցութեանը տակ պիտի մնար, ուր որ անոր հակառակ Պետրոսի միտքը միշտ դէպ ի Եւրոպա կը հակէր։ Իր տէրութեան հիւսիսային արեւմտեան դին ուրիշ ծով մ՚ալ կար (Արեւելեան ծով), որուն ափունքը եթէ իր ձեռքն ը լլալու ը լլար՝ ան ատեն բոլոր Եւրոպա իր առջեւը կը բացուէր, ու բոլոր կրթեալ ու քաղաքականացեալ աշխարհքը իր տէրութիւնը կը փոխադրուէր։ Բայց ճար չկար, Ֆինեան ու լիֆլանտեան ափունքները քաջ ժողովրդեան մը ձեռքն էին, ու աս ծովուն մուտքը իրեն համար բոլորովին գոց էր։ Իր նոր, դեռ ծլելու մօտ ժողովուրդովը այնպիսի հզօր ազգի մը դէմ պատերազմ բանալը խելք չէր։ Աս մտածմունքը թէպէտ մեծ յանդգնութիւն էր, սակայն վախճանը ամէն բան կ՚արժէր։ Բայց պէտք էր որ Պետրոս մէյ մը Եւրոպային աս յառաջադիմութիւնը աչքը տեսնէր, ամէն բան անձամբ սորվէր ու փորձէր, որպէս զի ասանկ գործքի մը մեծ փութով ու քաջալերութեամբ ձեռք զարնէր։ Գիտէր Պետրոս իր ազգին ուրիշ ազգերէն որչափ վար ը լլալը ու միշտ կը մտածէր թէ իր ազգն անանկ վիճակի մը մէջ խոթէ, որ ատենօք օտարականի ամենեւին հարկաւորութիւն չունենայ։ Աս մտօք 1697ին Լբֆոնին գնդէն 60 հոգի պատերազմական նաւեր շինելու եւ նաւավարութիւն սորվելու համար Իտալիա ու գլխաւորաբար Վենետիկ ու Լիվոռնոյ խաւրեց. 40 հոգի ալ ղեկավարութիւն սորվելու համար Հոլանտա խաւրուեցաւ. նաեւ Գերմանիա ալ մարդիկ խաւրուեցան, որպէս զի ան պատերազմէն ատենները

զինուորական կրթութիւն առնուն, որն որ հոն շատ ծաղկած էր։

Իր դուրս մարդ խաւրելու բաղձանքը գլուխ ելլելէն ետքը, կ'ուզէր իր Եւրոպա տեսնելու սեպհական բաղձանքն ալ յագեցընել. կ'ուզէր տեսնել ան հրաշալիքները, զորոնք Լբֆոռ եւ ուրիշ օտարականներ անդադար իրեն կը պատմէին։ Բայց գիտէր ալ որ ինքնակալի մը ճամբորդութիւն ընելէն աւելի ծանր բան չկայ. խել մը արարողութիւններէն փախուստ տալու համար, այն ռուսական պատգամաւորներուն կարգը մտաւ, որոնք ըստ սովորութեան Զարերուն անուամբը տէրութեան հին հաղորդակցութիւնները դրսի արքունեաց հետ հաստատելու համար երբեմն երբեմն կը խրկուէին։

Ա. ճանապարհորդութեան հետեւութեանցը համար շատ հարկաւոր է գիտնալ, թէ նոյն ժամանակներն Եւրոպա ինչ վիճակի մէջ էր։ — Ան ատեններս Մուստաֆա Բ. Ցաճկաստանի թագաւորն էր, որն որ իր նախնեացը քաջութիւնը չունենալով ոչ Լէոփոլտոսի դէմ, որուն զէնքերն Ունկարիա մեծ յաջողութիւն գտած էին, ոչ Ռուսաց դէմ, որոնք Ազովն առած Սեւ ծովուն կողմանէ միշտ իրեն կը սպառնային, եւ ոչ ալ Վենետացւոց դէմ որոնք Մորէայի վրայ տիրած էին, բան մը ընելու կարողութիւն ունէր։ Յովհաննէս Սոպիէսքի Լեհաստանի քաջ թագաւորն ու Վիէննայի ազատիչը[1] (1696)

[1] 1683ին վիեննական պատերազմը հետաքրքիր դէպք մ'ըլլալուն, հոս նոյնը համառօտիւ մը յիշատակելը աւելորդ չենք սեպեր։ Սուլթանին մեծ Վեզիր՝ Գարա Մուստաֆան Մահմադի ապստամբաց հետ միանալով 200 հազարով շինակ Վիէննայի վրայ քալեց։ Կայսերական բանակը՝ որն որ Կարոլոս Ե. Լոթարինգիայի դքսին հրամանատարութեանը տակ, 11,000 հիւսար, 22 հազար ոտանաւոր զօրքով Փրեզպուրկ կը կենար, չյանդգնեցաւ հզօր Ցաճկաց վրայ յարձակելու եւ անոնց չարաչար վնասներ ու երկիրն անապատ դարձուցած ատենը, Կարոլոս Վիէննայի պաշտպանութեան համար 12,000 զօրք խաւրեց ու ինք մնացած զօրքերով Վիէննայի անդիի կողմը զարկաւ ու հոն Գեր-

վախճանած էր, որուն թագին համար Սաքսոնիայի ընտրողն ու Քոնթի իշխանը մէջերնին կը կռուէին։ Շվետի մէջ Կարոլոս ԺԱ. մեռած ըլլալով 12ամեայ պատանի մը գահ ելած էր Կարոլոս ԺԲ. անուամբ,

մանիպէն ու Լեհաստանէն խոստացուած օգնութեանց կը սպասէր։ Ա՛ս միջոցիս Կայսերական արքունիքը ինչպէս նաեւ քաղքին բոլոր անդէն բնակիչները Լինց ու անկից ալ Փասսաւ փախան, իսկ Եռնեսթ Շթարեմպէրկ կոմսը՝ Վիէննայի աշալուրջ հրամանատարը, ամենայն կարելի միջոցներով քաղաքն ամրացընելու եռեւէ էր. քաղաքացոց ու բարձրագոյն դպրոցներու ուսանողներն իրեն հաւատարիմ օգնական գրուեցան, որով զօրաց թիւը 20,000ի ելաւ։ Յուլիսի 14ին Վեզիրը իր հարուստ բանակովն երեւելով քաղաքը 6 ժամ հեռուանց պատեց։ — Ամենալով քաղաքը 6 ժամ հեռուանց պատեց։ — Ամենչափ քաջասիրտ ընդդիմութեանց հակառակ, թշնամին քաղքին խրամներուն մերձեցաւ ու Սեպտ. 4ին բերդին մէկ մասը խախտելով, նոյն ու երկրորդ օրն եռեւէ եռեւ յարձակելու վրայ էին, բայց ամէն անգամ ալ ետ կը վռնտուէին։ Սակայն 11ին բերդին խախտած մասն ամրոցիճանի ընդարձակած էր, որ թշնամին կրնար մէկէն ներս մտնել, մէջի հիւանդութենէ ու աշխատութենէ լքեալ բնակիչը ահ ու դողու մէջ յարձակման կը սպասէր։ — Ա՛ս միջոցիս թշնամոյ բանակին շարժումէն իմացան թէ բաղձացուած օգնութիւնը մերձ է, եւ իրիկուան դէմ երեք թնդանօթի ու խել մը հրաղունդերու նշաններով նոյնին վրայ ստուգուեցան։

Օգնականներն էին Յովհաննէս Գ. Սոպիէսքի Լեհաց թագաւորը (1673էն վեր) 12,000 ձիաւոր ու քանի մը հազար ոտանաւոր զօրքով։ Մաքս. Էմմանուէլ Պաւիերայի ընտրող իշխանը (1679էն վեր) 12,000 Պաւիերացի ու 9000 Փրանկ ու Սուաբացի զօրքով, Փրեդերիկոս, Վալտէքի կոմսին տակ։ Յովհաննէս Գէորգ Գ. (1680էն վեր) Սաքսոնիայի ընտրող իշխանը 12,000 Սաքսոնիացիներով, եւ ուրիշ Գերմանիայի զանազան իշխաններ, որոնք Աւստրիայի, Կարոլոս Լոթարինկացւոյն հետ միանալով քրիստոնէից բանակը 64,000ի ելաւ։ — Սեպտ. 12ին առաւուն ուղղափառ զօրապետները Վիէննայէն 1½ ժամ հեռու Ս. Լէոփոլտոսի լերան վրայ պատարագ տեսան, ու Լեհաց թագաւորն՝ որն որ վերին հրամանատար ընտրուած էր, հաղորդութիւն առաւ։ Գարա Մուստաֆան չորսկողմանէ քրիստոնէից յարձակումը տեսնելուն պէս՝ քաջասրտութիւնը երկչոտութեան փոխելով, անմիջապէս քովը գտնուած 30,000 քրիստոնեայ գերիները, առանց սեռի ու հասակի նայելու, ջարդել տուաւ, ու գրեթէ ստիպուած Եէնիչէրիներուն գլուխն անցաւ, ու ընելիքը չէր գիտեր թէ արդեօք քաղքին թէ քրիստոնէից վրայ յարձակի, չէ նէ ետ քաշուի։

Բայց արդէն Քալենպէրկի զարհուրելի պատերազմը սկսած էր։ Կայսերականք, որ Լոթարինգիայի դքսին տակ, պատերազմին մէջ տեղն էին, իսկզբան ետ քաշուելու սկսան,

որն որ Զարն անկասկած թողուց եւ մանաւանդ հաւատարմութիւն ալ կը ցուցընէր։ Գերմանիան զԱնգղիա ու զՀոլանտա իր կողմն ունենալով՝ Գաղղիացւոց դէմ, որոնց թագաւոր էր Լուդովիկոս ԺԴ. միշտ պատերազմի մէջ էր։

16.

Իմակ նորէն մեր պատմութեանը դառնանք։ Վերոյիշեալ պատգամաւորութեան գլուխն ան մարդն էր՝ որն որ Պետրոսին գիտութեան եռանդն այնչափ վառած էր։ Բոլոր հրեշտակութիւնը 200 հոգի էր։ Տէրութեան կառավարութիւնը Գէոտոր Եուրեէվիչ Ռոմոտանովքի իշխանին յանձնուեցաւ ու Զարը զինքն իր գահը նստեցուց եւ Սթռէշնէվ Պոյարն ալ իրեն օգնական տուաւ։ Ռոմոտանովքի նոյն ատենուան համաձայն մարդ էր, ու Պետրոս իր համարումն աւելցընելու, ու մեծամեծաց հնազանդութեան օրինակ տալու համար՝ շատոնցուընէ սկսած էր զինքն Իշխան, կեսար անուամբ պատուելու, անոր առջեւը ծառայի պէս կը կենար, ծառայութիւններ կը խնդրէր ու հրամաններու կը սպասէր։ Սթռելիցներն ալ ցրուելով, անոնց վտանգէն ալ ազատ սե-

բայց վերջէն ձախ կողման Սաքսոնիացիներէն օգնութիւն դանելով (ուր որ էին նաեւ Պաւիերացիք) աղէկ դէմ կեցան ու Ցածկաց կարգը չփոթեցին, եւ մի եւ նոյն աջ կողմն ալ Լեհերը Սփահիներուն (Ցածկաց ձիաւորաց) կամակոր դիմադրութիւնը խորտակելով բանակին մէջ տեղն յարձակեցան։ Արդէն բանակին երկու թեւերն ու նոյն իսկ Վեզիրը Մահմետի դրօշովը յաղթող Գերմանացւոց առջեւէն փախած էին, ասոնցմէ եւրը Եէնիչէրիներն ալ անհնարին կոտուտով փախչելու սկսան ու իրիկուան ժամը դէպ ի 6ին բանակն յաղթողներուն ձեռքը թողուցին։ — Ա պատերազմիս մէջ 20,000էն աւելի ու պաշարման ատեն 30,000 Ցածիկ ինկած էր։ Բանակին աւարը արտաքոյ կարգի բան, 10 միլիոն կը համարուի։ Այսպիսի զարմանալի եղանակամբ ազատեցաւ կայսերանիստ քաղաքը։ Շիթարեմպէրկ 1701ին մեռաւ։ Ասկէ եւրը տաճկական պատերազմներու անյաջողութեանը պատճառաւ Գարա Մուստաֆայն դլուխն ալ կտրուեցաւ։

պեց ինքզինքը։ Ասոնցմէ կէսը Լեհաստանի թագաւորի ընտրութեան կռուոյն պատճառաւը Լիթաւեան սահմանները, կէս մ՚ալ Տաճկաց դէմ սահմանները պաշտպանելու խաւրեց, ու Կորտոնն ալ խաղաղութեան պահպանութեան համար նոր գունդերով Մոսկուա կենալու որոշուեցաւ։ — Այսպէս ամէն բան աղէկ կարգաւորելէն ետքը 1697ին պատգամաւորութիւնը ճամբայ ելաւ։

Ասս հրեշտակութեան մէջ Լեֆոռէն զատ միւսներն ալ բոլոր աղնուական եւ նշանաւոր անձինք էին, որոնք պարզապէս իրենց գիտութիւններն ընդարձակելու համար աս ճամբորդութեան ձեռք կը զարնէին։ Ռուսաստանէն ելած աս ճամբորդներու բազմութիւնը՝ փոքր գունդ մը կրնայ ըսուիլ, որն որ ի դարձին բնականապէս բոլոր տէրութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն կրնար ունենալ։ Աս ճամբորդութեան առջի վախճանը ան կողմն էր, ուստի որ՝ դեռ անյայտ ու մինակ Պետրոսի մտացը մէջ ծածկուած գաղափարով, քաղաքականութիւնն ու լուսաւորութիւնը Ռուսաստան պիտի մտնէր։ Լիֆլանտն էր աս կողմը։ Ռիգա հասնելուն պէս՝ որուն բերդը դեռ Պետրոս չէր տեսած, հետաքրքրական զննութիւններով ու արտաքոյ կարգի մտադրութեամբ չորս կողմը դիտելու սկսաւ։ Շվեդացի քաղաքապետ՝ Տալպերկ կոմսը բանին էութիւնը իմացաւ, եւ ոչ կրնայ մեղադրել որ աս պատգամաւորութեան վրայ աղէկ մտադրութիւն եղաւ ու պահպանը Պետրոս Միքայելով՝ վերին հրամանատարին, պարիսպները քննելն ու խրամները չափելն արգելեց[1]։ Թէ աս

[1] Աս դէպքիս վրայ Տալպերկ առանկ կը գրէ "Որովհետեւ կ՚ըսէ, քաղքին մէջ քանի մը հոգի ձանձրանալով համարձակեցան քաղքին բոլորտիքը ձիավարելու եւ զանազան բարձրաւանդակներէ քաղքին դիրքը ճիշդ զննութեանց տակ կը ձգէին եւ մինչեւ ամրոցները թղթերու վրայ գծագրելու սկսան, խրամներուն խորութիւնը կը չափէին եւ առկէ զատ շատ անգամ անգամադար պատանէշներուն վրայ կ՚իջնային կ՚ել-

վարմունքը ինչ ազդեցութիւն ըրած է Պետրոսին վրայ՝ իր Լեֆոռին ըսած խօսքերէն յայտնապէս կ՚երեւայ. "Հիմակ չեն թողուր, ըսաւ, որ Ռիգիկայի ամրութիւնները քննեմ, բայց ես կը յուսամ որ ատենօք զանոնք դիւրաւ կարենամ պիտի տեսնել ու Տալպերկին ինծի զլացածը, ես ալ Շվեդի թագաւորին զլանամ,, : Ան պատգամաւորութիւնը Ռիգիկայի մէջ անկոչ հիւր սեպուեցաւ, ու անմիջապէս Տիւնա գետին վրայէն դէպ ի Քէօնիկսպէրկ ճամբայ ելաւ : Պետրոս կ՚ուզէր որ Պրուշը, որ շատ կը յառաջանար, աղէկ մը ճանչնայ ու անոր ընտրող իշխանին հետ բարեկամանայ, որ ատենօք իր յատակագիծը կատարելու մեծ օգնութիւն կրնար ըլլալ :

Քէօնիկսպէրկ Պրանտենպուրկի ընտրող իշխանէն թագաւորական փառաւորութեամբ ու հանդէսով ընդունուեցաւ աս պատգամաւորութիւնը : Իշխանն ու Զարը առեւտրական դաշինքներ դրին ու Զարը հանդիսական ունկնդրութեան մը ատեն՝ սամոյր, սպիտակ աքիս (՝–՝––՛) ու պարսկական զգեստներ պարգեւեց իշխանին : Իշխանը Զարին շատ սէր ցուցուց, իրեն համար ամէն ուրախութիւն ընել կու տար : Թատր, որս, կաքաւ ու հրախաղութիւն հետզհետէ մէկզմէկ կը յաջորդէին, որոնք մեծ ուրախութեան պատճառ կ՚ըլլային պատանի Զարին. բայց սեղանի ատեն չէր կրնար ինքզինքը չափաւորել : Ուրախութեան մը ատեն ըմպելեաց

լէին, որպէս զի ամենայն ինչ աղէկ տեսնեն, անոր համար ինծի պարտք մը սեպեցի ամենայն քաղաքավարութեամբ Պ. Լեֆոռին ծանուցանելու որ իր մարդիկներուն աս տեսակ գործքերն արգելու եւ յիշեցուցի իրեն որ ինքն ալ իրը փորձառու զօրական աղէկ գիտէ որ Եւրոպայի մէջ ամրոց եղած տեղը ճամբորդներու ասանկ հետաքրքրութիւն ամենեւին թող չիտրուիր . . . ,, :

Ասոր հակառակ Պետրոս 1703ին Լեհաստանի հասարակապետութեան ասանկ կը գրէ "Ռիգիկայի մէջ անանկ անարժան վարմունք մ՚ընդունեցայ զոր որ դառնութեամբ լեցուն թշնամի մը ամենանարդ բարբարոսի մը չ՚ըներ,, :

մէջ չափն անցուցած ը լլալով, քիչ մնաց որ իր սի-
բելի բարեկամն ալ պիտի զոհէր։ Լըփոռին քանի
մը խօսքէն նեղանալով, անոր դաշոյն քաշեց ու կը
պահանջէր որ մենամարտութեամբ հատուցում ընէ
իրեն։ Բաւ լեցի, պատասխանեց Լըփոռ, աւելի
կ'ուզեմ իմ տիրոջս ձեռքէն մեռնիլ, քան թէ անոր
հետ մենամարտութիւն ընել, ասս պատասխանով ալ
չգոհանալով Պետրոս, արդէն ձեռքը վերցուցած
էր զարնելու՝ երբոր մէկէն իշխանին ծառաներէն մէկը
վազեց ու զինքն արգելեց։ Շուտով ինքիրեն եկաւ
Պետրոս ու եղածն խմացաւ եւ Լըփոռէն թողու-
թիւն խնդրեց ըսելով "Իմ ժողովուրդս կ'ուզեմ
կրթել, ու ինքզինքս չեմ կրնար զսպել„։ — Իր
քովիններէն շատերը հոս թողուց, որպէս զի կէս
մը արքունի երաժշտականաց քով երաժշտութիւն
սորվին, ու կէս մ'ալ իրենց թնդանօթաձգութեան
արուեստը կատարելագործեն։

17.

Սկսէ անընդհատ դէպ ի ան երկիրն յառաջ եր-
թալու սկսաւ, ուր որ բոլոր իր բաղձանքն ուղղուած
էր, ուր որ իր ուսուցիչներուն հայրենիքն էր, եւ
որն որ իր ժողովուրդը կրթելու եւ քաղաքականա-
ցընելու ձեռք ու միջոց պիտի տար իրեն, որն որ ան-
խոնջ աշխատութեան ու գործունէութեան երկիր
էր, վերջապէս ան երկիրը, որուն հետ արեւե-
լեան ծովով կապուիլը սրտանց կը բաղձար։ ասս եր-
կիրն Հոլանտա էր, ուր որ նաւաշինութիւնն ու վա-
ճառականութիւնը վերջն աստիճանի կենդանութեան
մէջ էին։ Պետրոսի դէպ ի աս երկիրն ըրած ան-
ընդհատ ճամբորդութիւնը մինակ նկարագրող ու
զուարճալի թիւրինգիան կրցաւ արգելուլ։ Հոս Հանո-
վերէն քիչ մը հեռու Քոբբէնպրիւքէ դաստակերտին
մէջ քիչ մ'ատեն Սոֆիա Շարլոթ ընտրող իշխա-

նուիրոյն ընկերակցութեան մէջ զինքը կը գտնենք։ Պետրոսին հոս ըրածները իր վարքը գրող անուանի պատմագրէ մը առնլով բառ առ բառ հոս կը դնենք։ "Որբեւարի ընտրող Իշխանուհին բոլոր իր ընտանեօքը Հեռնհաւզնէն 5 մղոն հեռու Քոբբենպրիւքէ գնաց ու հոն նոր հիւրը իրեն հրաւիրեց։ Զարը կը բաղձար որ ընտրող իշխանական ընտանիքը հատարակ դռնէն մտնելու ատեն ինք ծածուկ սանդղէ մը վեր ելլէ։ — Զարին կերպարանքն անանկ սիրալից, հատակն անանկ վայելչայարմար, տուած պատասխաններն անանկ շուտ ու հատու երեւցան, որ տիկնայք առանց ձանձրութեան մը սեղանին սովորական ժամանակը շատ երկնցուցին, ուր որ զուարթացեալ Զարը երկու ընտրող Իշխանուհիներու մէջ նստած էր։ Զարը փոքր իշխանուհւոյն քթախոտի ամանը բարեկամութեամբ մը իրենինին հետ փոխեց։ Մնացած հիւրերը գինիին ամենեւին չէին խնայեր, որոնց մէջէն երեւելի էր ընտրող իշխանական սպարապետը, որն որ ձարական աքիսի մշտակով մը միւսներէն կը զանազանուէր։ — Սեղանէն ետքը Իշխանուհին Զարին ուզելովը իտալական եղանակ մ՚երգեց, թէպէտ (Զարին խօսքերովն ըսելու համար) ինքը երաժշտութեան մասնաւոր սէր մը չունէր։ Ասոր վրայ երբոր հարցուեցաւ իրեն թէ գուցէ որսի աւելի սէր ունենայ, պատասխանեց թէ Որսը հօրը շատ սիրելի էր, սակայն ինքը նաւաշինութիւնն ու հրախաղութիւնը ամէն բանէ վեր կը դասէ ու ի մասնաւորի 14 արուեստի մէջ վարժ է։ Ըսածին իբրեւ ապացոյց ձեռքերուն փապարածները շշափել տուաւ։ Սեղանը լմիննալէն ետքը Իշխանուհւոյն աղաչելովը Պետրոս իր երաժիշտները բերել տուաւ ու երկայն ատեն իր կորսուած ձեռքնոցները փընտռուելէն ետքը խաթուններուն հետ ռուսական կաքաւի սկսաւ,,։

"Մեծ զարմացմամբ տեսան իշխանուհիները թէ Պետրոս իր ուղեկցացը մէջի չորս գաճաճները երբեմն կը պագնէր, երբեմն մաղերնէն կը քաշեր ու իր ծաղրածուն աւելով մը կը խաղցընէր եւ 10ամեայ Սոփիա Տորոթէա իշխանուհւոյն ականջներէն բռնեց վեր վերցուց ու գլխուն զարդերն աւրբշտրկեց։ "Բարեսիրտ իշխան մըն է, ըսաւ մեծ իշխանուհին, բայց իր երկրին սովորութեանը համաձայն արտաքոյ կարգի չափազանց։ Եթէ աղէկ կրթուած ըլլար, մեծ առաւելութիւններ կրնար ունենալ, որովհետեւ վրան շատ աղէկ բաներ ու շատ խելք կը տեսնուի,,։ Թագաժառանգ Գէորգ իշխանը, որ վերջէն Անգղիայի թագաւոր եղաւ, Զարին այնչափ հաճոյ չեղաւ,,։

Պետրոս Ա.ին նկարագրութիւնը կատարելագործելու ու իր օտար երկիրներու մէջ ունեցած գաղափարները ցուցունելու, եւ իմանալու համար որ աս ճամբորդութիւնը իր վրայ ինչ ազդեցութիւն ըրաւ՝ հարկ է իր ըրած գործքերէն քանի մը զուարճալի դէպքեր պատմել։ — Աւելորդ բաներ էին Պետրոսին ամէն տեսակ չափազանց փառաւորութիւններն ու աւելորդ արարողութիւնները։ Ընտրող իշխանին առջի անգամ այցելութեան գացած ատենը՝ իշխանին վերին արարողապետը ամենայն փառաւորութեամբ կ'ուղէր Զարը իշխանին տանիլ, անոր համար առտու կանուխ ամենափառաւոր կառքերը Պետրոսին պալատին առջին կը սպասէին, որպէս զի զինքն առնուն ու իշխանին պալատը տանին. սակայն փուճ տեղ. արդէն Պետրոս երկայն ատեն էր որ պզտի դրանց մէկէն ելած ու իշխանին քովն էր։ Աս արարողապետը՝ որուն կեղծամին վրայ զարմանալով անգամ մը գլխէն առած ու աղէկ ղննելէն ետքը ծիծաղելով անկիւն մը նստած էր, աւելորդ պաշտօնատէր մը կ'երեւար Պետրոսին։

Հատ անգամ քաղքին մէջ մինակ թարգմանով մը կը պտըտէր, ու ամէն իրեն նոր երեւցած բաները մեծ մտադրութեամբ ու զարմացմամբ կը քննէր։ Անգամ մ՝ալ ճամբան կնոջ մը, կեցիր, պոռաց, կինը սարսափած կեցաւ ու Զարն իրեն մօտենալով անոր փառաւոր ժամացոյցը քաշեց առաւ ու բանալով աղէկ մը զննելէն ետքը դարձեալ իրեն տուաւ։

Ոչիկայի մէջ չկրցաւ ազատութեամբ ամէն բան զննել, բայց հոս այսպէս չէր. վաճառականներ ու արուեստանոցներ կ՝երթար ու ամէն բան ձեռքը կը շօշափէր. գրատուներն եւ ուսումնական դպրոցները տեսնելու կ՝ելլէր ու միօրինակ ուսուցիչներու հետ կը խօսէր։

18.

Վերջապէս Պետրոս, իր զննութիւններն հանգիստ ընելու համար քիչ մ՝ատեն իր ուղեկցացը մեծ մասէն բաժնուելով, զիրենք արուեստներ ու գիտութիւններ սովրելու համար անդին ասդին խաւրելէն ետքը՝ վախճանին հասաւ։ 1697ին Օգոստոս ամսոյն մէջ Ամսթերտամ հասաւ, բայց իր նաւաշինութեան արուեստին ունեցած բաղձանքը չթողուց որ երկայն ատեն հոս կենայ, պէտք էր որ Սաարտամի հռչակաւոր նաւարանն երթար, եւ կը յուսար որ հոն գործավարաց մէջ իր հին ճանչուորները կը գտնէ։ Դեռ ճամբու վրայ էին երբոր իր առաջնորդներէն մէկը ձկնորսի նաւի մը բան մը պոռալով Պետրոսի մտադրութիւնը զարթոյց։ Պետրոս աս Հոլանտացի ձկնորսներուն մէջն ան երկաթագործը տեսաւ՝ որուն հետ որ ինքն Ռուսաստան յաճախ գործք ունեցած էր ու աղաչեց անոր, որ իր բնակարանէն քիչ մը տեղ ալ իրեն տայ. որովհետեւ Զարն անանկ կ՝ուզէր ձեւացընել, որ ինքն իբրեւ սոսկական Ռուս մը, միայն նաւաշինու-

թիւն սորվելու համար հոս եկած է։ Պետրոս Մի-
խայելով, որովհետեւ հոս աս անուամբ ամենուն
ծանօթ էր, իրեն համար գործիքներ գնեց, նոյն ա-
բուեստին գործավարներուն զգեստն հագաւ ու
ամենչէքով վարպետի մը քով մտաւ։ Աս գործա-
վարներուն պէս, որոնցմէ շատն իր բարեկամներն
էին, կ՚ապրէր ու կը գործէր, իրենց հետ կ՚ուտէր
կը խմէր, փառաւոր ու հանգիստ բնակութիւնները
կ՚անարգէր, ինք իր կերակուրը կը պատրաստէր ու
իր "Վարպետ Պետրոս,, անուանը վրայ գոհ եւ ու-
րախ էր, զորն որ իր փութոխ ու ճարտարութեամբը
ստացած էր։ Ամէն բանի ձեռք կը զարնէր, կը հիւ-
սէր, կը կռանէր, կը ճախարակէր . . . վերջապէս
ամէն բան կը փորձէր ու ամենեւին աշխատութենէ
մը չէր փախչեր։ Աս սիրական գործքերուն մէջ իր
մի միայն տժգոհութիւնն ան էր որ ասչափ ծանօթ-
ներու մէջ իր վիճակին գաղտնութիւնը չէր կրնար
երկայն ատեն ծածուկ մնալ. աս խեղճ գործավարը
միշտ կը տեսնէր որ իր բոլորտիքն առեր են, զինքը
կը զննեն ու իր վրայ կը խօսին. չէր կրնար գործք
մը տեսնել, որուն վրայ դատաստան մը չըլլար. ո-
րովհետեւ Զարի մ՚անանկ տեղ գտնուիլը արդէն
նոր բան մըն էր, ուր մնաց Զարի մ՚անանկ գործքեր
տեսնելը։ Շատ անգամ իր քովէն զիրենք կը վրըն-
տէր ու կամակորներուն գաւազանով խօսք կը հաս-
կրցընէր։ Այսպէս ան մարդն որ ինքնակալ ու աշ-
խարհքիս մէկ մասին իշխանն էր, հոս ողորմելի տնա-
կի մը մէջ ինք իր ձեռքը կրակը կը վառէր ու կե-
րակուրը կ՚եփէր։ Երբեմն իր Ուքրանիայի մէջ ցաճ-
կաց հետ պատերազմող գունդերուն հրամաններ կը
խաւրէր ու կը հրամայէր որ Օգոստոս Լեհաստանի
թագաւորը պաշտպանուի, ու երկրորդ բոպէն կացի-
նը ձեռքն առած նաւարանի մէջ ամէն մէկ ծակե-
րուն ու քամերուն վրայ տեղեկութիւններ կ՚առնուր

ու ամէնքն իր հմտութեանն ու արուեստին վրայ կը զարմացընէր։

Ա. Միջոցիս Պետրոսի ուղեկիցներուն Ամթերտամ հասնելովը Պետրոսի Սաարտամ կենալն ալ ընդմիջեցաւ։ Սակայն հոս ալ իր ժամանակը ունայն հանդիսութիւններով չանցուց, այլ քաղաքապետին հետ, բնապատումներուն, անդամալնիններուն, աստղաբաշխներուն, բժիշկներուն եւ ուրիշ գիտնական ու երեւելի անձանց հետզհետէ այցելութիւններ ընելով հմտութիւնու տեղեկութիւն ստանալու ետեւէ էր։ Երբոր բժիշկ մը մարդկային մարմնոյն արուեստալից կազմուածքը ցուցընելու համար մորթազերծ դի մը Պետրոսին ցուցուց, ընկերները փոխանակ Զարին պէս զարմանալու ու քննելու, գանելու սկսան. Պետրոս իրենց աս փափուկ զգածումը՝ որն որ զերենք ասանկ բարձր բան մը քննելէն ու իմանալէն ետ կը կեցընէր՝ կուրցընելու համար, հրամայեց որ ամէնն ալ իրենց աղբաներովը դիակէն մէյ մէկ ջիղ փրցընեն։ Շատ վաճառականներ ու արուեստաւորներ ու գիտնական մարդիկներ մեծ վարձքեր ու ազատութիւններ տալով Ռուսաստան խաւրեց։ Մինչեւ Հրեաներն ալ, որոնք Իվան Վասիլեվիչին ատենը Ռուսաստանէն վռնտուած էին՝ քաղաքապետին ձեռքը Զարին աղաչեցին, որ իրենք ալ կարենան Ռուսաստան երթալ։ Պետրոս աս նշանաւոր պատասխանը տուաւ իրենց "Ցերութեանս մէջ Հրէից բնակութիւն տալու ժամանակը դեռ եկած չէ, ով որ զերենք ու իմ ժողովուրդս կը ճանչնայ նէ՝ աս բանս կը տեսնէ։ Ըսէ իրենց, տէր քաղաքապետ, շնորհակալ կ'ըլլամ եւ կը ցաւիմ որ աս իրենց անձնանուիրութիւնը չեմ կրնար գործածել։ Արդէն ծանօթ է ամենուն որ Հրեաները իրենց վաճառականութեամբն ու վարմունքովը բոլոր աշխարհք կը խաբեն, բայց Ռուսաց

մէջ չեն կրնար մեծ շահ մ՚ունենալ»։ Ն ոյնպէս հոս ալ Պետրոս ծովակալութեան նաւարանին քով պզտիկ տան մը մէջ կը բնակէր. այս է նաեւ ան տեղը, ուր որ նաւարանին գլխաւորը երեւելի Ան-գղիացւոյ մը առջեւ, միւս գործավարներուն ծառի ծանր կոճղ մը տեղէն շարժելու աշխատած ատենին, Պետրոսին պոռաց «Պետրոս Սաարտամցի գոր-ծավար, ինչո՞ւ համար դուն ալ ասոնց չես օգներ»։ Ճեպով մը ցատկեց Զարը ու իր անդամայաղթ մար-մնոյն լայն ուսերը կոճղին տակը խոթեց։ Ասանկ փութով ու եռանդեամբ աշխատած ատենը շատ դժուարը կու գար, երբոր կը տեսնէր որ իր ուղե-կցաց մէջէն քանի կը փափուկ երիտասարդներ աս տեսակ գործքերուն ծանրութեանը վրայ կը տրը-տընջային ու ազատելու համար իրենց ձեռացը վէրքե-րը կը ցուցընէին։ Զարն ալ իր վիրալից ձեռքերն անոնց ցուցընելով սրտնեղութեամբ ու բարկութեամբ պո-ռալու կը սկսէր, «Յառա՛ջ, յառա՛ջ, աշխատինք»։

19.

Աս միջոցիս ռուսական զէնքերը Ասիայի ազգաց փոքր ցեղերուն ու տիրապետներուն դէմ շատ յա-ջողութիւն կը գտնէին։ Մուստաֆա Բ. Լէոփոլտոս Կայսրէն յաղթուած էր ու Պետրոս Լեհաստանի վրայ ունեցած բաղձանացն հասաւ, այսինքն Սոպիեսքիին մահուընէն ետքը Քոնեթի իշխանին տեղ՝ որն որ իր գաղղիական ազդեցութեամբը նոյնը գրաւել կ՚ուզէր, Սաքսոնիայի Աւգոստոս իշխանը Լեհաստանի գահն ելաւ։ Ռուսական պետութիւնը թէ ներքուստ ու թէ արտաքուստ մեծ հանդարտութեան մէջ էր։

Զարն Հոլանտա իր ժողված նիւթերովը 60 թընդ-անօթնոց պատերազմական նաւ մը շինել տա-լով՝ որն որ պատերազմական շինուածոց հրաշակերտը կը կոչուէր, Արխանկէլ խաւրեց, որովհետեւ դեռ

պալթիկ ծովուն վրայ նաւահանգիստ չունէր։ Նոյն-
պէս ամէն տեսակ արուեստաւորներ իր տէրութիւնը
խաւրելէն ետքը Անգղիա անցաւ, ուր որ Գուլիելմոս
Գ. զինքը շատ պատուով ընդունեցաւ. Հոս
միշտ գործքի վրայ էր ու ճարտարապետներու հետ
միայն տեսութիւն կ'ընէր եւ գիտէր թէ որ ազգ
ինչ տեսակ նաւ կը շինէ ու կը գործածէ. Հոս իր
գիտութիւնները կատարելագործեց ու Ռուսիա խաւ-
բելու մարդիկներ գտաւ որպէս զի հոն ամէն արուես-
տից ու գիտութեանց հիմ դրուի։ Գուլիելմոս իր
առջին հանդիսութիւն մը կատարեց, որ ամէն
բանէ աւելի հաճելի եղաւ իրեն. աս հանդիսու-
թիւնն էր նաւական պատերազմի փորձ մը, որմէ
ետքն 120 թնդանօթնոց նաւ մ'ալ պարգեւեց ի-
րեն, ուրիշ պզտի նաւով մը, որուն վրայ ինքն իր
ճամբորդութիւնները կ'ընէր։ Գուլիելմոսէն բաժ-
նուելու եւ նորէն Հոլանտա երթալու ատենը՝ թա-
գաւորը գրպանէն մոխրագոյն թղթի մէջ պլլուած
10,000 սթեռ. ոսկի հանելով Պետրոսին պարգեւ
տուաւ, որն որ թէպէտ թագաւորաբար չտրուեցաւ,
բայց թագաւորական պարգեւ էր։ Անգղիացի վա-
ճառականներ Զարէն Ռուսաստան քթախոտ ու ծխա-
խոտ խոթելու հրաման ուզեցին։ Ա՛ս տունկին գոր-
ծածութիւնը մինչեւ նոյն ատեն իբր պիղծ ու սա-
տանայական արգելուած էր. Պետրոս իր սիրելոյն
Քարմանթն ծովապետին սիրոյն համար ան թէու-
թեամբ հրաման տուաւ որ ամէն մէկ տակառաչա-
փին Քարմանթին մէյմէկ Շիլլինկ վճարուի։ Ասկից
աղէկ մուտք մ'ունեցած պիտի ըլլայ Քարմանթն, ո-
րովհետեւ Անգղիայի ընկերութիւն մը աս նկատ-
մամբ 15,000 սթեռլին վճարած է։

Թէպէտ քիչ ատեն կեցաւ Պետրոս Անգղիա,
բայց այնչափ բաներու տեղեակ եղաւ որ մինչեւ կա-
րող եղաւ ըսել "Առանց Անգղիայի տխմար կը մնայի,,։

Ու նոյն տէրութեան ծովական զօրութեան վրայ զմայլած՝ "Զար չըլլայի նէ՝ Անգղիայի ծովապետ կ'ըլլայի,, կ'ըսէր։

Անգղիայէն դառնալու ատեն վտանգաւոր ալէկոծութեան մը հանդիպեցաւ, ու հազիւ կրցաւ Հոլանտայի եզերքն հասնիլ, ուր որ շատ չկենալով դէպ ի Վիէննա ճամբայ ելլել կ'ուզէր, երբոր իմացաւ որ Սթռելիցներու մէջ նորէն խռովութիւն մը ծագեր է, բայց նոյն խռովութեան նուաճման լուրն ալ մէկտեղ հասնելով՝ հանդարտ սրտով կրցաւ Պետրոս իր ճամբորդութիւնը յառաջ տանիլ։ Ան նամակը՝ զորն որ ինք նոյն ատեն աս դէպքիս նկատմամբ իրեն տեղապահին Ռոմոտանովսքիին կը գրէ, աս հզօր ինքնակալին անոր ունեցած ինքնակամ հնազանդութիւնը կը յայտնէ։ "Տէր իմ թագաւոր, կը գրէ, Ձեր մեծափառութեան Ապրիլի 8ին գրած նամակը Մայիսի 8ին առի։ Շնորհակալ եմ Ձեր ըրած շնորհքին ու կ'աղաչեմ որ ասկէ ետքն ալ զիս չմոռնաք։ Բոլոր գնուած բաները, ինչպէս նաեւ գործքի համար բռնած մարդիկներս Արխանկէլ խաւրուեցան, մենք ալ աս շաբաթ, հինգշաբթին օրը, դէպ ի Վիէննա ճամբայ կ'ելլենք։ Շնորհք ըրէք, Աստուծոյ սիրոյն համար գործադրեցէք ան ամէն բաները զորոնք Թիխոր Նիքիթիչը Ձեզի պիտի ըսէ։ Նամակներնուդ մէջ Սթռելիցներու յեղափոխութեան յիշատակութիւն մը կայ, որն որ Ձեր առաջնորդութեամբը ու զինուորաց ջանքովը խաղաղցեր է։ Ասոր վրայ շատ ուրախացայ։ Միայն ցաւս ան է որ բաները պատժական դատաստանաւ չէք քննած։ Աս ըրածներնուդ դատաստանն Աստուծմէ գտնէք։ Խորհրդանոցին նախասենեկին մէջ ասանկ չորոշեցիք ու Կոլովինն ալ պարզ ասոր համար չգնաց։ Բայց Դուք կարծելով որ աս քննութիւնը մեզի կորուստ կրնայ ըլլալ՝ վախցեր էք ու աս գործքիս

մէջ չէք մտեր։ Սուրհանդակը շատ յառաջ կրնար աս լուրը մեզի բերել թէ՝ "Փառք Աստուծոյ ամենեւին արիւն չեղաւ, ամէն մարդ ողջ է"։ Զեմ գիտեր, ինչպէս աս հասակի մէջ անանկ կանացի երկիւղ ստացեր էք։ Աս թուլութենէ ամենեւին բան մը չկրնուսացուիր։ Կ'աղաչեմ, մի նեղանաք. ըսածներս սրտցաւով ըսած եմ"։

Ասկէ ետքը Զարը իր ճամբորդութիւնն յառաջ տանելով, Քլեւէ, Հիլտեսհայմ, Լայպցիկ, Տրեզտէն քաղաքներուն վրայէն 1698ին Յունիսի մէջ Վիէնա հասաւ։ Լէոփոլտոս կայսրը զինքը մեծ փառաւորութեամբ ընդունեցաւ ու Պետրոսին անուան օրը մեծ հանդիսութիւններ եղան։ Զարը քաղքին երեւելի տեղերը բոլոր պտըտեցաւ, ու իր երեւելի գործքն ան եղաւ որ Կայսեր հետ Ցաճկաց պատերազմին ու խաղաղութեան վրայ խօսեցաւ, եւ որոշուեցաւ որ իբրեւ դաշնակից իրար չմոռնան ու Աւստրիան չկարենայ առանձին ինք իրմէ Օսմանեան տէրութեան հետ դաշինք դնել։

20.

Պետրոս Շերեմեթեւն[1] իր ուղեկցաց մէկ մասովը Իտալիա խաւրելէն ետքը՝ ինքն ալ Իտալիա երթալու վրայ էր, երբոր նորէն լուր առաւ թէ Մթռելիցներու դաւակցութիւն մ'ելեր է։ Թողուց Իտալիայի ճամբորդութիւնն ու որոշեց որ շուտ մը Հայրենիք դառնայ։ "Եղածները նամակներնէդ իմացայ,

[1] Շերեմեթեւին ճամբորդութիւնը 1697ին եւ 98ին եղաւ։ Լէոփոլտոս Կայսր յանձնարարական թղթով մը զինքը Քահանայապետին ու Մալթայի ասպետաց յանձնեց։ 1698ին Հռոմ Քահանայապետին ներկայացաւ ու անկից Մալթա գնաց։ Հոն ծովու վրայ հեռաւանց քանի մը Ցաճկի նաւ տեսնելով ասպետները իրենց նաւատորմիղին հրամանատարութիւնը Շերեմեթեւին յանձնելով երեւցած նաւերուն վրան խաւրեցին, բայց ոսիկա հետեւութիւն մը չունենալով Շերեմեթեւ նաւատորմիղն առած Մալթա դարձաւ։ Իբրեւ երեւելի ու քաջ մարդ ասպետները զինքը

պատասխանեց Ռոտոմանովքիին, . . . Կ՚աղաչեմ հաստատուն կեցէք, ապա թէ ոչ՝ կրակը չենք կրնար մարել։ Ես Ձեր կարծածէն շուտ հոն կ՚ըլլամ,,։

Կարելի եղածին չափ աճապարեց ու Յունիսի մէջ Վիէննայէն ճամբայ ելաւ ու անընդհատ իր ճամբան յառաջ տանելու վրայ էր, երբոր Սթռելիցներու նուաճման լուրն առաւ. սակայն այս լուրն իր յառաջադրութիւնը չփոխեց, կ՚ուզէր ինք իր երկիրն երթալ ու աս մշտնջենաւոր ապստամբները բոլորովին ջնջել վերցընել։ Ճամբան Լեհաստանի նոր թագաւորին հետ տեսնուեցաւ։ Քաղաքականացեալ Եւրոպային փառաւորութիւններն իր յատակագծին կատարմանը մեծ գրգիռ եղան. պէտք էր որ անանկ տեղ մը ձեռք ձգէր՝ որն որ զինքն անմիջապէս Հոլանտայի ու Անգղիայի հետ միացընէր։ Ան տեղը Լիֆլանտն էր։ Շուետի Կարոլոս ԺԲ. թագաւորին հետ ըլլալու հիւսիսային պատերազմը որոշուեցաւ, որուն Լեհաստան բոլոր զօրութեամբը օգնութիւն խոստացաւ։

շատ յարգեցին եւ մինչեւ զինքն իրենց կարգին անդամ ընին ու երթալէն յառաջ իրեն մեծ սեղան մը տուին. սեղանէն յառաջ կարգին Գլխաւորը ոտկի, ադ ամանդեայ խաչ մ՚առնելով ազգու խօսքերով նոյն նշանին զօրութիւնն ու ազդեցութիւնը ցուցուց եւ աղաչեց որ ինքն ալ հանձի առ խաչն իր ձեռքէն առնուլ, իրենց եղբայր ու Քրիստոսի ասպետ ըլլալ ու առ նշանն միշտ իր գլխաւորին ու զինուորը վրայ կրել, ասթէութեամբ որիր մահուընէ վերջը իր ընտանիքէն ոչ որ նոյն նշանը կարող ըլլայ կրել. յայտնելով որ ասի միայն իր անձնական արժանեացը համար կը տրուի։ Ան խօսքերէն ետքը քաջալերեց զինքը որ ասկէ ետքը կրկին զօրութեամբ քրիստոնէութեան թշնամեացը դէմ պատերազմի։ Ան խօսքերէն ետքը ինքն անձամբ խաչն անոր վրայ կախեց ու երեք անդամ զինքը ողջագուրեց ու ընդունած ասպետութեան պատուոյն համար զանազան բարեմաղթութիւններ ըրաւ. ասոր վրայ միւս ասպետներն ալ զինքը ողջագուրեցին ու զինքն իրենց եղբայր անուանեցին։ Շերեմեթեվ նոյն կարգին կանոնացը համաձայն ամուրի չէր, եւ 20 տարեան որդի մ՚ալ ունէր, բայց Իննոկենտիոս ԺԲ. քահանայապետը անօրինելով առաջարկած էր Կարգին որ նոյն անձն իրեն անդամ ընդունի։

Առանց պատճառի չէր որ Պետրոսի սիրելի մայրը իրեն ազգեցութիւններ կ՚ընէր, որ այնչափ շուտ իր նորոգութեանցը ձեռք չզարնէ. սակայն Պետրոս մարդկային սակաւօրեայ կեանքն ու ընելու նորոգութեանց շատութիւնն աչքին առջին ունենալով միշտ փութալու վրայ էր։ Սթռելիցներն իրենց ժառանգական իրաւունքներովն ու հնացեալ սովորութիւններովը, մինչեւ հիմակ Պետրոսին յատակագծին առջեւ ահագին ժայռեր էին։ Պետրոս ասոնց զօրութիւնը՝ որ շատ անգամ նոյն իսկ իրեն վտանգաւոր եղաւ, կոտրելու համար, զիրենք երկրին ներքին կողմերը ցրուած ու զանազան գունդերու մէջ բաժնած էր։ Սակայն իրենք տեսնելով որ ազգեցութիւններին ու զօրութիւններին կորսընցուցին, ու իրենց հայրենիքէն ու ընտանիքներնէն բաժնուած հասարակ զինուորի մը պէս կը գործածուին՝ մեծ ցաւոց ու հոգոց մէջ էին։ Զօրապետէն մինչեւ ստորին զինուորին բերանը տրտունջ պակաս չէր։ Համբաւ մ՚ալ եկաւ որ Զարն օտար զօրքով հայրենիք գալով՝ բոլոր սովորութիւնները պիտի փոխէ, մօրուքները պիտի ածիլել տայ ու պիտի ստիպէ որ մուխ քաշուի ու խելքէ մտքէ դուրս՝ խղճի դէմ բաներ պիտի ընէ։ Ա՛ս համբաւը Սթռելիցներու տժգոհութիւնն աւելի եւս գրգռեց, ու դեռ Մոսկուայի մէջ բան չիմացուած ու իրենց գալուստն արգելելու համար բան մը չորոշուած, բոլոր Սթռելիցները ոտք ելան ու 20,000 մղոն հեռու տեղերէն մայրաքաղաքին վրայ գալու սկսան։ Վերջապէս Շայն ու Կորտոն զօրավարները իրենց գունդերովն ասոնց դէմ խաւրուեցան, որոնք Վոսքրէսէնսքեան վանքին մօտերը, Մոսկուայէն 46 ռուսական մղոն (Verste) հեռու երկու բանակները մէկզմէկ դիմաւորեցին։ Խմբրա գետը երկու գունդերը իրարմէ կը բաժնէր։ Սթռելիցները իրենց ընտանիքը տես-

նելու համար Մոսկուա երթալ կ'ուզէին։ Փուճ տեղ Կորտոն ու Շայն զօրապետները զիրենք հնազանդութեան կը յորդորէին։ Մոլեռանդներն ու նոյն իսկ աւելորդապաշտ կղերը Սթոելիցները կատղեցուցին, որոնք գետէն անցնելով չարաչար պատերազմելու սկսան, սակայն իրենց զօրութիւնը Կորտոնին կրթեալ զօրացը պաղարիւն կարգաւորութեանը չկրցաւ դէմ դնել։ Զիաւորները զարնուեցան, ոտանաւորաց կարգը շփոթեցաւ ու փուճ տեղ ամէն դիւց փախչելու կը ջանային, շատերը զարնուեցան ու 4000էն աւելի մարդ ալ յաղթողներուն ձեռքն ինկաւ։ Քննութիւնն սկսաւ ու զիրենք խոստովանցընելու համար ամենախիստ տանջանքներ ի գործ դրուեցան։ Անագորոյն եղանակաւ, խարազաններով ծեծուեցան ու կտոր կտոր եղած արիւնոտ մարմինները կրակի վրայ կը բռնուէին։ "Զարհուրելի տեսարան մը բացուեցաւ, կ'ըսէ Քորպ պատմագիրը, զորն որ մարդ լսելով իսկ կը սոսկայ. բաց դաշտի վրայ 30էն աւելի փայտակոյտ խարոյկներ կը վառէին, որոնց վրայ աս դժբախտները սրտառուչ աղաղակներով կը տանջուէին, ուրիշ կողմ մը բազմաթիւ մարդիկ ծեծերու տակ սրտաշարժ ձայներով օդը կը լեցընէին, ու աս զուարճալի տեղերը զարհուրելի տանջանարաններ դարձած էին,,։ Քննութենէն աս իմացուեցաւ որ, միտքերնին Մոսկուա երթալ է եղեր, որպէս զի հոն բոլոր Պետրոսի կողմնակիցներն ու ի մասնաւորի օտարականները մեռցընեն ու Սոփիայի խնամակալութեամբը Ալեքսի Զարորդին գահ հանեն։ 165 հոգի սպաննուեցան ու մնացածները ինչպէս նաեւ իրենց գլխաւորը՝ Պետրոսի տրամադրութեանը թողուցին։

21.

Պետրոս Օգոստոսի 25ին իր տէրութեան մայրաքաղաքն հասաւ, ուր որ ամէն մարդ աչ ու դողու մէջ կը սպասէր թէ եղած բաները Պետրոս ինչպէս պիտի տեսնէ ու մնացած յանցաւորներուն ինչ պիտի ընէ։ Սակայն Պետրոս առջի մարդն էր, մանաւանդ թէ քիչ մ՝ալ առջինէն աւելի. իր չափազանց զուարթասրտութիւնն աւելի եւս աճած էր, որովհետեւ աս ճամբորդութեամբ իր երջանկութիւնն ալ նոր նոր գաղափարներով աճած էր։ Իր բարեկամացը վրայ ունեցած սէրը աս հեռաւորութեան ատեն աւելի եւս մեծցած, ու իր հին, ծիծաղական ու անգործածելի բաները ջնջելու բաղձանքը՝ վերջի աստիճանի հասած էր։ Աս ըսուածները քիչ մ՝ետքը փորձով ալ կը տեսնենք։ Մտերիմ բարեկամները մեծ սիրով ընդունելութիւն գտան։ Երկայն մօրուքներու դէմ պատերազմ հրատարակուեցաւ, ու արքունի ծաղրածուին հրաման տրուեցաւ որ ձարական սեղանի ատեն իր ածելիովը այտերն ողորկէ։

Պետրոս հոս դառնալէն ետքը արդէն չորս շաբաթ անցած էր, երբոր Սթռելիցներու յեղափոխութեան քննութիւնը նորէն սկսաւ։ Ինք կ՝ուզէր որ ամէն բան հիմնովին քննուի ու իմացուի որ արդեօք Սոփիան ալ ասոր մասնակից էր, ու թէ բուն իրենց վախճանն ինչ էր։ Աս քննութիւնը պէտք էր որ հեռաւոր գունդերու մէջն ալ ըլլար։ Պետրոսին բարկութիւնը դեռ իջած չէր, ներքին դառնութեամբ մը կը տեսնէր որ Եւրոպայէն՝ որուն փառաւորութիւնները ալ աչքը տեսած էր, դեռ որչափ վար է Ռուսաստան. դառնակսկիծ ցաւերով կը յիշէր որ աս ապստամբութիւններն իրեն որչափ արգելք եղան։ Ճանապարհորդութեան ատեն միտքը դրածը պէտք էր որ կատարեր. պէտք էր որ բո-

լոր իր հակառակորդները մեռնէին, կատաղութեամբ կը պնդէր որ բոլոր ձեռքերնին զէնքով բռնուողները սպաննուին ու մինչեւ որ խոստովանին չարաչար տանջուին։ Պատրիարքն անոր բարկութիւնն իջեցընելու համար Աստուածամօր պատկերը ձեռքն առած Զարին առջեւն ելաւ, ու յանցաւորներուն համար թողութիւն կը խնդրէր։ "Աս պատկերն ինչ է, ըսաւ Զարը, ես քեզմէ աւելի կը պատուեմ սուրբ Մայրը, բայց իմ պարտքերս ալ կը ճանչնամ ու Աստուծոյ ինծի տուած պաշտօնը գիտեմ, որով պէտք է որ ժողովուրդս պաշտպանեմ ու ապստամբները պատժեմ"։ Հոկտեմբերի սկիզբէն մինչեւ վերջը Մոսկուա ու անոր շրջակայքը պատերազմի դաշտ ու սպանդանոց դարձած ու բոլոր երկիրն արեամբ նեկուած էր։ Վոսքրէսէնսքի վանքինքովը պատերազմող 18 տարեկանէն վեր Սթռելիցներուն ամէնն ալ սպաննուեցան. օրը 200 հոգիէն աւելի կը սպաննուէին։ Միայն 500 հոգի խարանաւ դրոշմեալ Սիպիրիա աքսորուեցան։ — Անողոքելի Պետրոսը նոյն իսկ անձամբ իր Սոփիա քրոջմէն, որն որ այսչափ արեան պատճառն էր, վրէժ կ՚առնուր, եթէ Լէֆոռ մեծ աշխատութեամբ Պետրոսին հոգին չհանդարտեցընէր։ Սոփիային պատիժն ալ ան եղաւ որ իր վանքին մէջ ունեցած բնակութեան առջեւ 30 կախաղան կանգնուեցաւ՝ ուստի որ 230 Սթռելից կախուեցաւ։ Ասոնցմէ առջինը պատուհանին անանկ մօտ էր, որ Սոփիային՝ կառավարութիւնը նորէն ձեռք առնելու համար տրուած աղերսագիրը կրնար կարդացուիլ, զորն որ նոյն Սթռելիցին ձեռքը տուած էին։ Աս արիւնալից գործքն ու պատժելոց յանցանքները քարեղէն սիւներու վրայ քանդակուեցան։ — Նաեւ Եւթոքսիա Գէոտորէվնա, Պետրոսի ամուսինն ու անոր քոյրը Զարին բարկութեանը հանդիպեցան ու վանք մը աքսորուեցան։

Ասոնց յանցանքն ալ իրեն Նորոգութեանց դէմ ուներեցած հակակրութիւնն ու կասկածելի մարդիկներու հետ ունեցած բարեկամութիւնն եղած կ'երևայ։

22.

Զարին արիւնը սաստիկ տաքցած էր ու ալէկոծութենէ մը ետքը դեռ շարժման մէջ եղող ծովու մը պէս, դեռ իր սիրոյն ալ շարժման մէջ էր, աչքերը շանթի պէս կը փայլէին ու պզտի պատճառ մ'ալ բաւական էր զնոնք Նորէն գրգռելու։ Պետրոս անդամ մը սեղան տուաւ, ու խօսքի մէջ պատմեց թէ Լեհ թնդանօթաձգի մը բերանը հատաքարի կտոր մը ցատկելով կռնակի կողմէն ելելր է ու սոր վրայ վիրաւորեալը 9 օր ապրեր է։ Ասիկա Դանիայի դեսպանին անհաւատալի բան մ'երևցաւ։ Զարը նեղսրտութեամբ մը Լեհ սպարապետը կանչեց, որպէս զի ըսածին վկայէ։ Երբոր սպարապետը ըսուածն հաստատեց "Հաւատացիր հիմակ, ըսաւ Զարը Դանիացւոյն, չէ նէ Լեհաց թագաւորին գրեմ որ պատմածս հաստատէ,,։ Ասկէ ետքը զանազան տերութեանց առաքելութեանցը ու պակսութեանցը վրայ խօսք բացուեցաւ։ Դեսպանը ռուսական պետութեան վրայ այնչափ գովութեամբ չխօսելուն համար, Զարը տաքութեամբ մ'ըսաւ։ "Աղօթք ըրէ որ իմ հպատակներէս չես,,։ Սակայն միայն աս խօսքով գոհ չեղաւ ու փոքր վրէժ մ'ալ առնելու մտաք իրիկունը խաղի ու զուարճութեան մէջ կատակով մը զօրաւոր ապտակ մը հանեց երեսին։ — Զարն իր Նորոգութեանցը զբաղելով կ'ուզէր աս տժգոհութիւնները մոռէն ցրուել. Վրոնէժ գնաց ու Պաարտամ ըրածին պէս՝ աշխատելու սկսաւ, ասկէ ետքը Ազով գնաց, բայց հոս չհանդարտելէն զատ աւելի եւս կատղեցաւ, ինչու որ ամրոցներն իր ուզա-

ծին պէս եղած չէին, պաշտօնական ճարտարապետը զինուորներով Մոսկուա խաւրուեցաւ։ Ասկէ նորէն ետ դարձաւ. հեռաւոր Սիբեղիցներու մէջ եղած քննութիւնները զինքը հանդարտ չէին թողուր, պէտք էր որ ինքն ալ քննութեանց ներկայ գտնուէր։ Խեղճերն իմացան որ ինչ որ ըսելու ըլլան՝ վախճաններին մահ է. շատերն իրենց յանցանքը խոստովանեցան, ու շատերն ալ մեռնելու ատեն կը պոռային թէ ամէն յանցանքէ ազատ ու անմեղ են, որոնց ասանկ պատասխան կու տար Պետրոս, "Մերիր թշուառական, թէ որ անմեղ ես նէ՝ արիւնդ վրաս սեպուի,,. ու շատ անգամ դահճին ձեռքէն սուրն առնելով անձամբ զանոնք կը մեռցնէր։ Ա՛ս եղանակաւ Պետրոս Սիբեղիցները ջնջեց ու բոլորովին վերցուց, անանկ որ 1705ին ամենեւին Սիբեղից մը մնացած չէր։ Պետրոսի ա՛ս խստութիւնը թէպէտ արտաքոյ կարգի բան էր, սակայն իր հաւատարիմ հպատակաց ցուցրցած առատաձեռնութիւնն ալ շատ մեծ էր։ Զասոնք վարձատրելու համար Ս. Անդրէասի ասպետաց կարգի նշանն հաստատեց [1], որով նախ Կոլովին կոմսը ու ետքէն Ազովի Տաճկաց ու

[1] Ա՛ս կարգը Ռուսաստանի շքանշանաց կարգերուն ամենէն բարձր կարգն է եւ Ս. Անդրէաս առաքելոյն պատուոյն համար հաստատուած է. ա՛ս նշանը միայն կայսրական դերդաստանին անդամները, իշխանական անձինք ու մեծ զօրավարները կրնան առնուլ։ Նշանին վրայի զարդերն ասոնք են։ Ռուսական տէրութեան թեւատարած ու երկգլուխ արծուին վրայ երկնագոյն արծնեալ խաչ կայ, որուն վրայ Ս. Անդրէաս խաչեալ կը տեսնուի. ասոր վրայ կայսերական թագը կայ ու խաչին չորս ծագերը ա՛ս գիրերը կան Ս. Ա. Պ. Թ. (S. A. P. R. sanctus Andreas protector regni. Ս. Անդրէաս պաշտպան թագաւորութեան)։ Շքանշանին երկրորդ երեսը արծուին ետի դին կը տեսնուի, որուն վրայ, նեղ, ճերմակ ու ոլորած կապ մը կայ ա՛ս խօսքերով "Վասն հաւատոց եւ հաւատարմութեան,, ռուսերէն)։ Ա՛ս շքանշանը լայն ու երկնագոյն կապով մը աջ ուսէն դէպ ի ձախ կողը ու ստոյգը կուրծքին ձախ դին կը կախուի։ Ա՛ս կարգին ասպետները Աղեքսանդր Նեվսքիին ու Ս. Աննայի առաջին կարգի նշաններն ալ մէկտեղ կ'ընդունին։

թաթարաց պատերազմներուն մէջ երեւելի եղող զօրապետները փարձատրուեցան։

Այս գործքերէն ետքը Պետրոս իր բոլոր մտադրութիւնը զօրաց վրայ դարձուց, պէտք էր որ զօրաց մէջ մեծ փոփոխութիւն ու կարգ մտնէր, պէտք էր որ բոլոր զօրքը մէկ մարմին ըլլար ու մէկ կամաց հնազանդէր։ 1699ին զօրաժողովն աս դիտաւորութեամբ եղաւ. սակայն տերութեան պարտքն ալ երթալով կաւելնար, ասիկա ծածկելու համար ուրիշ օգնութեանց կարօտութիւն կար։ Այս պատճառաւ ճարտարութեան ու երկրագործութեան վրայ մեծ մտադրութիւն ընելու սկսաւ։ Չէ թէ միայն նոր զօրաժողովն մը, այլ նաեւ նոր նաւատորմիղ մը կազմելու համար շատ դրամ պէտք էր։ Զարն ճաապարեց Նարէն Վրոնսէժ գնաց ու իր խօսքերովը՝ Երեսին քրտինքովն աշխատելու սկսաւ։ Այս յաջող գործողութեանց ատեն քանի մը տխուր եւ զգալի հարուածներով Զարին սիրտը կոտրեցաւ ու սէրը մարեցաւ։ Իր մտերիմ քաջ զօրավարաց դժբախտ մահը իրեն մեծ ցաւ պատճառեց։

Կորտոն՝ որ գրեթէ Աթենիցիները բան նուաճողն էր, Պետրոսին դարձէն ետքը հիւանդացած էր. Պետրոս ստէպ այցելութեան կերթար իր բարեկամին ու պատերազմական բաներու վրայ կը խօսէր։ Չկրցաւ Կորտոն իր հիւանդութեան անկողնէն ելլել, ու նոյն իսկ Պետրոս իր ձեռքովն անոր աչքերը գոցեց ու իր արցունքներովն եւ յուզարկաւորութեան ներկայ գտնուելովը ցուցուց թէ ինչ արդիւնաւոր ու տերութեան հարկաւոր մարդ էր Կորտոն։ — Նաեւ նոյն տարին (1699) իր միւս սիրելիներն, Լիֆոսին աչքերն ալ գոցեց։ Այս մարդս մինչեւ իր վերջի շունչը սիրելի մնացած էր Պետրոսին. միայն իր անկարգ կեանք վարելովը, շատ անգամ Պետրոսին ալ կը վիրաւորէր, եւ անոր ու ամուսնոյն մէջ եղած

հակառակութիւնն այնչափ աճեցուց՝ որ վերջապէս իրարմէ բաժնուելու պատճառ եղաւ անոնց։ Կրնայ ըսուիլ որ իր անկարգութիւններն էին որ իր կեանքն այնպէս շուտով 43 տարեան վերջացուցին։ Մերժեց ողորմելին ամէն կրօնական մխիթարութիւններն ու այնպէս յաւիտենականութեան անցաւ, մահուան սարսափը արտաքին մխիթարութիւններով ու երաժշտութեամբ փարատելու կը ջանար. այնպէս աղքատ մեռաւ որ մեռնելէն ետքը թաղման ստակ չկար։

Ս. մահը որչափ որ անակնուելի՝ այնչափ ալ ցաւալի եղաւ Պետրոսին։ Լըֆոռին հիւանդութեան ատենը՝ ինք Վորոնէժ էր, ուսկից որ ամէն օր անոր հիւանդութեան վիճակն իմանալու համար սուրհանդակներ կը հանէր։ Բայց Լըֆոռ զինք չտրտմեցընելու համար մինչև վերջի րոպէն իր վտանգալից վիճակը կը ծածկէր։ Պետրոս, ան անսասան իշխանը, անոր մահը մէկէն իմանալով արտասուաց հեղեղ մը սկսաւ իջեցընել աչքերէն։ Ըրած հառաչանքներն իր բնակութիւնը կը թնդացընէին ու իր հեծկլտանաց մէջ անդադար կ՚աղաղակէր «Իմ ամենալաւ բարեկամն կորսնցուցի։ . . . Ափսո՜ս, դեռ ինծի հարկաւոր էր. ասկէ ետքը ուր տեղէն ուրիշ մ՚ալ պիտի գտնեմ»։ Զինքն ընկճող ցաւը ասկէ աւելի բան մը չէր թողուր իրեն ըսելու։ Բոլոր գործքերը թող տալով Մոսկուա գնաց, ուր որ իր հաւատարիմ ծառային ունեցած շնորհակալութեան պարտականութիւնը փառաւոր յուղարկաւորութեամբ մը ամենուն յայտնեց։ Այնչափ մեծ եղաւ ան տրտմութիւնն ու նեղութիւնը, զոր որ աս մեծ մարդուն մահը Զարին պատճառեց, որ հաղիւ հինգ տարի վերջը, ինչպէս որ ինք իր մէկ բարեկամին կը գրէ, «Յաղթութեան մը աւթով տրտմութենէ անխառն ճշմարիտ ուրախութիւն մը զգաց»։

— Լըֆոռին՝ Մեծին Պետրոսի բարեկամին յիշատակը երախտապարտ Ռուսի մը սիրտը անջինջ պէտք է մնալ։

23.

Լըֆոռին մահը Պետրոսին բոլոր մտադրութիւնը Մենշիքովին[1] վրան ձգեց, որով Պետրոս իր նորոգութեանցը ձեռք զարկաւ։ Պետրոսի մեծատարած տէրութեանը ու ընդարձակ խորհրդոցը 20 գունդ բաւական չըլլալուն գերմանական կրթութեամբ նոր գունդեր ալ կազմուեցան։ Եղեւմուտքի ընթացքը շտկուեցաւ, զանազան լեզուներու եւ նաւավարութեան դպրոցներ հաստատուեցան, տպա-

[1] Դժուարին բան է աս իշխանին ցեղը որոշելը. իր վրայ գրողներէն ոմանք կ'ըսեն թէ Մոսկուա ռամիկ մըն էր, ոմանք կ'ըսեն թէ Շլիացիշներու (Schliachitz, Լիթուանիայի ստորին ազնուականներու) սերնդէն էր։ Ռուսաստանի իշխաններէն Մենշիքովի տրուած հրովարտակներու մէջ նշանակուած է թէ Մենշիքով Լիթուանիայի ազնուական ցեղէ մըն է, եւ թէ իր հայրը ռուսական ոստիկանութեան մէջ ծառայութիւն բրած է։ Պր. Մանշթայն իր Ռուսաստանի յիշատակարան անուամբ գրուածքին մէջ կը հաստատէ թէ «Մենշիքով գեղացւոյ մը որդի էր ու հայրը գինքը ծաղրարարի մը քով աշկերտութեան տուած էր. աս պզտի պատանին որ քաղքին շուրջ դին երգելով կարկանդակ կը ծախէր, իր ծաղրաշարժ պատմութիւններովն ու վառվռուն բնութեամբը Պետրոս Մեծին մտադրութիւնն իրեն ձգեց»։ Պր. Մանշթայնին կարծիքն անկողմանէ հաւանականութիւն ունի որ, աս արտաքոյ կարգի մարդուն վրայ պատմածը աւանդութեան հետ միաբան է։ Մենշիքով, կարկանդակ ծախող պատանին, կ'ըսեն, Լըֆոռին աչքը մնաւ, որ դեռ նոյն ատեն հասարակ գընդապետ մըն էր։ Լըֆոռ օր մ'իրեն հետ խօսելով իր իմաստնալից պատասխաններուն վրայ զարնուեցաւ ու տեսաւ որ իր արուեստէն վեր բաներ ալ ընելու կարողութիւն ու հանճար կայ տղուն վրայ, առաջարկեց իրեն որ իր ծառայութիւնը մտնէ, զորն որ Մենշիքով սիրով յանձն առաւ (1672)։ Պետրոս Ա. ըստ պատահման գինքն իր սիրելւոյն քովը տեսնելով, իմացաւ իրեն ով եւ ուսկից ըլլալը ու իր պալատն առաւ։ Մենշիքով իր Պետրոսին ցուցրցած սիրովն ու հաւատարմութեամբը իր տիրոջը սիրտը վաստակեցաւ, որով ինքնակալը գինքը ազնուականներէ կազմուած Բոթիեշնիայի գունդը խառնեց։ 1696ին Ազովի առման ժամանակն արդէն յիսնապետ էր ու 1700ին ալ զօրապետի տեղապահ եղաւ։

բաններ դրուեցան այլեւայլ գիտութեանց եւ գլխաւորաբար թնդանօթական ու մեքենական գիտութեանց ու պատմական գիրքեր թարգմանուեցան ու տպուեցան։ Հասարակ դպրոցներն ալ կարգի մտան եւ ուր որ մինակ կարդալ ու գրել կը սորվուէր, հարկ եղաւ որ ուրիշ ուսումներ ալ սորվուի։ Բոլորու որդիքներն եւ եկեղեցւոյ մէջ ծառայողները պէտք էր որ կամ յունարէն եւ կամ լատիներէն սորվէին եւ կամ զինուոր գրուէին։ Բոլոր երկիրը դասատուն մ՚եղաւ, երիտասարդ ու ծեր պէտք էր որ գիտութեան ետեւէ ըլլար. ով որ ինքզինք կրթելու եւ նորակազմ տէրութեան օգտակար ըլլալու փոյթ չէր տաներ, նոյն տէրութեան մէջ մնալու ալ արժանի չէր սեպուեր եւ բոլոր ինչքերն ու ստացուածները կը կորսնցընէր։ — Սակայն նոյն ատենուան Ռուս ժողովրդեան մտաւոր վիճակն ըմբռնելու համար Բուֆֆենտորֆ պատմագրին (որուն գիրքը Պետրոս բառ առ բառ ռուսերէն թարգմանել տուած է) մէկ փոքրիկ հատուածը յառաջ կը բերենք, ուստի որ ընթերցողը չէ թէ միայն նոյն ատենուան ժողովրդեան վիճակին վրայ աղէկ գաղափար մը կ՚ունենայ, այլ նաեւ դիւրաւ կրնայ մակաբերել, որ ասանկ ժողովուրդ մը քաղաքականացընելու ինչպիսի դժուարութեանց է յաղթած Պետրոս։ Ասանկ կը գրէ աս պատմագիրը 1654ին "Ռուս ազգին որպիսութեանը վրայ իրեն պատիւ բերելու չափ գրելու բան մը չկայ, ան կրթութիւնը որն որ Եւրոպայի ազգաց մեծ մասին վրայ կը տեսնուի, իրենց մէջ չկայ եւ պարզ կարդալ ու գրել գիտնալը իրենց ուսմանը ամենաբարձր աստիճանն է, ինչպէս իրենց քահանաներն ալ ուրիշ բան չեն գիտեր՝ բայց եթէ Ս. Գիրքէն կամ քարոզագիրքէ մը գլուխ մը բան։ Կասկածոտ, անագորոյն ու արիւնարբու են, յաջողութեան ատեն մեծասրտութիւններն

անտանելի է ու դժբախտութեան ատեն փոքրոգի են ու կը յուսահատին։ Ինքզինքին մեծ բանի տեղ կը դնեն եւ մարդ չիկրնար իրենց բաւական պատիւ ընել։... Ծառայական զգածում ունին եւ խիստ կառավարութիւն կ'ուզեն։ Իրենց ամէն խաղերը հարուած ու բունցի են, խարազանն ու մտրակն ալ սիրով կը գործածեն։ Մարմիններնուն կազմուածքը զօրաւոր է, ամէն տեսակ գործքի եւ աշխատութեան կու գան, ցրտութեան եւ անօթիութեան ալ կը դիմանան։ Սակայն բաց դաշտի վրայ պատերազմելու եւ քաղաք պաշարելու ամենեւին յարմար չեն ու շուտով կը շփոթին, որովհետեւ կ'երեւակայեն որ դիմացի հակառակորդնին աս գործքիս մէջ իրենցմէ աւելի ճարտար է։ Բայց ի ներքուստ ամրոցները վերջի աստիճանի քաջութեամբ կը պաշտպանեն չէ թէ անոր համար որ աշխատութենէ ու նեղութենէ չեն փախչիր, այլ անոր համար որ հակառակն ընելու ըլլան կեանքերնին կը կորսնցընեն։ Սակայն հիմակ զօրքն օր ըստ օրէ կըրթելու ետեւէ են, ու շատ գերմանացի ու սկոտացի պաշտօնակալներ բերել կու տան, որպէս զի Եւրոպայի մէջ գործածուած պատերազմական արուեստին տեղեակ ըլլան։ Բայց Ռուսի մը ուրիշի ծառայութեան մտնելն արգելուած է, որովհետեւ Մեծ Իշխանը կը վախնայ որ չըլլայ թէ աչքերնին բացուելով նորոգութեանց ձեռք զարնեն,,։ Ալեքսիսի ժողովրդեան մը վրայ աշխատեցաւ Պետրոս, օտար երկիրներ ճամբորդութիւն ընելն որ ցայժմ մահուան պատժով արգելուած էր, ասկէ ետքն օրինաց պարտաւորութիւն եղաւ։ Կանայք որ մինչեւ հիմակ տան մէջ ծածկուած էին ու պէտք էր որ երեսնին գոց դուրս ելլէին, ալ կապանքներնէն ազատեցան։ Քթախոտ ու ծխախոտ խմելն որ մահացու մեղք կը սեպուէր, Զարին օրինակաւը սովորական բան եղաւ։

ժողովուրդն աղնուական զուարճութեանց վարժե-
ցընելու համար թէատրոն մ՚ալ բացուեցաւ, որուն
մէջ խաղացողները Գերմանիայէն եկած էին։ Որ-
չափ ժողովրդեան՝ աս ամէն նորոգութեանց դէմ
ունեցած զզուումն ու ընդդիմութիւնը արտաքոյ կար-
գի էր, այնչափ ալ Պետրոսին ռուսական հին ու
վայրենի սովորութիւնները ջնջելու ճիգը մեծ էր։
Ռուսերը իրենց տարին Սեպտեմբեր ամսոյն մէջ կը
սկսէին, Պետրոս եւրոպական սովորութեան համա-
ձայն տարւոյն սկիզբը Յունուարին բերաւ. աս փո-
փոխութիւնը Մոսկուա վերափոխման եկեղեցւոյն
մէջ հանդիսութեամբ հրատարակուեցաւ։ Համար-
ձակեցաւ նաեւ Ռուսաց ազգային զգեստն ալ փո-
խելու. հրամայեց որ ամէն իրեն հետ գործք ունե-
ցողները եւրոպական հագուստով իր առջին ելլեն։
Զգեստներուն օրինակը քաղքին ամէն դռներուն
առջին դնել տուաւ եւ թէ որ մէկը հին սովորու-
թեան համաձայն երկայն զգեստով քաղաք մտնել
ուզէր, կամ տուրք պիտի վճարէր եւ կամ պիտի
յանձն առնուր որ մինչեւ ծնկուները զգեստը
կտրուի։ Եւ որովհետեւ ասի շատ անգամ պատա-
հելով ծիծաղելի բան կ՚ըլլար, անոր համար առանց
դժուարութեան երկայն զգեստներն անհրեւոյթ ե-
ղան։ Սակայն աս նորաձեւ զգեստներուն երկայն
մօրուք ամենեւին չէր վայլեր. ասոր ալ դիւրին
ճամբան գտնուեցաւ, քաղքին ամէն մէկ դրան առ-
ջին վարսավիրաներ դրուեցան, որոնք պէտք էր որ
ներս մտնողներուն մօրուքն ածիլէին։ Քիչ ատենուան
մէջ մօրուքն ալ ծաղրելի բան եղաւ ու միայն եկե-
ղեցականաց ու գեղացւոց մօրուաց ազատութիւն
տրուեցաւ աս թէութեամբ որ ամէն տարի նորէն
հրաման առնուն ու ամէն մէկ հրաման առնելու-
նուն 100 ռուպլի վճարեն։ Աս տեսակ հրա-
մաններով Պետրոսին նորոգութիւնները կրցան

գլուխ ելլել։ Բայց աւելորդապաշտները երկայն ժամանակ մեծ հոգով իրենց մօրուքին մազերը պահեցին, որպէս զի իրենց դագաղին մէջ դնել տան։ Դժուարին եղաւ աս հրամանը տէրութեան ուրիշ կողմերը կատարել տալ։ Պետրոս չկրցաւ Ղորոնէժի ատենակալները համոզել որ մօրուքնին ածիլեն։ Մենշիքով աս լսելով եւ ուզելով որ Զատկի տօնին աս ատենակալները բոլորովին կերպարանափոխ ըրած Պետրոսին ցուցընէ, Զատկին առջի օրը զերենք կանչել տուաւ եւ ըսաւ, Զարէն հրաման ունիմ որ ամէնքնիդ ալ կամ զգեստնիդ փոխէք ու մօրուքնիդ ածիլէք եւ կամ Սիպիրիա երթալու պատրաստուիք։ Ատենակալներն երբոր աս լսեցին, լալով Մենշիքովին ոտքն ինկան "Աւելի կ'ուզենք, կ'ըսէին, մեր գլուխը տալ քան թէ մեր մօրուքները, որով Աստուծոյ պատկերն ալ կը կորսընցընենք,,։ Մենշիքով դառնացած զինուորներուն հրամայեց որ լացողները մէկ դի առնուն. ան ատենը մէջերնէն երիտասարդ մը պոռալու սկսաւ "Երկնից կամքն ըլլայ,, միւսներն ալ բոլոր ասոր հետեւեցան. անմիջապէս մօրուքներն աներեւոյթ եղան ու երկրորդ օրը Զարին առջին եկած ատեննին Զարը զերենք չկրցաւ ճանչնալ ու Մենշիքովէն բանն իմանալով շատ ուրախացաւ ու ամէն մէկը պագնելով Զատիկ շնորհաւորեց։

Ընդամ մը Զարը մօրուքն ածիլած ծերու մը հանդիպելով, Մօրուքդ ածիլելէն ետքը երիտասարդ դարձեր ես, ըսաւ. ծերն աս որ լսեց արտասուալից աչքերով, ձեռքերը կրծոցը վրայ դրած կտրած մօրուքը դուրս հանեց ու Զարին ցուցուց ըսելով, Կը պահեմ ասիկա՝ որպէս զի դագաղիս մէջը դնել տամ ու անդիի աշխարհք Ս. Նիկողայոսին ցուցընեմ։

Այսպէս իր ներքին նորոգութիւնները գլուխ

հանելէն ետեւ, նորէն արտաքին պատերազմական գործքերու զբաղելու սկսաւ։ Պետրոսի հեռաւորութեանը ատեն Շայն զօրավարը թէպէտ ոչ անյաջող, բայց անորոշ պատերազմներով հանդարտութիւն մը ստացած էր։ Սակայն Թաթարները ծածուկ Սթռելիցներու հետ խօսք մէկ ըրած Ազովի վրայ կ'ուզէին յարձակիլ։ Վտանգն անմիջապէս Շարին ականջն հասաւ, որն որ պարզապէս իր ներկայութեամբը ամէն բան պարապի հանեց։ Ապըստամբները պատժուեցան ու նոյն ծածուկ Սթռելիցներուն ալ իրենց ընկերաց վիճակն հասաւ։ Ասկէ ետքը Պետրոս 30 թնդանօթնոց կրկնայարկ փառաւոր նաւով մը իր դեսպանը Կոստանդնուպոլիս խաւրեց, որն որ թնդանօթներու որոտմամբ արքունի պալատն եկաւ, 30ամեայ զինադադարի դաշինք դրուեցաւ, եւ Ազովն Ռուսաց ձեռքը մնաց, որով Սեւ ծովուն վրայ նաւարկութիւնը Ռուսաց համար ապահովցաւ ու դէպ ի Կոստանդնուպոլիս ճամբայ բացուեցաւ։

Այս խաղաղութեան համար մեծ ուրախութիւն կատարուեցաւ Մոսկուա, որուն երկրորդ օրը Պետրոս Շվեդաց դէմ պատերազմ հրատարակեց։

Հատուած երրորդ

Ընկեր դէմ պատերազմ հրատարակուելն մինչև Բոլթավայի յաղթութիւնը։ 1700—1709

Զարն Ալեքսանդրոս Սաքսոնիայի ընտրող իշխանին հետ գաշինք կը դնէ ու Ինկերմանլանտ կը մտնէ։ Կարոլոս ԺԲ. ու Դանիայի թագաւորին հետ ունեցած յարաբերութիւնը եւ 21ամեայ պատերազմին սկիզբը։ Դանիայի թագաւորը Զարին ու Փրեդերիկոս Ալեքսանդրոսին հետ գաշինք դնելով պատերազմի կը պատրաստուի։ Կարոլոս ԺԲ. Դանիա կ'իջնայ։ Թրավենթալի խաղաղութիւնը։ Ղարվայի պաշարումն եւ Ռուսաց յաղթութիւնը։ Պետրոս Ալեքսանդրոսին հետ կը տեսնուի։ Կարոլոս ԺԲ. նոր յաղթութիւնմը կը վաստակի. Լեհաստան ու Սաքսոնիա կը մտնէ։ Զարը նորէն պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնէ։ Շերեմեթեւ իշխանը Շվեդները կը գարնէ։ Պետրոս Արխանկել կ'երթայ։ Մարիենբուրգի յաղթութիւնն ու Կատարինէ որիորդը։ Նէոթեբուրգ կը յաղթուի ու Ղայենշանց բերդն անձնատուր կ'ըլլայ։ Բեթերբուրգի եւ Քրանսլոթի շինութիւնները։ Տերուեթեան ներքին վիճակը։ Զարն արեւելեան ծովուն վրայ։ Տորբատ ու Ղարվա քաղաքները կը պաշարուին։ Մենշիքով Ինկերմանլանտի ընդհանուր կուսակալ կ'ըլլայ։ Պետրոս Լեհաստանին հետ դաշինք կը դնէ ու փառաւորութեամբ Մոսկուա կը մտնէ։ Ֆրաւշեթատի քով յաղթութիւն մը։ Ալեքսանդրոս Լեհաստանի թագէն կը հրաժարի։ Կարոլոս ահագին բազմութեամբ Ռուսաստան կը քալէ։ Մազեբա։ Բոլթավայի հռչակաւոր յաղթութիւնը։

23.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ քանի որ Արեւելեան (Պալթիկ) ծովուն հետ հաղորդութիւն մը չունէր, աւելի ասիական քան թէ եւրոպական տէրութիւն կրնար ըսուիլ։ Ֆիններեան ծովածոցին սահմանակից երկիրները Ինկերմանլանտ, Քարելիա, Լիֆլանտ, կրնային իր երկիրները Եւրոպայի հետ կապել, բայց ասոնք ալ իրեն չէին։ Ան բախտը՝ որն որ Սեւ ծովն իր առջեւը բացաւ, սիրտ տուաւ՝ իրեն աչքերը նաեւ դէպ Արեւելեան ծով ուղղելու։ Պետրոս իմացաւ որ Սեւ ծովու եղերքն ու Ազովի դիրքը իր ժողովրդեանը քաղաքականութեան ու կրթութեանը այնչափ չէին

օգներ ու նոյն իսկ վաճառականութիւնն ալ չէր կրնար աղէկ ծաղկիլ։ Անոր համար բովանդակ փոյթն ան էր որ Տաճկաց հետ շահաւոր խաղաղութիւն մ՚ընէ, որոնք արդէն Զենթայի քով (1696, Եւգինէոս իշխանէն) յաղթուելէն ետքը խաղաղութեան միտում կը ցուցընէին։ Արդէն Աւստրիայի ու Տաճկի մէջ խաղաղութեան բանագնացութիւններ սկսած էին, սակայն Զարը աս խաղաղութեան մէջ իրեն շահաւոր բան մը չտեսնելով՝ իր Կոստանդնուպոլսոյ Վոսնիցին դեսպանին ձեռքը Տաճիկները միշտ գրգռելու ետեւէ էր, որ Աւստրիայի հետ պատերազմը յառաջ տանին. բայց Տաճիկը պատերազմ չուզելուն՝ նոյն խաղաղութեան առիթը չէր ուզեր կորսընցընել։ Վոսնիցինին ջանքն աս պտուղն ունեցաւ որ Ազով բոլորովին Ռուսաց ձեռքը մնաց ու իրենց նոր ծովու վրայ առեւտրական ազատ նաւագնացութիւն տրուեցաւ. թէպէտ Զարն իր ուրիշ պահանջմունքներէն ալ ետ կենալ չէր ուզեր, բայց 1689ին բոլոր տէրութիւնները զինադադարի մը դաշանց ստորագրելով, ինքն ալ նոյնը յանձն առնլու ստիպուեցաւ. ասով քիչ մը ետքը (1700) 30ամեայ զինադադար եղաւ, որուն թէուութեանցը համեմատ Ազով իրեն վերաբերեալ երկիրներովը Ռուսաց ձեռքը մնաց ու միւս ամէն Ռուսաց ձեռքն անցած երկիրները՝ Ռուսերը կամ կարասեօք մէջէն ելլելէն ետքը, Դրան ետ տրուեցան։

Ռուսն ասանկ մէկ կողմանէ խաղաղելէն ետքը, արեւելեան ծովու եղերքը պատերազմ բանալու ժամանակն հասած էր, բաւական որ շվեդական գահը նստող պատանի թագաւորին դէմ զէնք առնլու պատճառ մը գտնուէր։ Բայց կամք ըլլալէն ետքը ի հարկէ պատճառ մ՚ալ կը գտնուի։ Երկու դրացի տէրութիւնները աս պատերազմին մէջ Պետրոսին հետ գաղտնի դաշնակից եղած էին։ Նոյն դրացի

տէրութիւններն էին Դանիա ու Լեհաստան։ Դանիան Շլեզվիկ կորսնցընելուն ցաւը չէր կրնար մոռնալ։ Լեհաստանի բոլոր մտադրութիւնը Լիֆլանտիայի վրան էր ու յարձակման առիթ մը կը փնտրուէր։ Իսկ Զարը Դանիայի վրայ ամենեւին հոգ չունէր ու Լեհաստանին առնլու երկիրներն ալ ապահով էր որ ատենօք իրեն կ'անցնին։ "Թող, կ'ըսէր, Աւգոստոս թագաւորը Ռիգա քաղաքն առնու, երկայն ատեն չի կրնար պահել, ես ստուգիւ նոյն քաղաքն իր ձեռքէն կ'առնում,,։ Դանիան առջի անգամ Շլեզվիկի վրայ յարձակեցաւ ու իրեն պատերազմած ատենը՝ Ռուսաստան Բրուսիայի զգածմունքն իմանալու մտօք արտաքուստ հանդարտութիւն կը ցուցընէր ու ներքուստ պատերազմի պատրաստութեանց մէջ էր։

Ատոյգ է դժուարին բան է բարապատմչի (կենագրութիւն գրողի) մը, ան մարդուն վրայ՝ զորն որ ինքն իրը Մեծ ինքնակալ ամենուն աչքին առջին կը նկարէ, այնպիսի բաներ պատմել որ իր անունն աղարտեն ու մշտնջենաւոր արատներ դնեն իր փառացը վրայ։ Սակայն անաչառ պատմագիր մը երբոր արդարութեան ու գրիչն անարատ պահելու պարտքերն աղէկ մը կշռելու ը լլայ, պէտք է որ ճշմարտութեան ամէն բան զոհէ։ — Պետրոս աս երկիրներուն վրայ յարձակելու ամենեւին իրաւունք չունէր, որովհետեւ իր նախորդներն արդէն նոյն իրաւունքէն հրաժարած էին (2). Հիմակուան եղածը ըստ հետեւորդի բոլորովին իրաւանց դէմ էր, ու ասով միայն կրնայ արդարանալ, թէ որ կրնայ, որ ինքն ալ ժամանակին համաձայն ժամանակակից տիրողներուն համաձայնեցաւ։ — Ուաջիկայ պատմութեանց վրայ լուսաւոր գաղափար մ'ունենալու ու պատմուած դէպքերն իրարու հետ կապելու եւ հիւսելու համար, պէտք է որ քիչ մ'ատեն մեր նպատակէն

շեղինք ու ընդհանուր պատմութենէ քանի մը հարկաւոր տեղեկութիւններ առնէն ետքը նորէն մեր պատմութեանը դառնանք։

Երբոր 1697ին Շվեդի թագաւորը Կարոլոս ԺԱ. մեռաւ, իր 15ամեայ որդին յաջորդ թողուց աս թէութեամբ, որ մինչեւ որ 18 տարեկան ը լլայ, մօրը խնամակալութեան տակը մնայ. բայց բանն այնպէս եղաւ որ նոյն տարին մանուկը չափահաս սեպուելով տէրութիւնը իրեն յանձնուեցաւ, որն որ պատերազմասէր երիտասարդ մ՝ը լլալուն, գրեթէ իր կեանքը բոլորովին իր տէրութենէ դուրս անցուց։ Նոյն ատենները Դանիայի թագաւորաց ու Հոլշթայն Կոթթորպի կոմներուն մէջ՝ որոնք Դանիայի թագաւորաց աւատային հպատակ էին, միշտ կռիւներ կ՝ը լլար, որոնց վերջապէս Ալթոնայի դաշինքովն ու խաղաղութեամբը (1689) վերջ մը տրուած էր։ Սակայն Փրեդերիկոս Դ. կոմսը Շվեդի Կարոլոս ԺԲ. թագաւորին քրոջը հետ ամուսնացած ը լլալուն, բնականապէս Շվեդի կողմն աւելի հակում մը կը ցուցընէր։ Աս դէպքիս վրայ Փրեդերիկոս Դ. Դանիայի թագաւորը մեծ անհանգստութեանց մէջ էր, մանաւանդ երբոր կոմսը Թէօնինկ քաղաքը թումբերով ամրացընելու սկսաւ։ Անմիջապէս զօրք խրկեց Փրեդերիկոս թագաւորը, թումբերն աւրել տուաւ, որով ստիպուեցաւ Կարոլոս ԺԲ. իր քրոջն էրկանը օգնութեան գալ։ Աս եղաւ 21ամեայ հիւսիսային պատերազմին սկիզբը։

24.

Աստ վրայ Դանիայի թագաւորն անմիջապէս Զարին (1688) ու Լեհաստանի թագաւորին Փրեդերիկոս Աւգոստոսին հետ (1697) դաշինք դրաւ ու սկսաւ ծովու ու ցամաքի վրայ սաստիկ պատրաստութիւններ տեսնել։ Այսպէս սկսաւ ան նշանաւոր

հիւսիսային պատերազմը, որն որ բոլոր Եւրոպան տակն ու վրայ ըրաւ, Աւգոստոսն իր թագէն զրկեց, ռուսական գահին մեծ երերում պատճառեց ու Շվետը կործանեց։ Դանիան իր պատրաստութեանցը հետ էր, երբոր Կարոլոս ԺԲ. իր ամենայն զօրութեամբը Դանիա իջաւ ու Սէէլանտ ելլալով Քոբենհակնի վրայ յարձակեցաւ ու Ստուծոյ բարկութեանը պէս Դանիացւոց սաստիկ ջարդ մը տալով 6 շաբաթուան մէջ զթագաւորը թրաւվենթալի խաղաղութեան ստիպեց, որով Փրեդերիկոս Դ. Ռուսաստանի ու Լեհաստանի դաշնակցութենէ բաժնուելով Կոթթորպի տան անկախութիւնը ճանչցաւ (1700)։ Կարոլոս Փրեդերիկոսին հետ ասանկ շահաւոր դաշինք մը դնելէն ետքը նորէն իր երկիրը դարձաւ։

Ա՛ս միջոցիս Լեհաստան թէպէտ անյաջող բայց յանդուգն փորձեր ըրած էր Ռիկայի վրայ, որով զԿարոլոս իր վրայ կատղեցուց. ասոր վրայ նոյն տարին Օգոստոսի մէջ Ռուսաստան ալ Շվետի դէմ պատերազմ հրատարակեց, թէպէտ քանի մ՝օր յառաջ հրեշտակութեամբ մը Շվետի թագաւորին խաղաղական զգածմունքներ ցուցրցած էր։ Կարոլոս որսի մէջ էր, երբոր Լեհաստանի ու Ռուսաստանի իրեն դէմ ելլալուն լուրն առաւ, ու հանդարտ սրտով մը իր որսակցին, Գաղղիայի դեսպանին դառնալով անտարբերութեամբ մ՝ըսաւ. Մենք շուտով կը ստիպենք զիրենք որ եկած ճամբաներնէն ետ դառան. աս ըսաւ ու նորէն իր որսն յառաջ տարաւ։ Ա՛ս պատերազմի հրատարակման լուրը բոլոր Շվետի ժողովուրդը գրգռեց, մանաւանդ պատանի թագաւորը, որն որ հաստատութեամբ որոշեց որ ասանկ արդարացի պատերազմէ մը ետ չկենայ ու նուիրական բաներու եւ իր սրոյն վրայ երդում ըրաւ որ ամենեւին իր իրաւունքը չթողու ու քանի որ սուր կրելու կարողութենէ զրկուած չէ, աս բռնու-

թեան դէմ դնէ։ Ահաւոր հսկայի մը պէս ոտք ելաւ ան անփորձ պատանին. 21 տարի բոլոր Եւրոպան դողացուց ու միայն մահը իր ազնիւ քաջասրտութեանը վերջ տուաւ։

Ռուսաց պատերազմի պատճառները թէ պզտի ու թէ փնտռուած բաներ էին։ Առջի պատճառը ռուսական դեսպանութեան Ռիկայի մէջ եղած նախատինքն էր ու աս՝ յառաջ կը բերուէր որ Վոսնիցին Վիէննայէն դարձած ատենը Լիֆլանտի գեղացիները զինքը կողոպտած ըլլան, Ռիկայի սուրհանդակը ռուսական սուրհանդակութեան ձեռաս հասցուցած ըլլայ, Ռուսի վաճառականները բանտարկուած ըլլան եւ վերջապէս պէտք էր որ հարիւր տարի յառաջ՝ բոլոր Ռուսաստանէն առնուած երկիրները ետ տրուէին։ Փուճ տեղ Շվեդները ասոր դէմ բողոքեցին, վայրապար կը յիշեցընէին որ արդէն Ռուսաստան ան երկիրներու վրայ ունեցած իրաւունքէն հրաժարած է (2), պատերազմն անտնօրինելի էր, պէտք էր որ ըլլար, Պետրոսը իր մտքէն դարձընելու ամենեւին պատճառ մը չկար։ Ասանկով Լեհերը՝ դեռ պատերազմ չհրատարակուած՝ Լիֆլանտ, ու Ռուսք Ինկերմանլանտ ու Քարելիա յարձակեցան։

Ան տեղն՝ ուր որ Ֆինեան ծովածոցը ցամաք երկրին ներսի կողմերն յառաջանալով նաւերուն հիւրընկալ ու խաղաղ դադար մը կը պատրաստէ, հոն նարվա քաղքին առջին Պետրոս իր հարուստ բանակը դրաւ (1700. Սեպտ.)։ Իր զօրավարներն էին Հոլլարտ լեհը, Կորտոն, Մենչիքով, Փ. Ա. Կոլովին, Ա. Կոլովին, Քրոայի դուքսը, Տոլկորուքի ... աս զօրավարները այնպիսի զօրքի մը գլուխն անցած էին, որն որ դեռ անփորձ էր, ու դեռ նոր՝ Շվեդաց հետ պատերազմելով, յաղթելու եղանակը պիտի սորվէր։

Կարոլոս՝ թշնամւոյն իր արեւելեան գաւառները մտնելն ու Լեհաց թագաւորին Ռիկա քաղաքը պաշարելը լսելուն պէս, յանկարծակի շանթի մը պէս վար իջաւ ու Լիֆլանտի մէջ Փեռնաւ քաղաքն ելաւ ու հոն լսեց որ Նարվա քաղաքը պաշարուեր է ու 9000 զօրքի գլուխն անցած քաղաքն ազատելու գնաց ան ատենը երբոր Պետրոս ապահովութեամբ գրեթէ իր 60,000ի բանակը հոն թողուցած Լեհաստանի թագաւորին ու Տաճկի դեսպանին հետ խօսելու համար Նովկորոտ գացած էր։ Կարոլոս քաղքին վրայ յարձակեցաւ ուսոսկալի ձիւն մը՝ որն որ խածատիչ ցուրտ հովով մը Ռուսաց երեսը կը զարնէր, իրեն օգնական գտնելով, դառնութեամբ ու յանդգնութեամբ լի, իրմէ եօթնպատիկ զօրաւոր բանակի մը վրայ նետուեցաւ ու իր հետեւակ զօրքովը քառորդի մը մէջ պատնէշներն առնելով ձիաւորաց ճամբայ բացաւ. անդիի կողմանէ Ռուսերը դէպ ի Նարովա գետը մղեց, որոնք ճեպով փախչելու վրայ էին որ գոնէ գետին վրայի կամուրջը գրաւեն, բայց դժբախտութեամբ կամուրջը ծանրութենէ կործանեցաւ, վրայինները բոլոր ընկղմեցան, մնացածներուն ճարն հատնելով կատղեցան ու իրար ջարդելու սկսան ու օտարականներն իրենց յաղթուելուն պատճառ կը սեպէին։ Ասիկա վիճակիս մէջ Քրոա, Հոլլար, Բլոմպերկ, Լբֆոռ (առաջինին որդին) լաւագոյն սեպեցին մեծասիրտ յաղթողին անձնատուր՝ քան թէ իրենց զօրացը անմիտ կատաղութեանը զոհ ըլլալ։ Այսպէս Կարոլոս 5000 հետեւակ ու 3000 ձիաւոր, ընդ ամէնը 9000 զօրքով գրեթէ եօթնպատիկ մեծ բանակի մը յաղթեց։ — Գիշերուան մութը աս սոսկալի արիւնհեղութեան վերջ տուաւ. երկրորդ օրը բանակցութիւնն սկսաւ։ Աս եղաւ Նարվայի հռչակաւոր պատերազմը, որն որ 20,000 մարդ արժեց Ռուսաց, ուր որ Շվեդները միայն երկու

հազար կորսնցուցին։ Ռուսերը զօրքէն զատ 145 թնդանօթ, 28 ռըմբկէն, 151 դրօշ, 20 աղգային դրօշ, 7 զոյգ հեծելազօրու թմբուկ կորսնցուցին։ Ասկէ զատ բոլոր բանակին վրանները, զինուորական արկղը, ու ահագին պաշար Շվեսաց ձեռքն անցաւ։ Շվետները բոլոր բանակը գերի բռնելու բաւական զօրութիւն չունենալով Ռուսերը ազատ թողուցին։ "Ա՛ս յաղթութիւնը, կ՚ըսէ Հերտեր պատմագիրը, Կարոլոսի վնասակար, իսկ Ռուսաց շահաւէտ ու օգտակար եղաւ. որովհետեւ Շվետները իրենց զօրութեանը վրայ մեծ համարում մ՚ունեցան, իսկ Ռուսք պատերազմիլ սորվեցան,,[1]։

Պետրոս զօրքով Նարվա երթալու եւ օգնութիւն տանելու մտաց վրայ էր, երբոր մէկէն իր զօրացը յաղթուելուն լուրն առաւ։ "Աղէկ գիտեմ որ, ը-

[1] Ա՛ս յաղթութեան վրայօր Պետրոս իր մէկ գրուածքին մէջ ինքզինք սասնկ կը բացատրէ. "Ցարակոյս չկայ որ, կ՚ըսէ, մեր զօրքը Շվետներէն յաղթուեցան, միայն թէ պէտք է քիչ մը մտածել թէ աս զօրքն ինչ զօրք էր։ Որովհետեւ ըմբոստան գունդը՝ որ յառաջ շեփելեւեան կը կոչուէր, անոնց մէջ միայն հին գունդերէն էր։ Միւս երկու անձնապահաց գունդերը Ազովի առջին մինակ երկու յարձակում տեսած էին, իսկ ազատ դաշտի վրայ պատերազմ, եւ մանաւանդ կանոնաւոր գունդերով տեսած բաներնին չէր։ Մնացած զօրքը, քանի մը պաշտօնակալ դուրս առնելով, ինչպէս վերը ըսինք բոլորովին նոր էին։ Նոր վրայ անօթիութիւն ալ եկաւ, ձմերուան պատճառաւ ճամբաներն անանկ ցեխ էին որ կերակրի պաշար հոգալն անկարելի էր։ Վերջապէս ամէն բան ոտու խաղալիքի նմանեցաւ։ Ուրեմն զարմանալու բան չէ որ, սասնկ հին, վարժ ու փորձառու պատերազմական գնդի մ՚առջին աս անփորձ ուսանողները բան մը չկրցան ընել։ Սուտիւ աս յաղթութիւնը նոյն սասնը մեզի դգալի ու տխուր եղաւ։ Այնպէս երեւցաւ որ ալ բոլորովին ապագայէն յոյսերնիս պէտք ենք կտրել ու Աստուծոյ սասնկ բարկութեանը հանդիպեցանք։ Բայց հիմակ, որ բաները աղէկ մը կշռելով կրնան մտածուիլ, կարծեմ թէ ան դէպքն աւելի Աստուծոյ բարութեանը քան թէ բարկութեանը պէտք ենք տալ. որովհետեւ եթէ հոս յաղթելու ըլլայինք, պատերազմական արուեստին ու քաջաքականութեան աւելի քիչ տեղեակ պիտի գտնուէինք, որով ան երջանկութիւնը շատ դժբախտ հետեւութիւններ պիտի ունենար,,։

սաւ, դեռ քանի մ՝անգամ Շվետները մեզի պիտի յաղթեն, բայց ժամանակ ալ պիտի գայ որ պատերազմելու եղանակն իրենցմէ սորվինք ու իրենց պիտի յաղթենք,, : Այսպիսի հաստատութեամբ ու անտարբերութեամբ եղած յաղթութիւնն անարգեց, ու անոր կ՝ուրախանար որ կարոլոս 18,000 զօրք՝ զորոնք կրնար իր երկիրները խաւրել, արհամարհութեամբ բանի մը տեղ չդնելով, միայն զէնքերնին առած ետ խաւրած էր: Պետրոս իրաւամբ կը վախնար որ չըլլայ թէ կարոլոս առանց յապաղելու իր յաղթող բանակովը Ռուսաստան մտնայ ու ամէն կողմանէ բաց մայրաքաղքին մերձենայ: Աս բանս եթէ կարոլոս իրաք ի գործ դնելու ըլլար, պէտք էր որ Պետրոս իր ամէն պահանջմանցը զիջանէր. ան ատենը պատերազմը լմընցած կ՝ըլլար, ան ատենը նորածին զօրութիւնը քանի մը դար ալ, եւ գուցէ ընդ միշտ, ներէն առջի վիճակը կը մնէր:

26.

Բայց ուրիշ տեսակ որոշուած է եղեր բախտի դպրութեանը մէջ: Կարոլոսի Ռուսաց վրայ ունեցած ցած համարումը, Ռուսաց մեծութեան հիմը պիտի դնէ եղեր: Կարոլոսին միակ բաղձանքը, անմիջապէս Աւգոստոս թագաւորին վրայ քալել էր: Որոշեց որ քանի մը գունդ 6—8000 զօրք, ու Փայփուս լճին վրայ պզտի նաւատորմիղ մը Ռուսերը զբաղեցընեն, մինչեւ ինք Աւգոստոս թագաւորէն վրէժն առնու: — Աս միջոցիս (1701) Պետրոս Ա. Քուրլանտայի սահմաններուն վրայ երթալով Աւգոստոս թագաւորին հետ բերնէ բերան խօսելէն ետքը, ետ դառնալով Ռեփիին իշխանը զօրքով Ռիկա խաւրեց, որ երթայ Սաքսոնիացւոց հետ միանայ: Ռուսաց Սաքսոնիացւոց հետ միացած ատենը Կարոլոս արծուի պէս Տերբ քաղքէն ելաւ ու Ռիկայի մոտ

Տիւնա գետէն անցաւ, լաստերու վրայ խոնաւ յարդ կուտելով կրակ տուաւ, ու այնպիսի թանձր մուխ մը հանեց, որ թշնամիները եւ ոչ փորձ մը կրցան ընել ու վերջէն դէմ ալ չկրնալով դնել՝ Ռուսի գունդերը փախչելու ստիպուեցան, Սաքսոնիացիք ցրուեցան ու Կարոլոս դէպ ի Լիթաւիա յառաջանալով Սաքսոնիացւոց համբարանոցը գտաւ ու իր ըրած յաղթութիւններովն յափշտակուած, ուրիշ բան չէր ուզեր բայց եթէ գլխաւոր թշնամւոյն Լեհաց թագաւորին զօրութիւնը բոլորովին խորտակել ու զանիկա իր թագաւորութենէն վար առնուլ։ Ուստի աս մտօք փոխանակ իր արդէն տկարցած ախոյեանը՝ Զարն ընկճելու, թողուց զինքն ու իջաւ Սաքսոնիացւոց վրայ, որոնք զուր Ռիկան պաշարելու փորձ մ՚ըրած էին. զարկաւ վռնտեց զերենք Լիֆլանտէն ու խաղաղութեան ամէն առաջարկութիւնները դառնութեամբ մը մերժելով՝ Լեհաստան մտաւ ու թագաւորին հակառակ կողմնակցութենէն նպաստ ու օգնութիւն գտնելով Վարշաւն առաւ (1702) ու որոշիչ յաղթութիւններով Քրաքաւ մտաւ ու թագաւորը վար առնելով Սթանիզլաւ Լեսչինսքին թագաւոր դրաւ։ Ասկէ ետքը Շլեզիայի վրայէն Սաքսոնիա մտաւ, ուր Աւգոստոսի դեսպաններն երեւցան ու Կարոլոսին հետ խաղաղութիւն ըրին, որով Աւգոստոս Ռուսիայի հետ ըրած դաշինքը մերժեց, Լեհաստանի թագաւորութենէ հրաժարեցաւ ու Սթանիզլաւոս Ա. Լեհաստանի թագաւոր ճանչցաւ, յանձն առաւ որ Շվետները Սաքսոնիա ձմերեն ու զօրաց ռոճիկ տայ։ Գրեթէ ամբողջ տարի մը հոս էր յաղթող դիւցազնը, ու ամէն կողմանէ մեծամեծ պատիւներ կ՚ընդունէր։

Զարը թշնամւոյն թողուցած միջոցը իր օգտին գործածելով նորէն պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնելու սկսաւ. կորսուած թնդանօթներուն

տեղ երեւելի քաղաքաց եկեղեցիներու զանգակնե-
րէն 242 թնդանօթ ու 12 ռմբկէն թափել տուաւ,
12 վիշապագունդ կաղմեց. զօրքը մշտնջենաւոր կրբ-
թութեան մէջ էր, սահմանաբերդերը հետզհետէ
կը զօրանային։ Երբոր պատրաստութիւններն ու կրբ-
թութիւնը ան աստիճանի հասան որ Շվեդաց
դէմ դնելը կը յուսացուէր, Շերեմեթեւ զօրավարը
20,000ով Լիֆլանտ մտաւ ու Տորբատի մօտերը նոր
զօրութեամբ ու նոր հոգւով Շվեդները զարկաւ։
Ասպզտի յաղթութիւնը մեծ ուրախութեան պատ-
ճառ եղաւ Ռուսաց։ Մոսկուա մեծ հանդիսութիւն կա-
տարուեցաւ, թնդանօթներ նետուեցան ու հրախա-
ղութիւն եղաւ։ "Փա՜ռք Աստուծոյ, կ՚ըսէր Պետրոս,
հիմակ մեզմէ երկուքը իրենց մէկին դէմն ելաւ, բայց
քանի մը տարի ետքը մէկ Ռուս մը մէկ Շվեդի դէմ
ալ կարող պիտի ըլլայ դնել,,։ Շերեմեթեւ զօրավարը
սպարապետի պատիւ ու Անդրէի կարգին նշանն ա-
ռաւ. նոյնպէս բոլոր զօրքն իրենց աստիճանին համա-
ձայն վարձատրուեցան։ — Ասիոյ Շվեդաց Արբ-
խանկելի վրայ ըրած արշաւանքները հետեւութիւն մը
չունեցան ու քանի մը փոքր պատերազմները յիշուելու
արժանի չեն։ Պետրոս 1702ին Ալեքսի Փեթրովիչ
Զարորդուովը դէպ ի Արխանկէլ ճամբորդութիւն
մ՚ըրաւ՝ կէս մը հոնտեղի եկեղեցական հանդիսու-
թեանց ներկայ գտնուելու ու կէս մ՚ալ տեղացի
զօրաց Շվեդաց դէմ դնելը տեսնելու համար։ Տվինա
գետին բերանը մարտկոցներ կանգնել տալով Նոր-
Տվինքա ամրոցին հիմը դրաւ։ Ասկէ ետքը աչքը դէպ
Ինկերմանլանտ ուղղեց ու աս աներկիւղ յանդուգնը
ամենէն զօրաւոր բերդերը ձեռք ձգելու ճամբան
գտաւ։ Իր գլխաւոր մտադրութիւնը Լատոկա լճին
քով Նէօթէպուրկ (Շլիսսելպուրկ) ամրոցին վրան
էր։ Անհնարին աշխատութեամբ ու դժուարութեամբ
ձերմակ ծովէն՝ ճախիններ ու անթափանցելի ան-

տառներ անցնելով, մինչեւ Փովենէց ճամբայ բացուեցաւ, որպէս զի աս ճամբով Օնեկա լիճը քանի մը նաւ տարուի, որոնք անկից ալ Լատոկա պիտի բերուէին, որպէս զի Նեվա գետին վրայէն Նէսթեպուրկի պաշարման օգնեն։ Այսպիսի նեղութեանց ատեն Ռուսաց Շվետներու վրայ ըրած յաղթութեանց յաջող լուրը մեծ զարմացում ու քաջալերութիւն տուին Պետրոսին։ Շվետի Լատոկա լճին մէջ ունեցած փոքր նաւատորմիղը, որ նոյն կողմերը ստէպ նեղելու վրայ էր, ըստ մեծի մասին փճացաւ ու ծովապետը կեանքը կորսնցուց։ Շերեմեթեւ ռուս, ու Շէրիմիենպախ շվետ զօրապետները Հումմէլսհոֆի քով իրարու հետ զարնուեցան ու Մարիենպուրկ ամրոցը Ռուսաց ձեռքն անցաւ։ Աս փոքր յաղթութիւնը ուրիշ պարագայով մը երեւելի է։ Ռուսերը զինատուն գրաւած ատեններին թնդանոթաձիգ զօրաց հրամանատար մը բռնութեամբ իր կինն ալ մէկտեղ առնելով վառօդանոց կ'իջնայ կրակ կու տայ, որով իրենք ու շատ Ռուսեր ալ օդ կ'ելլան։ Ռուսերը ասոր վրայ դառնացած բոլոր քաղաքը մոխիր կը դարձրնեն, ու բոլոր բնակիչները իրրեւ գերի Ռուսաստանկը խաւրեն։ Էրնեսթ Կիւք անուն ծերունի երէցը փախչելու ճամբայ մը չգտնելով Ս. Գիլքը ձեռքն առած, բոլոր իր ընտանիքովը յաղթողը հաշտեցուներլու եկաւ։ Աս մարդուն խընդիրքը կատարուեցաւ ու իր ուսումնականութեամբը ետքէն ալ մեծամեծ պատիւներու հասաւ։ Իր ընտանեացը մէջ, իր հոգեզաւակն էր նաեւ ան Կատարինա անուն օրիորդը՝ զորն ոք բախտը երբեմն Ռուսաստանի թագը կրելու որոշած էր։

27.

Ուելի նշանաւոր է Նէոթեպուրկ քաղքին յաղթութիւնը։ Ան տեղը, ուր որ Նեվա՝ Լատոկա լճէն կը բխի, գետին մէջտեղը պզտի կղզեայ մը վրայ է ամրոցը, որն որ երկու ափանց ալ իր թնդանօթներուն զօրութիւնը կը հասցընէ։ Մարիենպուրկ առնլէն ետքը Պետրոսին աչքը աս տեղւոյն վրայ էր, ու Ափրաքսինի բանակին մէջ Շերեմեթեւին գալստեանը կը սպասէր, որն որ քիչ մը ետքը գալով քաղքին պաշարումն սկսաւ։ Ամէն գործողութիւնները Պետրոսին աչքին առջեւ սովորական շուտութեամբ ու յարատեւութեամբ գլուխ կ'ելլէին. ձի չըլլալով թնդանօթները մարդիկները կը բերէին. ականներ բացուեցան, թումբեր շինուեցան. բայց զարմանալին ան է, որ Լատոկա լճէն գրեթէ կէս մղոն ճամբայ առնլով 50 նաւ Նեվա գետ բերուեցաւ, որպէս զի Ֆինեան ծովածոցէն ամրոցը պաշարուի ու բերդին օգնութիւն տանիլն անկարելի ըլլայ։ Զարն որ աս պատերազմիս մէջ թնդանօթաձիգ զօրաց հրամանատար էր, անընդհատ քաղաքը կը գնդակոծէր, անանկ որ բերդը հետզհետէ փլելու սկսաւ ու յարձակմամբ մ'ալ Շվետներն անանկ նեղ մտան որ անձնատուր եղան ու ազատութեամբ բերդէն ելան գացին։

Զարը՝ իր Ռոմոտանովսքի տեղապահին աս պատերազմիս վրայօք ասանկ կը գրէ. "Ամենայն հպատակութեամբ կը ծանուցանեմ Ձեր Մեծափառութեանը որ Նէոթեպուրկ ամրոցը զօրաւոր ու մեզի համար դժուարին յարձակումմ մը կրելէն ետքը՝ որն որ 12 ժամ տեւեց, յանուն Մեծափառութեանդ անձնատուր եղաւ։ Աս պաշարման վրայ դեռ մանրամասն տեղեկութիւններ կու տամ Ձեզի, որն որ շուտով ճամբայ ելլալ ուզելուս հիմակ անկարելի

է։ Ձեր Մեծափառութեանը աս յաղթութեանս համար բարեմաղթութիւններ ընելով կը մնամ

Պետրոս,,։

Ամրոցն անմիջապէս նորոգուեցաւ ու Շլիսսելբուրկ (քաղաք բանալի) անուանեցաւ, վասն զի բանալւոյ մը պէս թշնամւոյն երկիրները իր առջին բացաւ։ Աս յաղթութենէ ետքը Պետրոս զօրաց գլուխն անցած մեծ փառաւորութեամբ մայրաքաղաք մտաւ։ Նոյն յաղթութեան յիշատակին համար 2 յիշատակագրամ կոխուեցաւ [1], որով պատերազմին հրամանատարները վարձատրեցան. Պետրոսի սիրելին, Մենշիքովը տեղւոյն կառավար դրուեցաւ։ Իսկ Պետրոս ձմեռը Տոնի վրայէն Վորոնէժ եւ Ուչա երթալով նաւագործութիւնն յառաջացընելու ետեւէ էր։ Ինքն հոն գացած ատենն արդէն 15 նաւ լմընցած ջրի վրայ գտաւ, 25 նաւ ալ լմիննալու վրայ էին. հոս գտաւ նաեւ իր փերրի բարեկամը, զորն որ Անգղիայէն՝ Տօն գետը Վոլգայի հետ միացընելու համար բերած էր. դադրեցուց գործքը, հրամայեց փերրիին որ Վորոնա գետը՝ Վորոնէժ քաղքէն մինչեւ իր Տօն թափող բերանը 80 թնդանօթնոց նաւու նաւագնացութեան յարմարցընէ։ Երբոր Զարը մէկ կողմանէ այսպէս գործքի վրայ էր, անդիի կողմանէ Մենշիքով Շլիսսելբուրկ քաղաքը կը զօրացընէր։ Շլիսսելբուրկի պատերազմին ատեն Շվեդները նեվա գետէն վար Նայենշանց բերդը քշուած էին,

[1] Առջի դրամին առջի երեսը ռուսական բոլորագրով Զարին դէմքը կայ. միւս երեսը Նէօթեպուրկ քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ նկարուած է դարձեալ ռուսական բոլորագրով ,,Նուաճեալ 1702 Հոկտ. Ամ ինեանուն էր ի ձեռս թշնամւոյ,,. Սոսրնագիրն է ,,Շլիսսելբուրկ,,։

Երկրորդ դրամին առջի դին սովորական բոլորագրով Զարին կերպարանքը կը տեսնուի։ Հակառակ կողմը Նէօթեպուրկ քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ նկարուած է եւ առջեւը ռուսական նաւատորմիղը կայ։ Վարի կողմը Նեպոտն՝ ձախ դին բանալի մը ու ձեռքն երեքժանիքով նստած է, եւ բոլորագիրն աս է ,,Նէօթեպուրկ այժմ Շլիսսելբուրկ,, (Noetteburgum nunc Schlusseiburgum)։

որն որ Արեւելեան ծովուն վրայ անանկ կը տիրէր՝ ինչպէս որ Շվիւսելպուրկ նեվա գետին Լատոկայէն բխած տեղը։ Ան տեղն Ինկերմանլանտի դուռ ու առեւտրական նաւերու կայարան էր։ Պէտք էր որ ան զօրաւոր ամրոցն ալ առնուէր, ապա թէ ոչ՝ բան մ՚առնուած չէր սեպուէր. բայց տեղւոյն առումը դիւրին բան չէր, Շվետացիք ծովու կողմանէ բերդին մեծ նպաստ ու օգնութիւն կրնային ընել։ Պետրոս բոլոր զօրքը ժողվեց, ու ամէն ճիգն ի գործ դրաւ, որ Շվետներէն օգնութիւն չեկած՝ բերդը ձեռք ձգէ։ Բերդը չորս դիէն պաշարուեցաւ, ահագին թնդանօթներ գիշեր ցորեկ կրակ կը տեղային։ 1703ին Մայիսի մէջ Շվետները՝ ազատ տեղերնին երթալու պայմանով բերդը թշնամւոյն ձեռքն յանձնեցին։ Ան միջոցիս Շվետի Նումէր անուն ծովապետի տեղակալը շատ պատերազմական նաւերով բերդին օգնութեան հասնելու համար Նեվա գետին բերանն հասած էր ու չէր գիտեր որ բերդն արդէն անձնատուր եղած է։ Հրաման եկաւ Պետրոսին որ նաւով թշնամւոյն դէմ դնէ. Պետրոս Միխայելով թնդանօթաձիգ զօրաց հրամանատարը յաջողութեամբ յաղթութիւնը գլուխ հանեց ու բրած առջի ծովային յաղթութեանը համար Ս. Անդրէասի կարգին խաչն առաւ ու ինքզինք երջանիկ կը համարէր. "Կրնամ ըսել, որ միայն ութը նաւով յաղթութիւն ստացայ,, ասանկ կը գրէ ինքն ան յաղթութեան վրայօք Ափրաքսին զօրապետին տեղեկութիւն տուած թղթին մէջ [1]։

Այսենշանց առնուելէն ետքը արեւելեան ծովուն ճամբան բոլորովին բացուեցաւ։ Ալ չկրցաւ Պետրոս

[1] Շվետական նաւերուն վրայ եղած յաղթութեան յիշատակին համար եղած միտալին առջի երեսը ռուսերէն բոլորագրով Զարին երեսը կայ, երկրորդ երեսը բազմաթիւ փոքր նաւերէ պաշարուած երկու մեծ նաւեր կան ու ամպերու մէջէն երկնցած ձեռք մը յաղթութեան պսակ մը բռնած է՝ որուն բոլորագիրը "Որ ինչ ոչ էր՝ կարէ լինել 1703,,

իր ներքին մղմանը դէմ դնել, պէտք էր որ նոյն տեղերը բոլորովին նոր ու ամուր քաղաք մը կանգնուէր։ Սակայն Նայենշանցի կողմերը բոլորովին ճանապարհ ու քանի մը ոտք բարձր ջրով ծածկուած էին։ Ասանկ անհաստատ ու վտառողջ երկրի մը վրայ կ'ուզէր Պետրոս իր հնուց ունեցած խորհուրդը գլուխ հանել ու նոր քաղաք մը կանգնել, զրոն որ կատարելու համար յուսահատելի դժուարութեանց յաղթեց։ Ընտրած տեղը, ինչպէս ըսինք, մօրուտ ու գրեթէ կէս մը ջրի տակ ըլլալուն, բոլոր Նայենշանցի բնակիչներն ու անհամար գործաւորներ հաղիւ կրցան քիչ մը տեղ չորցնել։ Հոս տեղը փայտ, քար ու ծառ բռնած բանն ամենեւին չէր տեսնուեր, անքեր երկիր ու գրեթէ բեւեռական կողմանց պէս խիստ կլիմա. ասոնցմէ զատ հարաւային արեւելեան հովով՝ որ հոն միշտ կը տիրէ, ծովածոցին ջուրը երկիրը միշտ կ'ողողանէր, մանաւանդ երբոր Նեվա գետին սառոյցները քակուելու ը լլային։ Թէ արդեօք Պետրոս յառաջագոյն ասանկ անյամարութիւնները տեսած էր, յայտնի չէ. միայն ասոնց ոգեղ է որ ամէն արգելքներու դէմ անհնարին քրտինքով տեղւոյն շինութիւնը յառաջ տարաւ. Պետրոս՝ որ իր հինգ ընկերներովը ասոնց գործքիս վրայ իբրեւ ճարտարապետ կեցած էր, հոս իրեն համար

առուներէն է։ Նոյնպէս ասանկ ծովական յաղթութեան յիշատակին համար Պետրոս 1711ին փայտեայ սիւն մը շինեց ու անունը Աղպարաքէ Կատարինեայ դրաւ։

Նայենշանցի սիւնանը յիշատակին համար միասալ մ'ունի, որուն առջի երեսը Զարին պատկերը ու երկրորդ երեսը Նեվայի ջրովի ամբոցը կը տեսնուի։ Հին Հռոմայեցի զգեստով մէկն ալ ձեռքը բռնելով մը ուրբակաց վրայ կոմիտնան կ'ուզէ ցուցնել, որ բերդը բանդուած ու կործանած է. վրայի ժամանակագիրը "Ալյսէս. Պետց. Տեղեան. (sIC. Magnis. CeDIt. Ovid) ուզուղն սիւնան տարին կը ցուցնէ։ Պատրաստիրն է "Ամոնոն. Դոր. Դուսանեալ. Եւ. Ալերեալ. 14 Պայ... (Castrum. Novum. Captum. Et. Destructum. Die 14 Maii. S. V.)

տնակ[1] մը շինեց եւ փուճ տեղ գործաւորաց զանազան պարգեւներ ու ազատութիւններ կը խոստանար, ամենեւին մէկը բաղձանք չունէր աս շէնքն յառաջացընելու. վերջապէս խստիւ ու բռնութեամբ կանգնուեցաւ։ Ս. Բեթերսպուրկ քաղաքը ու բոլոր աշխարհքիս հետ վաճառականութեան սկսաւ։ Աս քաղաքը Պետրոսին փառքն ու անունը ցյաւիտեանս աշխարհքիս վրայ անջինջ պիտի պահէ։ Պետրոսի սկսածն իր յաջորդները յառաջ տարին. հիմակ Բեթերսպուրկ իր մեծութեամբը ու փառաւորութեամբը Եւրոպայի անուանի քաղաքացը հետ կը մրցի[2]։

[1] Աս տնակը, զորն որ Կատարինա Ա. Կայսրուհին մրրիկներէն պահպանելու համար ուրիշ շէնքի մը մէջ առած է, մէկ նախասենեակ մը, երկու սենեակ եւ խոհանոց մ'ունի ու մինչեւ ցայսօր կը ցուցուի։

[2] Բեթերսպուրկ Նեվա գետին երկու կողմն ու նոյն գետին բերանը Ֆինեան ծովածոցին վրան շինուած է 8000 (2000 քարաշէն) տունով ու 500,000 բնակչով։ Մինակ խրամով մը պատած ու բոլորտիքը 7 ժամու ճամբայ է։ Հիմակ Բեթերսպուրկ 140 տարուան հին ու երկրիս ամենափառաւոր քաղաքներէն մէկն է, որովհետեւ ճամբաներն երկայն, շիտակ ու լայն են, ու երկու կողմերը լայն քարերով մայթեր շինուած են, Նեվայի ափունքը ու խոր ջրանցքները՝ որ գլխաւոր ճամբաներէն կ'անցնին, հատաքար կամարներով փառաւոր շինուած են, հասարակաց տեղերն ալ՝ շտրուանններով ու արձաններով զարդարուած։ Բոլոր քաղաքը իր աշտարակներուն ոսկեզօծ կամ արծաթեզօծ գագաթներովն ու իր յարկերուն կանաչ գոյներովը հեռուէն ալ աղուոր տեսք մ'ունի։ Ընդարձակ հասարակաց պարտէզը տեղն է Արեւեան դաշտը, որուն չորս կողմը կայսերական պարտէզն ու մարմարեայ պալատը ու շատ մեծամեծ շէնքեր կան։ Աս կայսերական մարմարեայ պալատը 20 պատուհան ունի իր երկանքը ու 17 պատուհան լայնքը. շէնքին մէջ ամենեւին փայտ գործածուած չէ. յարկը երկաթներու վրայ կեցած՝ անագէ է. դռները, գետինն ու պատուհանները թափցու պղինձ, աստիճանները մարմրէ. պալատը դրսէն գոյնզգոյն մարմրներով շինուած է ու արեւ զարկած ատենը գեղեցիկ տեսք մը կ'ունենայ։ Կայսեր ձմերուան պալատը Նեվայի քով 350 ոտք լայնութիւն ու 750 երկայնութիւն ունի, կայսերական ընտանիքը հասարակօրէն հոս կը բնակի։ Դռները, պատուհաններն ու խուցերը այնչափ բարձր են որ, կը կարծուի թէ հսկաներու համար շինուած է։ Պետրոսի հրապարակին մէջ Պետրոս Մեծին արուրէ ձիաւոր արձանը կանգնուած ու

Այս քաղաքը ըստ մասին քիչ մը կարգաւորուելէն ետքը Պետրոսին փոյթն ան եղաւ որ Արխանկելի վաճառականութիւնն հոս դարձընէ ու Անգղիացի եւ Հոլանտացի վաճառականներով տեղւոյն բնակիչը բազմացընէ։ Բեթերսպուրկ մերձեցող առջի նաւը Հոլանտացի նաւ մըն էր։ Զարը անձամբ նաւավարի զգեստով աս նաւուն առջեւն ելաւ ու ինք նաւը Բեթերսպուրկի նաւահանգիստը խոթեց։ Նաւաստիները մեծ սիրով ընդունելութիւն կը գտնէին, Զարին հետ կերակրոյ կը նստէին ու մեծամեծ պարգեւներ կ'ընդունէին։ Այսպիսի հիւրամեծարութիւն մը Զարին վրայ միշտ կը տեսնուէր. ներուի մեզի հոս քանի մը դէպք յառաջ բերել՝ որոնք ըսածներնուս հաստատութիւն մը կրնան տալ։

28.

Ինչպէս յիշեցինք, հասարակօրէն նաւ մը հասնելուն, Զարը նաւաստեաց այցելութեան կ'ելլար, իրենց հետ կ'ուտէր կը խմէր ու զիրենք իր սեղանին կը հրաւիրէր։ Անկէ կրնայ մեկաբերուիլ որ նաւավարներն ինչ սիրով աս նաւահանգստին մէջ երկաթ կը նետէին եւ մանաւանդ որ Զարն ամէն բանի մէջ

տակն ասանկ գրուած է «Պետրոսի Ա. Կատարինա Բ...» աս արձանը 17,000 կենդինար ծանրութիւն ունի։ Նեվսկի մէջ կղզոյ մը վրայ Բեթերսպուրկի ամրոցը, գրեթէ բոլորովին քաղքին մէջտեղը կ'ինայ։ Հոս է Ս. Պետրոսի ու Ս. Պօղոսի մայր եկեղեցին կայսերական գերեզմանով։ Բեթերսպուրկ 100էն աւելի եկեղեցի ունի, որոնցմէ 83ը Յունաց, 15ը ուղղափառաց, 12ը բողոքականաց ու 2ը Հայոց. 20 լեզուաւ ալ քարոզ կը տրուի։ Խաչակոյր եկեղեցին, Ռուսաստանի գեղեցիկ շէնքերէն մէկը 26 միլիոնանոցի եղած է։ Քազանեան Աստուածամօր եկեղեցին ալ իր 280 ոտք բարձր աշտարակովը երեւելի է։ Նիկոդայոսի կամ նաւաստեաց եկեղեցին 6 աշտարակ ունի, որոնց գմբեթները կէս մը ոսկեզօծ, կէս մ'ալ արծաթեզօծ են, եկեղեցին երկու մաս կը բաժնուի, վերին՝ ամառուան եկեղեցի, վարի՝ ձմերուան եկեղեցի, որոնցմէ երկուքն ալ 40ական խորան ունին։ Աղեքսանդր-Նեվսքիի վանքը քաղքին մօտ է ու 5 եկեղեցի 60 կրօնաւոր ունի, եւ Բեթերսպուրկի Արեւարապոլսին բնակութիւնն է։ Աս եկեղե-

իրենց կողմն ելլալով զիրենք կը պաշտպանէր, որով Զարին ու նաւավարաց մէջ արտաքոյ կարգի ընտանութիւն մը ծագեցաւ։ Անգամ մը Պետրոս արքունի պարտէզին մէջ նոր եկած նաւաստի մը տեսնելով հարցուց իրեն թէ Բեթերսպուրկ Արխանկելէն աղէկ չէ՝ Զէ, ըսաւ նաւաստին։ Երբոր Պետրոս զարմացած պատճառն իմանալ կ'ուզէր, նաւաստին ըսաւ "Զէ մեծափառ տէր, Արխանկէլ հասած ատենիս, ուտելու համար երբեմն երբեմն ձուաղեղ կը գըտնէինք, բայց հոս չենք գտներ,,։ Ասոր վրայ Զարը ծիծաղելով պատասխանեց "Աղէկ է, ասոր ճար կը գտնուի, վաղը միւս նաւավար ընկերներովդ իմ արքունիքս եկուր, հոն քեզի կը ցուցնեմ որ հոստեղի ձուաղեղներն ալ իրենց համին կողմանէ Արխանկելիններէն շատ վար չեն մնար,,։ Երկրորդ օրը խոստումը կատարուեցաւ։

Անգամ մ'ալ վաճառականի մը կնոջ մեռելին գնաց, որուն որ ինք բժշկութիւն ըրած էր, որովհետեւ ռուս բժիշկներէն շատ աւելի նոյն արուեստէն կը հասկընար։ Թաղումէն վերջը ըստ սովորութեան ընթրիք մ'եղաւ, որուն Բեթերսպուրկի շատ վաճառականներ ու Հոլանտացի նաւաստիներ ներկայ էին։ գինւոյն առատութիւնը բաղմականները զուարթացուց ու երիտասարդ Հոլանտացի նաւաստի մը գինւոյն գաւաթը ձեռքը՝ ոտք ելաւ ու պոռալու սկսաւ, "Իմ տէրս Մեծն Պետրոս ու իր կողակիցը Կայսրուհի Տիկինն ապրի՜ն,,։ Ուրիշ նաւաստի մը ասս բացատրութիւնը չհաւնելով ոտք ելաւ ու գաւաթը միւսին

ցիներէն մէկուն մէջն է Ռուսաց Ս. Աղեքսանդր Նէվսքիին մարմինը արծաթէ դագաղի մէջ։ Ամէն տարի Սեպտեմբերի 11ին կայսերական արքունիքը Քազանի Աստուածամօր եկեղեցիէն հոս ուխտագնացութեան կու գայ. բոլոր ճամբաները կարմիր լաթերով կը զարդարուի, ու խափարը մէկ ժամ կը տեւէ։ Ասոնցմէ զատ Բեթերսպուրկ համալսարան մ'ունէմարան մ'ունի 300,000 հատոր գիրք ունեցող խոշոր մատենադարան մը։

ձեռքէն առնլով ըսաւ, «Ես ինչ կոպիտ մարդ ես, թող ինծի որ ես վայելուչ բարեմաղթութիւն մ՚ընեմ, «Իմ մեծափառ տէրս Պետրոս Կայսրը ու իր մեծափառ տիկինը Կատարինա Կայսրուհին, ապրի՜ն»։ Ես բարեմաղթութեան վրայ Պետրոս սրտանց ուրախանալով պատասխանեց, «Ասիկա շատ աղէկ է, շնորհակալ եմ, նաւաստի»։

Զարն իր նորաշէն քաղաքը, Հիւսսելբուրկի կառավարին՝ իր հաւատարիմ Մենշիքովին յանձնելով, ինքը՝ նաւերու շինութիւնը փութացնելու եւ ուրիշ կարգադրութեանց համար պէտք էր որ Վորոնէժ երթար։

Ես միջոցիս Ռուսերն Ինկերմանլանտի մէջ մեծ յաջողութեամբ յառաջ կ՚երթային ու կամաց կամաց դէպ ի Նարվա կը յառաջանային, ուր որ անգամմը գլուխին մեծ դժբախտութիւն մ՚եկած էր։ Այս ամենայն յաջողութիւնը Սթոգհոլմի դահլիճին մտադրութիւնը գրգռեց ու իմացուեցաւ որ Ռուսաստան երթալով իրենց նկատմամբ վտանգաւոր գիրք մը կը ստանայ, որն որ իսկզբան ամենեւին չէր կրնար յուսացուիլ։ Ես պատճառաւ Քրոնհիորթի զօրապետն իր գնդովը Ռուսաստանի նեղ մտած Հվետներու օգնութեան գնաց։ Իմացաւ Պետրոս որ իր նորաշէն աշխատութիւնը վտանգի մէջ է ու լաւագոյն սեպեց որ ինքն անձամբ թշնամւոյն դէմն ելլայ, եւ իրաք ալ իր պահապան ու վիշապագունդ զօրացը գլուխն անցնելով թշնամին դիմաւորեց, որն որ Սէսթրա գետին քով բանակած էր։ Հվետները գետին վրայ տիրած էին ու իրենց թնդանօթներովը Ռուսաց ազդին անցնիլը կ՚արգելուին։ Ռուսք թէպէտ իսկզբան այնչափ յաջողութիւն մը չունեցան, սակայն վերջէն սաստիկ պատերազմով մը յաղթութիւնը վաստակելով Հվետները դէպ ի Վիպորկ ետ քշեցին։

Օգաց Պետրոս որ նոր Բեթերսպուրկը դեռ մերկ է, մանաւանդ ծովու կողմանէ թշնամւոյն առջին բոլոր բաց. պէտք էր որ արեան ու աշխատութեան չենայելով քաղքին ապահովութիւնն հոգար: Ասոր գործքիս՝ բնութիւնն ալ ձեռնտու եղաւ: Բեթերսպուրկէն 40 գրկաչափ հեռու Քոթլին ժայռակղզին ծովուն երեսէն վեր կը բարձրանայ: Լսուելուն պէս որ Շվետներուն նաւատորմիղը ձմերելու գացած է ու ծովն ազատ ու ապահով է, Զարն ասս կղզւոյն վրայ իր յատակագիծն սկսելու ձեռք զարկաւ: Շինութիւնն անհնարին փութով կը յառաջանար ու պէտք էր որ նոյն ձմեռը լմննար: Ասս գործքս ալ Մենշիքովին յանձնուեցաւ ու Պետրոս իր անձնապահ զօրքովն իր մայրաքաղաքը դարձաւ, ուր որ անհամբերութեամբ յաղթողին գալստեանը կը սպասուէր:

Մեծ փառաւորութեամբ ու զանազան յաղթութեան կամարներէ անցնելով Պետրոս մայրաքաղաք մտաւ. սակայն չկրցաւ երկայն ատեն հոս կենալ: Ասկէ ետքը զինք Նորէն Վորոնէժ կը գաներ: Հոս Պետրոս իր նոր շինութեանցը ու նոր կանգնուելու ամրոցին գաղափարը շինելով Մենշիքովին խաւրեց: Նոյն ձմեռը չստորագրուելու ճգամբ ու աշխատութեամբ անանկ ամրոց մը բարձրացաւ որ շատ քիչ իր նմանն ունի:

Նոյեմբերի մէջ սառոյցն այնչափ զօրաւոր էր, որ մեծամեծ բեռներ կրնար վերցընել, շէնքի ատաղձները, փայտն ու քարը դէպ ի աւազակոյտ (կղզին) տարուեցան ու այնպէս անհիմն տեղ մը հիմ դնելու համար 20 ոտք բարձր ծառեր առնուեցան ու 10 ոտք բարձր ու 15 ոտք լայն արկղի մը մէջ արուեստով տեղաւորուելէն ետքը արկղը ծանր քարերով լեցուած ծով ընկղմեցին: Այսպէսով ամրոցին հիմը դրուեցաւ: Ասս գործողութեան ատենը 8000 ձի ու գրեթէ նոյնչափ մարդ կորսուեցան:

Սակայն Գրոնսլոթ, աս էր ամրոցին անունը, դեռ ձմեռը չեկած կանգնուեցաւ[1]: Պետրոս Մարտին նորէն Բեթերսպուրկ գալով ամրոցը թընդանօթներով ամրացաւ, ու երթալով զօրանալու վրայ էր, ու ժամանակէ մը վերջը (1712) շինուած Քրոնշտաթին հետ միանալով, Բեթերսպուրկին նախապարիսպն եղաւ:

29.

Կարոլոսի կողմանէ ասանկ մեծ հակառակութենէ մը ետքը չէր կրնար խաղաղութեան սպասուիլ, մանաւանդ թէ Լեհաց թագաւորին հակառակորդներէն պաշտպանութիւն գտնելով Լեհաստանի մէջ շատ խաղաղ էր ու թշնամւոյն բուն ժառան-

[1] Գրոնսլոթի շինութեան համար միտալ մը կոխուեցաւ, որուն առջի երեսը Պալթիկ ծովը կը տեսնուի, որուն վրայ ցուցընելու համար որ բերդը ձմեռ ատեն շինուած է, աղկիոն (սառնաթռչուն) մը բունած է եւ Ովիտիոսի Ամլակերպութեան աս խօսքերը կան "Ձմերայնի իրրեւ աղկիոն ի թռուխս նստիցի, ապահով է ճանապարհ ծովու" (Hiberno tempore nidis incubat alcyon: tum via tuta maris): Ծովեզերքը գինեալ մէկը կայ որն որ մաթեմաթիկական գործիքներ կը ցուցընէ. ստորնագիրն է "Ապահովութիւն Ֆինեան ծովու" (Maris Finici securitas): Երկրորդ երեսն ալեաց մէջ ամրոց մը կը տեսնուի, որուն բոլորագիրը Վիրգիլիոսէն է, "Պաղղաս ամրոցին՝ զոր կանգնեաց, պաշտպանէ" (Pallas quam condidit arcem ipsa colit.) ստորնագիրն է "Գրոնշլոս ձմերայնի յինքնակալէն Ռուսաց կառուցաւ" (Cron—schloss, media hieme a Russ. Imperatore extruct. MDCCIV.)

Ասկէ քիչ մը յառաջ երեւցած էր նաեւ Բեթերսպուրկի հիմնարկութեան յիշատակագրամը, որուն առջի երեսը սովորական բոլորագրով Զարին պատկերը կայ: Երկրորդ երեսը Պաղղաս ու Հերմէս Զարին շրջանակաւոր պատկերը կը բռնեն: Պաղղասին ձեռքը ամրոց մ'ու Հերմէսին ձեռքը գաւազան կայ. վերնագիրը ժամանակագիր (chronogramme) է "Զհաստատուն պարիսպս նա հաստատեաց" (haeC. fortIa. MoenIa. ConDIt.). վարը Նորաշէն քաղքին յատակը կայ, որուն վրայ քաղքին Ս. Բեթերսպուրկ անունը գրուած է: Ստորնագիրն է "Բեթերսպուրկեայ. Նաւահանգիստ. եւ. Նաւարան" (Petriburgi.Portus.et.Navale.)

Նոյնտարին ուրիշ յիշատակագրամ մ'ալ կոխուեցաւ, որուն առջի երեսը սովորական բոլորագրով Զարին կերպարանքը կայ. երկրորդ երեսը Նեպտուն ձեռքը երեքժանիք՝ ալեաց

գական երկրին մէջ պատերազմ մղելն իրեն բան մը չէր արժեր, որովհետեւ հոս ալ Շվետները թագաւորին հակառակորդացը բարեկամ էին։ Կարոլոս միշտ իր միտքը դրածը յառաջ կը տանէր, արեւելեան ծովուն եզերքը միշտ ասպատակելու վրայ էր, հետզհետէ ամուր տեղեր կը նուաճէր եւ ըրած աւարներովն ու դրած տուգանքներովը ըրած պատերազմներուն ծախքը կը հանէր։

Ան միջոցիս ռուսական զէնքը բովանդակ Լիֆլանտ ու Էսթլանտ աւեր ու անապատ կը դարձընէր։ Շլիսբենպախ շվետ զօրապետը չէր կրնար Ռուսաց դէմ դնել ու իրենց ասպատակութեանցն առջեւն առնուլ։ Ժամանակին սովորութեանը համաձայն բարբարոսական եղանակաւ պատերազմ ընելը ռուս զօրապետաց սկիզբն էր, պատերազմ ըրած տեղերնին բոլորովին կ՚աւրէին կ՚աւրշտրկէին ու բնակիչներն իրենց հետ մէկտեղ կը տանէին, որպէս զի ետեւէն եկած թշնամին աս աւեր ու անապատ դարձած երկիրներու մէջ առանց բնակութիւն ու կերակուր գտնելու փճանայ։ Շերեմեթեւ զօրավարն աս բանս շատ հաւնելով Զարին ասանկ կը գրէ, "Երկիրներն ասկէ աւելի աւրշտրկելը կարելի բան չէր, Աստուած գիտէ, ինչ պիտի ընէ թշնամին եթէ իր զօրքովն աս երկիրները մտնելու ըլլայ. որովհետեւ բոլոր երկրին մէջ Ռեվալ, Բեռնաւ, Ռիկա ու վերջի երկու քաղաքաց մէջ Ռէյմէս աւանէն զատ, չապականած ու չաւրուած տեղ չկայ"։

Ասանկ 1703—կին ձմեռն երկիրներն աւերելով անցաւ, նոր զօրք ժողվուեցաւ, Բեթերսպուրկ ամրացուեցաւ ու թշնամւոյն ամենեւին հանգիստ չտրուեւ-

վրայ իր երիվարները կը կառավարէ. աս երեսին ժամանակագիր բոլորագիրն աս է "Ֆինիա, ահա երեքժանիք" այսինքն "Ընկալ Ֆինլանտ, զարքունի գաւառան ծովու"։ (FInnIa. eCCe. trIDenteM.) Սառնագիրն է "Ի յիշատակ հաստատութեան նաւագնացութեան ի Պալթիկ ծովու"։ (Navigatione in mari Baltico stabilita.)։

ցաւ։ Զարին մէկ հատիկ խորհուրդն ան էր որ թշնամւոյն ամենեւին հանգիստ չտրուի, եւ ինքն ալ Վորոնէժէն Մոսկուա գալով կարգաւորելու բաները կարգաւորեց ու Տաճկի դեսպանն որ Ահմէտ Գ. ին աթոռ ելլալը կը ծանուցանէր ու Սեւ ծովուքով դաշանց դէմ շինած ամրութեանց մեկնութիւն մը կ'ուզէր, հանդարտեցընելէն ետքը 1704ին փետրուարին աճապարեց բանակ գնաց, որպէս զի ամէն բան անձամբ կարգաւորէ ու Բեթերսպուրկի նորաշէն ամրութիւնները տեսնէ։ Քրոնշթատ արդէն ջրի վրայ բարձրացած ու գրեթէ լրիւնալու մօտ էր։ Ոչ ձիւն, ոչ սառոյց, ոչ մրրիկ կրցած էին տեղւոյն շինութիւնն արգելուլ։

Հաղիւ թէ օդերը քիչ մը մեղմացած էին Շերեմեթեւ իր ձիաւորներովը դէպ ի Տրուիա ու Տիւնապուրկ յառաջ քալելու սկսաւ ու ոտանաւոր զօրքերով Տորբատ պաշարեց։ Սակայն անդիէն ալ իմացուեցաւ որ Նարովա գետին բերանը Ռուսերը նեղ մտեր են եւ Շլիբբենպախ զօրավարը պաշարեալ Նարվային օգնութեան կու գայ։ Զարն անձամբ Շլիբբենպախի դէմն ելլալ ու ան տեղն իրեն հետ զարնուիլ կ'ուզէր, ուր որ Ռուսերը առչի արիւնահեղ դասն առած էին։

Յանդուգն յուսով մ'երթեւեցաւ Պետրոս արեւելեան ծովուն վրայ։ Նորաշէն Բեթերսպուրկն եւ Ռուսաց յառաջադիմութիւնը Նոյն իսկ դաշնակցաց աչքին փուշ էր։ Շվեդներն աս նորաշէն քաղաքն եւ ռուսական զինուց յաջողութիւնը մեծ հոգով կը տեսնէին։ Իմացան որ իրենց թագաւորը Լեհաստան ժամանակ կորսնցընելու ատեն, իրենց վարի դին հսկայ մը կը գոյանայ ու զիրենք ընկճելու կը ջանայ։ Նոյն իսկ Աքսենսթիռնա պաշտօնէից գահերէցն իր թագաւորին ասանկ գրեց. «Ձեր նախորդացը կուստաւ Ատոլֆին ու Կարոլոս Կուստաւին օրինակացը

հետեւեցէք։ Թշնամեաց մէկուն դէմ կենալու համար պէտք էք, թէ խաղաղութեամբ եղեր է, թէ զինադադարով, միւս թշնամիներէն ազատիլ։ Այսպէս ըսէք, Աւգոստոս թագաւորը արդէն խաղաղութեան հակած է. շնորհեցէք իրեն խաղաղութիւն ու տկարին թագն առնլու խորհուրդը մէկ դի թողուցէք։ Թէ որ միտքերնիդ դրածնիդ ալ յաջողցնելու ըլլաք, օգուտն ինչ է։ Միայն առանց բարեկամ մը վաստրկելու թշնամիներնուդ թիւը կը բազմանայ։ Ձեր ան կողմերն ըրած ամէն յաղթութիւնները դրացեաց անհաճոյ պիտի ըլլան ու ըստ հետեւորդի պահպանելու ալ դժուարին. անոր հակառակ Զարին դէմ ինչ որ ընէք ամենեւին մէկու մը անհաճոյ չէ, ամենեւին ձեռքերնէդ առնող չկայ։ Կ՚երդուընցընեմ զՁեզ, Ռուսերը մ՚անարգէք, թէպէտ յաղթեցինք, բայց յաղթուողները պատերազմիլ կը սորվին ու մենք վերջապէս իրենց զօրութեանը տակ պիտ՚որ ընկճինք,,։ — Կարոլոս աս խորհրդին պէտք էր հետեւիլ, ինչու որ Աւգոստոս թագաւորը արդէն խաղաղութեան դեսպաններ խաւրած էր։ Փիպեր կոմսը, որն որ Կարոլոսին սիրելին էր, Օքսենսթիռնայի գրութեան հոգւովը իրեն հետ խօսեցաւ, բայց Աւգոստոս թագաւորը՝ որն որ աս պատերազմներուն սկզբնական պատճառն եղած էր, աթոռէ վար առնլու խորհուրդը այնպէս գրաւած էր Կարոլոսին միտքը որ չէր կրնար նոյնը թողուլ։ Սկսուած բանը թողուլը մարդու գործք չէ, կ՚ըսէր, պէտք է որ Սաքսոնիա երթամ ու թշնամւոյն զօրութիւնն իր երկրին մէջ խորտակեմ։ Թէ որ զինքը թողում դէպ ի հիւսիս դառնամ, ինքն եռեւէս կ՚եյնայ ու վերջի վտանգը առջինէն աւելի կ՚ըլլայ։ Ինկերմանլանտ կորսուած է ու Լիֆլանտ ռուսական ասպատակութիւններու տակ կը հեծէ, ասոնք արդէն գիտեմ, եղած վնասները շուտով կրնանք

նորոգել ու Նարվայի պատերազմ մը կորսուած երկիրները նորէն մեզի կը դարձընէ։ Ան տեսակ խորհուրդներով ու զանազան յաղթութեամբ արբեցած, Կարոլոս իր ճամբան յառաջ տարաւ։

30.

Պետրոս իր ահաւոր պատրաստութիւններովը իր պատերազմական յատակագիծերը կատարելու եռեւէ էր. երանի՜ թէ, կ'ըսէր, Շվեդաց թագաւորը իր մտացը վրայ հաստատուն մնար, Ռուսիայի զինուց ասկէ աւելի բաղձալի բան չկայ։ — Չէ թէ միայն Աւգոստոսի, այլ նոյն իսկ Դանիայի ու Պրուշի բաղձանքն ան էր, որ Պետրոս Լիֆլանտի պատերազմները դադրեցընելով ամենայն զօրութեամբ շիտակ Լեհաստան իջնայ ու հոն Կարոլոսին զօրութիւնը բոլորովին խորտակէ. որուն համար որ յայտնապէս օգնելու յոյս ալ կու տային։ Սակայն Զարն աւելի յարմար սեպեց Արեւելեան ծովուն ձախ դին Էսթլանտի ու Լիֆլանտի եւ աջ դին Ֆինլանտի մէջ առած երկիրները ուրիշ զանազան ամուր տեղեր վաստրկելով ապահովցընել։ Նեվա գետին բերանն ու բոլոր Ինկերմանլանտ վաստրկուած էր՝ բաց ի Նարվայի դիմացը Իվանկորոտ սահմանաբերդէն։ Լիֆլանտի մէջ ապահովութեամբ արշաւելու համար՝ պէտք էր որ նախ Փայփուս լճին վրայի շվեդական նաւատորմիղը ոչընչանար։ Փայփուս լիճը՝ որն որ Ինկերմանլանտի ու Լիֆլանտի մէջտեղը 12 մղոն երկայնութեամբ տարածուած է, Նարովա գետով Ֆինլանդ, Էմպախ ու Բեռնով գետերով Լիֆլանտեան ծովածոցներուն հետ հաղորդութիւն ունի։ Քանի որ Շվեդներն իրենց 13 զինեալ նաւերով ու ընդ ամէնը 98 թնդանօթով Փայփուսի տիրած էին, Էմպախ գետին քով Նարվա ու Տորբատ քաղաքները չէին կրնար առնուիլ։ Անխոհեմութեամբ Շվե-

տաց Լէօշէրթ անուն ծովապետին փոխանորդը ձմեռը Էմպալս գետը քաշուած էր։ Պեռնատոյցիները չքաշուած գետին բերանը բռնուեցաւ, եղերքներն ալ զինուորներով լեցուեցաւ։ Ռուսական շվետական նաւերը որ բռնուելեամբ լիճ մտնել կ'ուզէին, առանց դժուարութեան կէս մը զարնուեցան ու կէս մը գերի ինկան։ Լէօշէրթ յուսահատած ինքզինքը ու բոլոր նաւին մէջինները օդ հանեց։

Տորատ ու Նարվա քաղաքները, ինչպէս վերն ըսինք, 1704ին Պայ. Գին պաշարուած էին։ Պետրոս անհանգիստ՝ մէկ մը մէկ ու մէկ մը մէկալ քաղքին կ'երթար ու զորաց քաջալերութիւն կու տար։ Շվետի Շլիփենպախ զօրապետը, որ 3 գունդ զօրքով Ռեվալի մօտերը կեցած՝ պաշարուած ամրոցներուն օգնելու կը սպառնար, Ռուսերէն զարնուեցաւ, զօրքը կէս մը ցրուեցաւ կէս մը բռնուեցաւ ու զօրապետը քանի մը հարիւր ձիաւորով հազիւ Ռեվալ հասաւ ու հոն համոզուեցաւ որ Լիվոնիտան կորսուած է։ Նարվայի հրամանատարը ամէն բոպէ Շլիփենպախէն օգնութիւն սպասելու վրայ էր։ Ան ակնկալութիւնը պատերազմական հնարքով մ'իր օգտին գործածեց Պետրոս։ Իր զինուորացը շվետական զգեստներ հագցնելով Ռեվալէն դէպ ի Նարվա երթալու ճամբան խոթեց ու այնպէս ձեւացուց որ Ռուսաց վրայ կը յարձակին։ Շվետները իրենց եղբարցը ու զինակցացը հետ միանալու համար ամրոցէն ելան, բայց ո՞նչ զարմանք, իրենցմէ միայն մահ ու գերութիւն գտան։ Ձիաւորները բոլոր ինկան ու ոտանաւոր զօրքը (800 մարդ) բանն իմանալով հազիւ կրցան քաղաք դառնալ ու Նարվան նորէն պաշտպանելու սկսան։ — Անդիէն Շերեմեթեւ զօրապետը Տորատի առջին անորոշ վիճակի մը մէջ ժամանակ կ'անցընէր, անոր համար Զարը Նարվայի զօրաց հրամանատարութիւնը առտրիական ծառայ-

ութեան մէջ զինուորութեան վարժած ծերունի Օկիվվի զօրավարին թողուլ ելաւ Ցորբատ գնաց։ Ստոյգ է Շերեմեթեւ վատասիրտ չէր, սակայն Պետրոսին ամենատես աչքերն ալ չունէր։ Զարին ներկայութիւնը գործքը շատ փութացուց, թնդանօթներուն անընդհատ հուրը բերդին պատերը կամաց կամաց վար առնելու սկսաւ ու մինակ մէկ յարձակում մը բաւական եղաւ բերդն անձնատուր ընելու։ Բերդին մէջինները ազատ թող տուեցան, ու ասանկով, ինչպէս Պետրոս կը գրէ, եօթուկէս օրուան մէջ քաղաքն առնուեցաւ։ Ըս յաղթութենէ ետքը բոլոր Լիվլանտի բնակչաց ու ամէն հպատակաց զանազան արտօնութեան ու պաշտպանութեան հրովարտակներ խաւրուեցան ու նոյն իսկ Ցորբատացւոց ալ զանազան շնորհքներ տրուեցան, որով անթիւ փախստականք նորէն իրենց տեղը դարձան։

Ասկէ ետքը Զարն իր բոլոր մտադրութիւնը Դարվայի վրայ ուղղեց։ Բեմեթրսպուրկի նոր ծովապարիսպը՝ Քրոնշթատ պաշտպանելը Մենշիքովին յանձնուեցաւ, որովհետեւ շվետական նաւատորմիղ մը աս նորաշէն ծովապարիսպը հիմնայատակ կործանելու համար ճամբայ ելած էր։ Սակայն փուճ տեղ Շվետացիք պարիսպը կը գնդակոծէին, փուճ տեղ ցամաքէն յարձակումներ կ'ընէին, բան մը չկրցան ընել ու ետ դարձան։

Այդպէս Դարվայի պատերազմին մէջն ալ Շվետներու զէնքը յաղողութիւն չունեցաւ։ Պետրոս Ցորբատի զօրականներէն 10,000 հոգի առած Դարվային առջին կեցող զօրաց օգնութեան գնաց։ 16 ամեայ պատանի մ'էր բոլոր զօրաց հրամանատարը, փոքր յարձակումներով գլխաւոր պարիսպը փլցընելով մեծ յարձակման ճամբայ բացուեցաւ։ Շատ սաստիկ եղաւ աս պատերազմը եւ Թուսք արտաքոյ կարգի մարդ կորսընցուցին։ Գիշեր ատեն

յարձակիլը Ռուսաց սովորութիւնն էր, Մենշիքովին եւ ուրիշ զօրավարաց հիմակուան տուած խորհուրդն ալ աս էր։ Սակայն աս անգամ աս վտանգաւոր սովորութիւնը ի գործ չդրուեցաւ. որոշուեցաւ որ յարձակումը ցորեկ ատեն ըլլայ, ու կէսօրը երբոր Շվեդի պաշտօնակալները կերակրոյ վրայ էին՝ յարձակման նշանը տրուեցաւ ու երեք քառորդուան մէջ Ռուսերը բերդին տէրն եղան. (Աւգոստ.)։ Ռուսի զօրքը՝ աս պատերազմիս մէջ ինկած անհամար ազգակիցներնուն վրէժն առնլու համար, քաղքին անմեղ բնակիչները անխնայ ջարդելու սկսան. իսկ Պետրոս իր զինուորացը ըրած աւարառութիւնն ու արիւնհեղութիւնը արգելուլ ուզելով սուսերամերկ փողոցներու մէջ կը պտըտէր, ու իր ձեռքը իրեն անհնազանդ Ռուս զինուորները կը սպաննէր։ Երբոր բերդ մտաւ, Շվեդներու Հոռն հրամանատարը բռնած իր առջեւը հանեցին, որուն Զարը սաստիկ բարկութեամբ ապտակ մը հանեց ու յանդիմանեց որ այնչափ քիչ մարդով դէմ կենալով այսչափ արիւնհեղութեանց պատճառ եղաւ ու իր արիւնլուայ սուրը սեղանին վրայ դարնելով դարձաւ քաղաքացւոց ըսաւ թէ աս սուրը չէ թէ ձեր քաղաքացեացը՝ այլ իմ անառակ զինուորացս արեամբը ներկուած է։ Ասկէ քանի մ՚օր ետքը Իվանկորոտ բերդն ալ անձնատուր եղաւ. աս երկու յաղթութեանց մէջ Շվեդները շատ բան կորսնցուցին։

31.

Ամանկով բոլոր Ինկերման Ռուսաց ձեռքն անցաւ ու Զարն իր սրտին արտաքոյ կարգի ուրախութենէն երգիչներու դասակներով փողոցէ փողոց կը պտըտէր ու կ՚աղաղակէր, "Ոչ մեզ, ոչ մեզ, այլ անուան քում վայելեն փառք"։ Ասկէ ետքը ձմեռը մնացած ըլլալուն չէր կրնար նոր պատերազմներու

ձեռք զարնուիլ ու մանաւանդ հարկ էր որ փլած տեղերը շինուէին ու զանազան ամրութիւններ կանգնուէին։ — Մենշիքով Ինկերմանլանտի ընդհանուր կուսակալ դրուեցաւ։

Այս դէպքերուս ատեն Լեհաստանի մէջ Կարոլոսի զէնքերը մեծ յաջողութիւն կը գտնէին. արդէն Աւգոստոս իր ձեռքն ինկած ու 1704ին Սգանիզլաւոս Լեսչինսքին թագաւոր դրուած էր. վերջապէս ամէն տեղ Կարոլոս յաղթող էր, Վիսնիովիէցքի լեհ զօրավարը ռուս զօրքով Քուրլանտի մէջ Եաքոպշթատի առջեւ աղէկ ջարդ մը կերաւ, եւ թէպէտ Զարը միշտ զօրքով ու ստրկով Լեհաստանի օգնութիւն կ'ընէր, սակայն ըրած զոհերը շահաւոր հետեւութիւն մը չէին ունենար։ Ռուսերը օտար հրամանատարներու տակ կը վհատէին եւ ըստ պատշաճի չէին հոգացուեր ու միշտ կը տրտնջէին որ "Լեհերը խռովարար են, մի միայն ուտելու համար ասդին կ'անցնին ու ետքէն խելքերնուն փչածը կ'ընեն"։ Թէպէտ քանի մը պատերազմներ ալ վաստրկեցան, սակայն ըրած կորուստնին ալ կրկնապատիկ էր։ Կարոլոս Լեհաստանի տէր եղած էր եւ ռուսական-սաքսոնիական զօրքը ողորմելի վիճակի մը մէջ Օտեր գետէն անդին քշուեցաւ։

Այս ատեններս Զարն՝ որ մեծ յաղթանակաւ Մոսկուա մտաւ (Դեկտ.), իր տէրութեանը մէջ զանազան զբաղմանց ու կարգադրութեանց մէջ կը գտնենք ու իրեն պատերազմներն ալ չեն ընդհատիր։ Նորէն մեծ թնդանօթներ կը թափուին, Օլոնէցի նաւարանը Բեթերսպուրկի համար նաւեր կը պատրաստուին, ու Վորոնէժ մեծ գործունէութիւն մը կը տեսնուի. նոր զօրաժողով կ'ըլլայ։ Գեղերէն 20 տուն մէկ հոգի կու տայ, մեծամեծները զօրաց կերակրեղէն, ապրուստ ու զգեստ, իսկ քաղաքացիք ձի կը հոգան (1705 փետր.)։ Ասանկ պատրաստութեանց մէջ՝ որ

չէ թէ միայն Զարին ժամանակը, այլ նաեւ մտադրութիւնն ալ գրաւած էր, որովհետեւ գիտենք որ ինչ եռանդեամբ ամէն բան անձամբ կը հոգար, մէկէն Ուֆայեան Պաշկիրներուն ապստամբելուն լուրն հասաւ. ժողովուրդը Ուֆա գտնուող Սերկէյեվիչ գործակալին դէմ դառնացած էր, որն որ բռնութեամբ իրենցմէ ձի կ՚առնուր ու սաստիկ զրկ կը ժողվէր։ Ժողովուրդը զէնքի վազեց ու նոյն իսկ Քազան վտանգի մէջ էր (Փետր.)։ Կովանքի իշխանաս ապստամբութիւնը զսպեց ու ժողովուրդը Սերկէյեվիչին մահուան պատժոյն լրովն հանդարտեցաւ։

Հազիւ թէ նորահաս գարնան արեւուն կազդուրեցուցիչ ճառագայթները երկիրն իր խոր քնէն կ՚արթնցընէին, երկու թշնամի բանակները նորանոր պատրաստութեանց ձեռք զարնելու սկսան ու արիւնահեղ պատերազմներու սկիզբ տրուեցաւ։ Շերեմեթեւ, որն որ Բոլոցք ձմերած էր, հրաման ընդունեցաւ որ ամենայն եղանակաւ թշնամին նեղէ ու տկարցընէ, բայց մեծ պատերազմներէն զգուշանայ։ Զարն ալ անձամբ իր հակառակորդ դիւցազնին դէմ ելլալու կը պատրաստուէր, ան դիւցազնին, որն որ ռուսական զօրութիւնը բանի մը տեղ չէր դներ։ Բայց Պետրոսին վրայ տենդ մ՚եկաւ եւ չիկրնալով իր ուզածն ընել, մեծ նեղութեանց մէջ ինկաւը Բայց աս հիւանդութեան ատեն ալ իր զօրացը հոգկ ամենեւին մոքէն չէր հեռանար, որովհետեւ աղէն ըմբռնած էր, որ բոլոր զօրաց կենդանութիւնն ու հոգին ինքն է։ Աս միջոցիս մէջ Մենշիքովի ասանկ կը գրէ, "Կ՚աղաչեմ, Աստուած սիրէք։ զիս ամենեւին մի հոգաք, ես ամէն բան հաւատարմութեամբ ու մանրամասն ձեզի կը գրեմ, որպէս զի չըլլայ թէ, ինչպէս սովորաբար կ՚ըլլայ, ուրիշները Ձեր առջին բանը մեծցընեն,,։

Պետրոս քիչ մ՚առողջանալուն պէս անթիւ զօր-

քով Նեվայի բերանը վազեց, որովհետեւ մէկ կողմանէ Անքերսթիռնա ծովապետը իր նաւատորմիղովը Գրոնսլոթ մերձենալու վրայ էր ու անդիէն Մայոր զօրավարն ալ իր բանակովը Ռեթրսպուրկի վրայ կը քալէր։ Երկուքին ըրած փորձերն ալ պարապի ելան ու Պետրոս անձամբ Շվեդաց դիմացն ելլալու մտաց վրայ հաստատուն մնաց։

Իրաք ալ 1705ին Յունիսի մէջ Լեհաստան հրովարտակ մը խաւրուեցաւ, որուն մէջ Զարը կը հրամայէ, որ զօրքը Ժողվուի ու Ռուսաց հետ մէկտեղ թշնամւոյն մեծ ճակատ մը տայ։ Շերեմեթեւ, եւ ուրիշ քանի մը զօրավարներն աս պատերազմին սկիզբ տալով դէպ ի Մինսկ, Լէօվենհաուփթին վրայ քալելու սկսան։ Բայց սաքսոնական զօրքը Կարոլոսէն պարտեցաւ ու Շերեմեթեւին Լէօվենհաուփթի հետ ըրած պատերազմն անյաջող գնաց, ու թընդանօթները թշնամւոյն ձեռքն անցան. սակայն Պետրոս աս պարտութիւնը բանի տեղ չդնելով Շերեմեթեւին ասանկ կը գրէ. "Մի յուսահատիր, սրտիդ տխրութիւնը փարատէ. միշտ յաջողութիւն գտնելը՝ շատ անգամ ալ կործանման պատճառ կ՚ըլլայ։ Մոռցիր եղածը ու զօրքդ քաջալերէ"։ — Ասոնց միջոցիս Պետրոս անձամբ պատերազմի ասպարէզն ելաւ։ Մինսկաւ ու Պաւսքէ ամրոցները ամենայն խստութեամբ պաշարուեցան, Լէօվենհաուփթ որ շատ տկարացած էր, ամրոցը թշնամւոյն ձեռքն յանձնեց, ասանկով Սեպտ. 5ին Մինսկաւ ինկաւ, ու քիչ մը ետքը Պաւսքէ բերդն ալ անձնատուր եղաւ, որով ամբողջ Քուրլանտիան Ռուսաց իշխանութեան տակ մնաւ։

32.

Այս գործողութեանց ժամանակ Կարոլոս թագաւորն անակնուելի անգործունէութեան մէջ ժամանակ կը կրսնցընէր։ Լեսչինսքին աթոռ հանելու ջանքով բոլորովին զբաղած էր եւ գուցէ աս ըրածէն մեծամեծ բաներ յուսալով իր ահագին ու զօրաւոր հակառակորդը բանի տեղ չէր դներ։ "Իմ խարազանս, կ'ըսէր, չէ թէ միայն Մոսկուայէն, այլ նաեւ բոլոր աշխարհքէն ռուսի սինկքորը ջնջելու վերցընելու բաւական է"։ Սակայն անդիէն ռուսի Կորլով ու Շոմպուրկ հրամանատարները յանդգնութեամբ մինչեւ Բրակա ամրոցը գացին ու նորընտիր թագաւորին անձնապահ զօրքը գերի առին, ասոր վրայ Կարոլոս իր ամենազօր զօրութիւնը Ռուսաց ցուցընելու համար դէպ ի Վարշաւ ճամբայ ելաւ։

Իմակ մտադրութեան արժանի տեղն հոս էր, ինչու որ թէպէտ Աւգոստոս Սաքսոնիայի մէջ մինակ Շվետ զօրավարի մը դէմ 20,000 զօրք ունէր, սակայն ասանկ նորընտիր զօրքով պատերազմ ընելէն շատ կը վախնար ու կը սպասէր որ յառաջ Ռուսերն ու Շվետները իրարու հետ զարնուին. բայց Պետրոս ալ Կարոլոսի ու Լէօվէնհաուփթի դէմ մեկէն մեծ պատերազմ մը բանալու չյանդգնելով, Դանիան ու Բրուսիան դաշնակցութեան հրաւիրեց, սակայն ըրած խնդիրը երկուքէն ալ մերժուեցաւ, ինչու որ առջինը արդէն մէյ մը Շվետի զօրութեան փորձն առած էր, ու երկրորդը իր մեծնալուն բաղձանացը ժամանակը հասած չէր տեսներ։ Զարը Կրոտնոյ քաղաքին մէջ Աւգոստոս թագաւորին՝ որն որ աս միջոցին հոն եկած էր, օգնութիւն ու պաշտպանութիւն խոստանալով՝ զինքը բոլոր զօրաց հրամանատար կարգելէն ետեւ ելաւ Մոսկուա գնաց։

Հաղիւ թէ Զարն իր մայրաքաղաքն հասած էր,

մէյ մ՝ալ Ա.ժաեբրնանի շփոթութեանց լուրն առաւ. հին ազգայնութեան հոգին նորէն գրգռած էր. կղերականներէն սկսեալ մինչեւ ստորին ազնուականներն իրենց իրաւունքն ու արտօնութիւնները կորսնցուցած կը համարէին ու անանկ կը գուշակէին որ յառաջուան ռուսական մեծութիւնն ու փառաւորութիւնը բոլորովին պիտի կործանի ու տերութիւնը Զարին սիրելի օտարականաց ձեռքը պիտի իյնայ. ամենուն բերանն ասանկ անհիմն համբաւներ կը պտըտէին։ Եօթը տարի ետքը, կ՝ըսուէր, ամուսնանալն ալ պիտի արգելուի, որպէս զի ռուս կնիկներն օտարականաց հետ կարգուելով բազմանան ու բոլորովին նոր ազգ մը յառաջ գայ։ 1705ին Օգոստոսի մէջ անթիւ հարնիչներ կ՝ըլլային, որովհետեւ իբրեւ ստոյգ կը համարէին թէ քիչ մ՝ետքը ազգայնոց իրարու հետ ամուսնանալը պիտ՝որ արգելուի։ Ա.ս հարսանեաց հանդիսութեանց տեղն երեւակայութիւններն ան աստիճանի տաքցան, որ քաղքին մէջ ասդին անդին գունդ գունդ բազմութիւն երեւնալու սկսաւ ու 300 հոգի քաղքին դրան վրայ յարձակեցան, պահապանները սպանեցին, քաղքին մէջ գտնուող օտարականաց վրայ ինկան ու յարձակման զանգակներ զարնելով ընդհանուր յեղափոխութեան նշան տուին։ Խռովութիւնն երթալով ածեցաւ ու Ցակոբ Դոսով անուամբ մէկը խռովարարաց գլուխն անցնելով՝ բոլոր ժողովուրդը ոտք հանելու համար շրջագիր հրեշտակներ խարեց։ Զարը Մոսկուայի մէջ աս ամէն եղածներն իմանալով Շերեմեթեւ սպարապետը վարժ զօրքով անմիջապէս ճամբայ հանեց պատուիրելով որ խիզգուան խռովութիւնն հանդարտութեամբ զսպելու ջանայ ու եթէ չկրնայ, ան ատենը զէնք գործածէ։ Շերեմեթեւ առած հրամանին համաձայն գործելու սկսաւ, սակայն մոլեռանդ բազմութիւնը հպատակութիւն ու

թողութիւն բաւերուն ամենեւին միտ դնել չէր ուզեր։ Շերեմեթեւ իր 3 հազարովը 10 հազարի դէմ ելաւ ու քիչ ատենուան մէջ քաղաքը հանդարտեցաւ, ժողովրդեան ընդհանուր թողութիւն տրուեցաւ ու ապստամբութեան գլխաւորները Մոսկուա տարուեցան։

Զարն իր այնչափ զբաղմանց մէջ իր տէրութիւնը ներքուստ յառաջացընելու փոյթն ամենեւին չէր մոռնար։ Վաճառականութեան, ճարտարարուեստի (Industrie) ու ժողովրդեան լուսաւորութեան համար հարկաւոր եղած շէնքերը նորոգուեցան ու շինուեցան։ Վաճառականութեան դիւրութեան համար դրամները փոխուեցան, երկաթի ու չուխայի գործատուները մեծ յառաջադիմութեան մէջ էին. եւ ինչպէս կրնար աս գործաւորաց յառաջադիմութեան եռանդը չբորբոքիլ երբոր կը տեսնէին, որ իրենց Կայսրն ու Տէրը իրենց ձեռքէն ելածները կը հագնի ու կը գործածէ։ Իսկ որչափ մեծ էր Պետրոսի ուրախութիւնը. «Գործքն աղէկ յառաջանալու վրայ է, կը գրէ Մենշիքովին, որն որ չուխայի գործատանց վերատեսուչ էր, ու Ատուած մեզի աղէկ պտուղներ կը հասցընէ, անանկ որ կերտուած նիւթերէն ինձի հանդիսական զգեստ մը շինել տուի։ Ատուած տար որ զՁեզ նորէն տեսնէի ու ասոր համար մասնաւոր ձեզի շնորհակալ ըլլայի»։

Շատ անգամ անձամբ երկաթի գործատանց մէջ կը գործէր ու ինչպէս իր բնութիւնն էր, ամէն բան կը տեղեկանար։ Մոսկուայէն 60 գրկաչափ հեռու Խմիթիա տեղը Միլլեր անուն մէկուն գործատանը շատ անգամ այցելութեան կ՚ելլէր։ Երբոր անգամ մ՚իր առողջութեան վիճակին պատճառաւ քիչ մ՚ատեն վերոյիշեալ տեղը կենալու պարտաւորեցաւ, գարնանային զուարճութիւն կը համարէր՝ հանդստեան ատենները նոյն տեղը երկաթ հալե-

ցընել ու ծեծելը. այսպիսի առեններ իր քովը գտնուած ազնուականներն ալ յակամայ կամ պէտք էր որ աս գործքերուս մէջ իրեն մասնակից ըլլային. որովհետեւ Զարը եւ ոչ կրնար մտածել որ այնպիսի մէկը կարող ըլլայ գտնուիլ որ աս տեսակ գործքերու ընդդիմութիւն ունենայ: Պետրոս հոս անցուցած չորս շաբթուան մէջ 18 ֆունտ (1 փունտը 20 քաշ կամ օխա է) երկաթ ծեծեց: Մոսկուա դառնալէն ետքը գործատան տիրոջը գնաց ու հարցուց, որ մէկ ֆունտ երկաթ ծեծելուն վարձքն ինչ է: Երեք ֆրէնկ պատասխանեց Միւլլեր: Ուրեմն, ըսաւ Զարը, իմ գործածիս համար 18 ֆրանկ վճարէ: Շփոթեցաւ Միւլլեր ու Զարին 18 տուքաթ տուաւ ըսելով թէ անանկ բարձրապատիւ գործավարի չի կրնար անանկ ցած վարձք տրուիլ "Ա՛ռ տուքաթներդ, ըսաւ Պետրոս, ես յառաջուան ըսած գնոյս չափ աշխատեցայ, դուն միայն իմ աշխատանացս վարձքը տուր, որ երթամ զոյգ մը կօշիկ գնեմ, որուն հիմակ շատ հարկաւորութիւն ունիմ": Ան ըսաւ ու իր պատռած կօշիկները ցուցուց: Միւլլեր իր պարտքը վճարեց ու Զարն ստակն առնլուն պէս վազեց կօշկակարի խանութ գնաց զոյգ մը կօշիկ գնեց ու միշտ մեծ ուրախութեամբ ամենուն կ'ըսէր, "Ասոնք իմ ձեռացս աշխատութեամբը վաստակեցայ":

33.

Ռեթերսպուրկ՝ որ իր աչքին բիրն էր, ամենայն կարելի փառաւորութեամբ կը զարդարէր եւ որպէս զի քաղաքը ժողովրդեան սիրելի ընէ, Միթաւէն պաղոյ ծառեր բերել տուաւ ու գրեց որ զանազան գեղեցիկ ծաղիկներ ալ խաւրեն. եւ որովհետեւ իր զօրապետները գրեթէ իր գործաւորներն էին, ինչպէս որ ինքն ալ ամէն բան էր, անոր համար անոնց

խաւրած պատերազմական հրամանագիրներու եզերքը յանձնարարութիւններ ալ կ՚ընէր։ Ասանկ ալ 1704ին Յունիսի 14ին Շերեմեթեւ՝ որ Ինկերմանլանտ զանազան ամրոցներու վրայ կ՚պրշաւէր, հրամանագիր մ՚ընդունեցաւ որուն եզերքը ասանկ գրուած էր։ "Վեց մատուտակ իրենց խոշոր ծաղիկներովը անվնաս հոս հասան։ Զարմանալու բան է, որ ինչո՞ւ անանուխ եւ ուրիշ հոտաւէտ խոտեր մէկտեղ չէք խաւրած, մատուտակները որ խաւրեր էիք՝ մէկալներնք աւելի եւս դիւրաւ կրնայիք խաւրել։ Նայեցէք որ անոնք ալ խաւրուին,,։ Մասնաւորապէս Բեթերսպուրկի քովերը կաղնիի ծառեր տնկելու շատ փոյթ տարաւ, որոնք ատենօք նաւաշինութեան համար շատ հարկաւոր կրնային ըլլալ։ Ասոր գործքիս համար Գերմանացի անտառապետներ որոշեց, որոնք Ինկերմանլանտի ու Նովկորոտեան անտառները պտրտելով կաղնիները նշանեցին։ Կաղնիներու զատ անտառ տնկուեցաւ, ու անտառներու վնաս հասցընողներուն վրայ զանազան պատիժներ սահմանուեցան։

1706ին գարնան սկիզբը, գլխաւոր բանակը Կրոտնոյ կենդրոնանալու սկսաւ։ Մաղեբբա իր քոզաքներովը գլխաւոր բանակին աջ դին էր ու ձախ դին լեհ-լիթաւացի զօրքը կը կենար, Ռէօնէ զօրավարն իր ձիաւորներովը ու Սմիկէլոքին անդին ասդին յարձակելու վրայ էին։ Շուլենպուրկ ցրուած Սաքսոնիացիները, Ռուսերն ու օտարականները ժողվելով 20,000ի բանակ մը կազմեց, որն որ գլխաւոր բանակին հետ միանալու համար Սաքսոնիայէն շարժելու սկսաւ ու ամենուն մտադրութիւնը Կարոլոս ԺԲ.ին վրան էր, թէ արդեօք ինչ պիտի ընէ։

Բայց Կարոլոս իր հակառակորդը երկայն չսպասցուց։ Զմերուան պաղը ճամբաները չորցուցած ու գետերը սառեցընելով անցանելի ըրած էր. Կարոլոս, որուն առջին տարուցն ամէն եղանակն հաւասար

էր, բանակը շարժելով Վայքսել ու Պուկ գետերէն անցաւ ու բռնութեամբ Նիմենի վրայէն ճամբայ բանալով եկաւ Կրոտնոյ պաշարեց (1706 Յուն. սկիզբը)։ Բայց Աւգոստոս զորաց հրամանատարութիւնը Օկիվվիին յանձնելով, ինք ջրս գունդ ձիաւոր զօրքով Շուլենպուրկի դիմացը գնաց, որպէս զի իրեն հետ միանալով Վարդէ գետին քով Շվեստացի գնդին վրայ յարձակի։ Բայց Ռենշիլտ Շվեստացի զօրավարը Աւգոստոսին միտքն իմանալուն պէս անոր Շուլենպուրկին հետ միանալը արգելելու համար, իր քաջ զօրքերովն իրեն դիմացն ելաւ։ Գրաւշիատի մօտերը Վարդէ գետէն քիչ մը հեռու երկու բանակները մէկզմէկ դիմաւորեցին ու պատերազմն սկսելով (Փետրուարի մէջ) Ռենշիլտ միացեալ զօրաց մեծ մասը ջարդեց, մէկ մաս մ՚ալ գերի բռնեց. մնացուածնէ ու գերութենէ ազատուողներն ալ փախան։ Աւելորդ Չարը շատ տրտմեցուց. "Ընտուած գիտէ աս տրտմութեան սաստկութիւնը, կ՚ըսէր, մենք մեր սարկովը տրտմութիւն ու ողբ կը գտնենք,, ու Շուլենպուրկին համար ասանկ կ՚ըսէր, "Շուլենպուրկ զօրավարը 7 ամսուան մէջ 50,000 ռուսպլի առաւ, բայց այսպիսի կարեւոր ատեն 50 +=Էչ+է օգուտ չբրաւ ու գողն պէս եղաւ փախաւ, անոր համար եթէ ասոր հատուցում մ՚ընել կ՚ուզենք, աստանկներուն երկայն ատեն ստակ չերցընենք,,։

Կ՚ըսէն Կրոտնոյին առջեւը գառնանք։ Պետրոս Մոսկուայի մէջ Կարոլոսի շարժելուն լուրն առաւ. աս ատեններս Շերեմեթեւ դեռ Աշտարխան ապրստամիներու հետ զբաղած էր, ու Չարն ալ հիւանդագին։ Սակայն աս ժամանակը հիւանդութեան միտ դնելու ժամանակ չէր. աճապարեց ճամբայ եկաւ, որպէս զի Կրոտնոյ օգնութիւն հասցընէ ու կը կարծէր որ Կարոլոսէն յառաջ Կրոտնոյ կը հասնի։ Սակայն գեռ հոն չհասած Մենշիքով դիմացն ելաւ ու

լուր բերաւ որ Կրոնոյ պաշարուած ու մեծ վտանգի մէջ է ու Լեգոստոս Լեհաստանի թագաւորն ալ թողուցած գացած է։ Քաղքին մէջիններուն պաշարը քիչ էր եւ քաղքէն քիչ մը հեռու գտնուող ռուսական զօրքն ալ նշանաւոր զօրք մը էր։ Ռոզն զօրավարը Լէօվէնհաուփթ սպարապետը պիտի դիմէր, որպէս զի անոր թագաւորին հետ միանալն արգելու, գեղցիք Կարոլոսն անհանգիստ պիտի ընէին եւ Ռէօնէ զօրավարը փոքր յարձակումներ պիտի ընէր ու Պասէբային ալ յանձնուեցաւ որ դէպ ի Պրուքցք յառաջանայ, պատրաստ պաշար ունենայ, կամուրջներ ձգէ, որպէս զի ռուսի զօրքը Կրոնոյէն ետ դառնալու ատեն հանգիստ ճամբայ գտնէ։ Սակայն բերդին հրամանատարը Սաքսոնիացւոց գալստեանը կը սպասէր, որովհետեւ ան ատենս Գրաւենշթատի պատերազմը դեռ եղած չէր։ Պետրոս ան մտաց վրայ հաստատուն կը կենար, որ Սաքսոնիացիներէն ամենուին բան մը չյուսան ու բերդին հրամանատարին թուղթ մ'ալ գրեց, որուն մէջ կ'ըսէ, "Որովհետեւ ասկէ ետքը սաքսոնիական զօրքէն ամենուին բան մը չյուսացուիր, ինչու որ գալու ալ ըլլան, անմիջապէս նորէն ետ կը փախչին ու մերիններուն կորստեանը պատճառ կ'ըլլան, յառաջուան գրածս նորէն կը գրեմ ու կը կրկնեմ որ ասկէ ետքը ուրիշ բանի միտ չդրուի, բայց եթէ ազատութեամբ ետ դառնալու,,. Կ'ըսէ նաեւ նոյն գրութեան մէջ որ արդէն կամուրջները պատրաստուած են, սատրդներու քաղուիլը ամենուին վնաս մը չբերեր։ Բերդին մէջինները Պետրոսի խորհրդին հնազանդեցան ու իրենց ամէն բաները մէկտեղ առնելով բերդը պարպեցին։ Թէպէտ Կարոլոս իր թշնամին սաստկ գիւրաթեղոլ չեր ուզեր ու արդէն ալ փախչողներուն ետեւէն ինկաւ, սակայն Ռուսաց կանոնաւոր ետ քաշուելուն համար չկրցաւ մեծ վնաս մը հասցը-

նել, որովհետեւ ինքն ալ պաշարի պակսութենէ ու ճամբաներու անյարմարութենէ կը նեղուէր ու չէր կրնար յառաջ երթալ։ Ասկէ ետքը Կարոլոս հոս քիչ մ՚ալ ժամանակ անցընելէն ետքը ձգեց Կրոտնոյ ու իր զօրացը հանգիստ տալու համար Վոլինիա դարձաւ։

Այսոր վրայ Լեհաստան նորէն Զարէն մեծամեծ օգնութիւններ խնդրելու սկսաւ ու ցուցուց որ եթէ թող տրուելու ըլլայ որ Լեհաստան կործանի, Ռուսաստան ալ մեծ վտանգի մէջ կ՚իյնայ։ Զարն իրենց նորէն օգնութիւն խոստանալով իր տէրութիւնը ամրացընելու սկսաւ, սահմաններուն վրայ թումբեր քաշուեցան, նոր զօրաժողով եղաւ, Շվեդի հակում ցուցընող Ինկերմանլանտի վրայ զանազան զգուշութիւններ եղաւ, զօրաց ազնիւ մասը Ուքրանիա խաւրուեցաւ, որովհետեւ համբաւ մը կը պտըտէր, որ Կարոլոսին միտքը Ուքրանիա իջնալ է։ Զարն ալ քիչ մ՚ալ գնաց ու քաղքին դիրքը շատ հաւնելով մօտերը ամրոց մը դրաւ։

Այս միջոցիս Կարոլոս Վոլինիայի մէջ հանգիստ կ՚առնուր։ Աւգոստոս կը կարծէր որ Կարոլոս Լիթաւիա պիտի մտնէ ու Քրաքաւի մէջ զինքը կը դիտէր։ Պետրոս վախնալով որ չըլլայ թէ Ուքրանիա յարձակի, իր զօրաց ընտիր մասը հոն խաւրած էր։ Բայց երկուքն ալ խաբուեցան։ Կարոլոս յանկարծակի Կալիցիա մտաւ, ու Վայքսել գետէն անցնելով Ռենշիլտին հետ միացաւ ու դէպ ի Սաքսոնիա յառաջանալու սկսաւ (1706 Օգոստ.) որպէս զի ընտրող իշխանը իր ժառանգական երկրին մէջ խաղաղութեան ստիպէ։ Այս միջոցիս Աւգոստոս ինքզինք ամէն կողմանէ նեղ մտած տեսնելով Կարոլոսին հրեշտակներ խաւրեց ու Ալթրանշթատ քաղքին մէջ Լիւցն քաղքէն քիչ մը հեռու՝ որուն դաշտերուն վրայ շատ տարի յառաջ Գերմանիայի երեսնամեայ պատե-

բազմին ժամանակը Շվեդի թագաւոր մը մեռած էր, հիմակ Կարոլոս իր սեփական ազատութեան օրէնքները հրատարակեց։ Աւգոստոս Լեհաստանի թագէն հրաժարեցաւ, Ռուսաստանի հետ ամենեւին հաղորդութիւն պիտի չունենար, գերիները, մատնիչները ու դասալիքները, բանակին կամ կարասիքն ու պատերազմական նշանները ետ տուաւ։ Ասոնք թէութիւններով կատարուեցաւ Ալթրանշթատի խաղաղութիւնը։ Կարոլոս Սաքսոնիան ասանկ անարգ դաշանց մը խոնարհեցընելէն ետքը յայտնի բան էր որ իր սուրը Ռուսաստան պիտի դարձընէր։ Ասոնք Զարն ալ աղէկ գիտնալով ու միանգամայն իր հակառակորդին զօրութիւնն ալ աղէկ ճանչնալով, մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսնելու սկսաւ։ Զարն օտար տէրութիւններէ ամենեւին օգնութիւն մը չսպասելէն զատ, եւ ոչ ալ կը յուսար որ իրեն ու Կարոլոսին մէջ խաղաղութեան միջամտութիւն մ՚ընեն։ Ռուսաստանի աճող զօրութիւնը արդէն նոյն ատենը Եւրոպային վտանգաւոր կ՚երեւար, նոր ձարաքաղաքը որ ասոնք հսկայ տէրութիւնը ծովերու եւ օտար տէրութիւններու հետ կը կապէր, ասոնք կասկածն աւելի եւս սաստկացուց, որուն համար որ Կարոլոս Եւրոպայի հաւասարակշռութեան նորոգիչը կը համարուէր։ Բրուսիան Կարոլոսի վախէն իրեն բարեկամ Ռուսաստանին չէր կրնար օգնութիւն մ՚ընել։ Ծովային վաճառականութիւն ունեցող տէրութիւնները իրենց շահաւոր չէզոքականութիւնը թող տալ չէին ուզեր։ Աւստրիան Սպանիայի յաջորդութեան պատերազմի մէջ ընկղմած էր ու Գաղղիան ալ առանձինն Ռուսաստանի հետ գործք տեսած չուներ։ Պետրոսին միակ նեցուկն իր սեփական զօրութիւնն եղաւ ու ամենայն շրջահայեցութեամբ իր հզօր թշնամւոյն դէմ դնելու կը պատրաստուէր։ Ասոնք միջոցիս Շերեմեթեւ՝ Ժտերխանէն դառնալով Լե-

հաստանի վերին հրամանատար դրուեցաւ խիստ հրամանով որ պատերազմ տալէն զգուշանայ, երկիրը բոլոր ասպատակէ ու աւրէ եւ թեթեւ ձիաւորներով թշնամւոյն յառաջանալն արգելու։

34.

Պետրոսին ասանկ արտաքուստ պատերազմներով զբաղած ատենը իր տերութեանը մէջ ունեցած գործունէութիւնն ալ քիչ մը տեսնենք։ Լեհաստանի զօրաց վերին հրամանատարութիւնը Շերեմեթեւին յանձնուելէն ետքը իր Աժտերխան բերած զօրքը Նեվայի մօտերը խաւրուած էր, օրնցմով կ'ուզէր Պետրոս Գրիգոտ արշաւանք մ'ընել։ Գրիւնահեղ արշաւանք մ'էր աս արշաւանքը։ Վիսորկ քաղաքէն քիչ մը հեռու թշնամւոյն հետ զարնուելէն ետքը նոյն քաղաքն ալ պաշարուեցաւ (1706 հոկտ.) թէպետ առանց թնդանօթի, որովհետեւ թնդանօթները դեռ Բեթերսպուրկէն ճամբայ պիտի ելլային. բայց մէկէն լուր մ'եկաւ որ անանկ ձմեռ ատեն ճամբաներու անպիտանութենէ թնդանօթ խաւրելն անկարելի է։ Պետրոս փուճ տեղ քաղաքը պաշարած շրջելու համար քանի մը թնդանօթ արձակելով ու թշնամւոյն մօտենալը լսելով իր երկիրները քաշուեցաւ։

Թէպէտ աս պատերազմը առանց հետեւութեան մնաց, սակայն Պետրոսին օգտեց, որովհետեւ խմացուեցաւ որ քաղաքին ջրի կողմը՝ ուր որ կամուրջներով ցամաք երկրին հետ կապուած է, շատ տկար է ու նոյն իսկ թեթեւ ու տկար թնդանօթներով բանը կրնայ լմննալ։ "Կը զարմանամ որ, կը գրէ Պենչիքովին, գրեթէ միշտ հոն գանուողները ասոր ամենեւին միտ չեն դրած,,։

Բայց եթէ Պետրոսին՝ իր միտքը դրածն յաջողցընելու համար ունեցած ապահովութեանը վրայ

զարմանալ կ՚ուզենք նէ, տեսնենք թէ ինչ փութով ու գործունէութեամբ իր նորաշէն քաղաքը կը կարգաւորէ ու կը կերպարանաւորէ։ 1706ին Մայիսի մէջ Բեթերսպուրկ Պետրոս-Պօղոս ամրոցին հիմը դրաւ։ 30,000 մարդ յարատեւ գործունէութեամբ մը, անհաստատ ու ճախնային երկրի մը վրայ ահագին շէնքը բարձրացընելու կ՚աշխատէին եւ հետզհետէ ուրիշ մեծամեծ շինութիւններ սկսելու ետեւէ էին, այնպիսի ատեն մը՝ որ արտաքուստ հզօր թշնամի մ՚ալ արդէն զերենք զբաղցուցած էր։ Ասկէ զատ ասոնց ատեններս Պետրոս քանի մը մտադրութեան արժանի գործքեր ալ ունի։ 1706ին Կատարինային Լիթաւացի գերուցն հետ գաղտնի՝ ու երկրորդ տարի անկից Կատարինա անուամբ դուստր մ՚ունենալէն ետքը յայտնի ամուսնացաւ։ Ասկէ զատ 1707ին պաշտօնակալի պատիւ առաւ, զորն որ նամակով մը Ռոմատանովքի տեղապահին ասանկ կը ծանուցանէ. "Մեծափառ տէր (Sire). Ձեր Մեծափառութեան հրամանաւը պատերազմի պաշտօնեան այսօր զիս բրէոպրաշէնսքեան գնդին պաշտօնակալ կարգեց։ Մեծափառ Տէր աս պատիւն ընդունելս չէ թէ իմ պարտքերս կատարելուս, այլ Ձեր բարութեանը կուտամ, որուն համար որ Ձեզի՝ թէպէտ տկար բայց անկեղծ շնորհակալութիւն կը մատուցանեմ։ Կը մնամ Ձեր Մեծափ. Պետրոս,,։

Աս ատեններս անդիէն Կարոլոս Սաքսոնիայի մէջ իր կրթեալ զօրքը ժողվելով իր ընելու յարձակմանը նշան կու տայ։ Բոլոր աս զօրքը իր միակ ու անյաղթ թշնամւոյն՝ Պետրոս Մեծին համար էին։ Կարոլոս Ռուսաստանի սիրտը մտնել կ՚ուզէր, որպէս զի հոն ամէն բան խաղաղցընելով ան հզօր պետութիւնը իր հզօր ինքնակալովը ոչնչացընէ։ Աս մտօք դէպ ի Վայքսել գետ յառաջանալու սկսաւ ու 44,000ի բանակով մը գետին քովն հասաւ (1707 Հոկտ.)։ Դեռ

չէր գիտցուեր որ արդեօք դէպ ի հարաւ պիտի յարձակի, ինչպէս Մենշիքով կը կարծէր, չէ նէ, ինչպէս Զարը կը կարծէր դէպ ի ան կողմը ուր որ առջի անգամ զինքն ընկճեցին ու երկիրները ձեռքէն առին։ Ռուսական զորութեան գլխաւոր մասը Ցինայի քով կենդրոնացաւ, որովհետեւ Պետրոս գլխաւորաբար աս կողմէն կը վախնար ու չէր կրնար հաւատալ որ տէրութեան հարաւային կողմը Մազեբրային հաւատարմութեանը յանձնելը վտանգաւոր է։ Բայց Կարոլոս Վայքսելէն անցնելով Թոռն քաղաքը ձմեռելու սկսաւ ու թշնամին երկիւղն ու անհաստատութեան մէջ թողուց ու Պետրոս Բեթերսպուրկէն Մոսկուա գնաց։

Աւրդէն գիտենք որ Պետրոս միշտ գործունեայ է, ամենուին անգործ չիկենար ու ամէն գործքին թէպէտ պզտիկ ըլլայ մասնակից կ'ըլլայ։ Ուր որ երթայ՝ գործելու կարգաւորելու բան մը կը գտնէ ուր որ կ'ընէ ամենայն հոգւով կ'ընէ։ Որովհետեւ զինք կենդրոնը ու հետաքրքիր ընթերցողները իր գործոց տեղեակ ընելը մեր նպատակն է, ինչու համար զանց առնենք ան փոքր բաներն ալ՝ որոնք իր վարվուն հոգւոյն ու անխոնջ փութոյն մէյ մէկ ցոյցերն ու նշաններն են։

Պետրոս Մոսկուա հասնելուն պէս իր բոլոր մտադրութիւնը իրականց ու դրամի վրայ ուղղեց։ Նոր տուեանններ դրուեցան, եւ եղած կարգադրութեանց համաձայն ամէն վճարմանց տասներորդ մասը պղնձէ ստալ պիտի ըլլար, որպէս զի աս ամէնն անարգ համարուած ստակն ընդունելութիւն ու ազէք ունենայ։ — Մոսկուա մեծ գեղարան մ'ունեցաւ ու բաց ի փոքր Ռուսաստանէն, ամէն գաւառներուն գեղն ասկից կը խրկուէր։ Ասկէ զատ իր սովորութեանը համաձայն գործատանց ստէպ այցելութեան կ'ելլէր, հանգստեան ատեն հիւանդութիւն կ'ընէր ու

ամէն տեսակ գործք կը տեսնէր։ — Ա՛ մինչ-ցիս իմացուցին իրեն որ Կարվիայի ու անոր բոլորտիքն եղող բնակիչքը Շվեդի մեծ հակում ունին, ու քաղաքին մնացեր կրակ ձգեր են։ Զարն ասանկ աշտեն վնասակար սեպելով Կարվիային ու Ցորբատին բոլոր բնակիչները ներքին Ռուսաստան կը փոխադրէ (1708 փետր.) ու հազիւ 6 տարի եղաւ իրենց հայրենիքը դառնալու հրաման կու տայ։

Զմերուան խստութիւնը քիչ մը մեղմանալուն պէս Կարոլոս իր ձմեռանոցէն ելաւ, փառագ ու գժուարութիւն բանի տեղ չդնելով Լէհական-բրուսական սահմաններէն Ճախիններու եւ անտառներու մէջէն դէպ ի Նիեմէն գետ յառաջ կ'երթար։ Զարն որ աս միջոցիս իր բանակը գացած էր Կարոլոսին ստուար բանակին շարժումն իմացաւ ու Կրոտնոյ փութաց։ Շատ չանցաւ Կարոլոսին յառաջապահները ամրոցին առջեւ երեւցան Ռուսաց Միւլենֆելտ անուն ձիաւորաց զօրավարը հրաման առաւ որ մինչեւ իր վերջի զինուորը Նիեմենի կամուրջը պաշտպանէ, սակայն 1708 փետրուարի մէջ քանի մը հարիւր ձիաւորաց գլուխն անցած Շվեդի գիւղացիք երեւցաւ, շուտով մը կամուրջը գրաւեց ու Միւլենֆելտ մնանիչ հանսրուելուն ինքզինք Շվեդաց յանձնեց. Կրոտնոյի մէջինները չկրնալով դէմ կենալ քաղաքը պարպեցին ու դէպ ի Վիլնա ետ քաշուեցան։ Փախչողները իրենց ետեւէն թշնամին արգելելու համար անցած տեղերնին աւեր ու անապատ կը դարձրնէին. ասանկ մինչեւ Պերեզինա հասան, որուն անդիի եղերքը դուս զորքը բանակեցաւ, Պորիսովին կամուրջը գրաւուեցաւ ու Բլեսքովի սահմաններուն վրայ գտնուած ամրոցները բոլոր ամրացան։ Պետրոս ասանկ սահմաններն ամրացընելէն ետքը ելաւ Նորէն Թեմերսպուրկ գնաց, որպէս զի ամրոցին յառաջանալը տեսնէ. կ'երեւայ թէ հոս

գարձեալ սաստիկ տենդէ մը բռնուած ըլլայ. ինչու որ Պենչիքովին ասանկ կը գրէ «Պ՝ազաչեմ, թշնամւոյն գալուստը աղէկ մը չստուգած՝ զիս մի կանչեր....»:

35.

Լրկու ինքնակալաց իրարու դէմ եղելը չպատմած այնպիսի դէպք մ՝ալ յառաջ բերենք որ Հարաւային Ռուսաստանի մէջ Պետրոսին կորուստ կը սպառնար: — Պաշքիրներու ապստամբութիւնը զսպուելուն պէս, նոյն պատճառաւ Ցոնի Քոզաքներուն մէջ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ: Ազախու եւ Վորոնեժի մէջ բնակած Ցոնի ազատասէր ուռուցակ Քոզաքները թափառական ազգաց պէս պաճարաբուծութիւն կ՝ընէին եւ Ռուսաստանի ուրիշ պարտաւորութիւն մը չունէին բայց եթէ Հարկաւորութեան ատեն 20,000 զինեալ պատերազմելու կարողութիւն ունեցող մարդ պիտի տային: Շատ երկայն չտեւեց, աս ապստամբութիւնն ալ զսպուեցաւ:

Կարոլոս ասանկ ատեն մը Պերեզենայէն անցնելը յարմար սեպեց. Շբառէ զօրապետը դէպի Գորիսով խաբելէն ետքը, որպէս զի Ռուսաց կարծեցընէ, որ Նոյն գետէն կ՝ուզէ անցնիլ, ինքն անհնարին կորուստով գլխաւոր բանակովը անտառներէ, ճախճաններէ, ու անապատ դարձած տեղերէ անցնելով Պերեզենայի մեծ եղող Քոզաքներու գունդը ցրուեց ու բանակը նոյն գետէն անցուց. աս միջոցիս Ռուսները ետ քաշուելու սոխպուեցան ու Պապիչ գետակն անցնելով աղէկ դիրք մը ստացան, որովհետեւ առջեւնին յիշեալ գետակին ճախնային ափունքը ետեւնին անտառ ու քովերնին թոմբեր կային: Սակայն բան մը չէր կրնար Կարոլոսն արգելել: Հասաւ, Ռուսաց վրայ յարձակեցաւ ու սաստիկ պատերազմը սկսաւ: Կարոլոսի կեանքը վտանգի մէջ

էր, ձիէն ճախինի մէջ ինկաւ. ոտք ելաւ անմիջապէս առիւծն ու տեղը գրաւեց որով ռուսական բանակը Ցնիեբերէն անցնելով միշտ ետ քաշուելու պարտաւորեցաւ: Ան պատերազմէս քանի մ՝օր ետքը Զարը զօրաց հետ միացաւ: Կարոլոս քիչ մ՝ատեն Ցնիեբերի քով Մոհիլեւ քաղաքը ժամանակ անցուց որով Զարն իր կարծեաց մէջ հաստատուեցաւ որ Կարոլոս կ՝ուզէ Ինկերմանլանտ ու Լիֆլանտ մտնել, անոր համար նոյն գաւառները զօրացընելու սկսաւ ու իր գլխաւոր զօրութիւնը Շքլով ու Կորքի ժողվեց:

Նորէն ոտք ելաւ Կարոլոս ու Ցնիեբերն անցաւ եւ Լէօվէնհաւփթի զօրավարին չսպասելով դէպ ի Հին Ռուսաստան յառաջ գնաց: Ասոր վրայ Ռուսական զօրաց հրաման եկաւ, որ դէպ ի Մըսթիսլաւ ետ քաշուին, որովհետեւ այլ յայտնապէս կը տեսնուէր որ Կարոլոս Սմոլենսք երթալ կ՝ուզէր: Թէպէտ Կարոլոս միտքը դրած էր, որ Լէօվէնհաւփթին հետ միանայ, սակայն անի անդին Ռէօննէ զօրավարէն արգելուած ըլլալուն միանալն անկարելի ըլլալով կամաց կամաց յառաջանալու սկսաւ եւ իր յառաջապահ գունդը Ռուսի զօրաց մէկ բաժնին հանդիպելով զարնուեցաւ ու յաղթուեցաւ: Կարոլոս աս դէպքիս վրայ կատղելով իր ճամբան յառաջ տարաւ ու նորէն Ռուսաց հետ զարնուելով մեծ վտանգի մէջ ինկաւ, բայց ասով ալ չզգաստացաւ: "Կ՝երեւայ թէ, կ՝ըսէ Սեկիւր՝ իր Ռուսաց պատմութեանը մէջ, ան մարդն, որ կրեթէ ինքզինք աստուածացուցած էր, ճշմարիտ Աստուածն իրմէ հեռացուց,,:

Կարոլոս Լէօվէնհաւփթի հետ միանալն ալ իրօք հարկաւոր կը տեսնէր, որն որ Ռիկայէն դառնալով Ցնիեբերի վրայէն անցնելու եւ իր թագաւորին հետ միանալու վրայ էր: Պետրոս միտքը դրաւ, որ ամենայն եղանակաւ աս միանալն արգելու. աս միտքով Մենշիքով ճամբայ ելաւ ու Զարն ալ իր ետեւէն

գնաց, որպէս զի Շվեծացի զօրավարին գետէն անցնիլն արգելու։ Լէօվէնհաւփեմ Ռուսաց գաղուստն իմանալուն պէս ընթացքը կրկնապատկեց ու քիչ մնաց որ կ՝արգելուէր եթէ Շվեծներէ կաշառուած Հրեայ մը Ռուսներուն սխալ ճամբայ մը ցուցընելով զերեզք չխաբէր, փուճ տեղ Ռուսները Լէօվէնհաւփեմի գաղտեանը կը սպասէին, արդէն ինք երեք օր էր որ Նոյն գետէն անցած էր։ Վաղեցին Ռուսերը ու Լիեղնա գեղին քով Շվեծաց չարաչար ջարդ մը տուին։ Լէօվէնհաւփեմ՝ թէպէտ չյաղթուեցաւ, բայց հաղիւ 6000 հոգի կրցաւ իր թագաւորին տանիլ։ բարկացաւ թագաւորը ու զինքն մինչեւ Բոլթավայի պատերազմը պաշտօնէ զուրկ թողուց ու բերած զօրքը միւս գունդերուն մէջ ցրուեց։ — Հոս պատմութիւնիս քիչ ատենուան համար ընդհատելով դառնանք ճանչնանք անմարդը, որն որ մինչեւ հիմակ քանի մ՝անգամ յիշեցինք ու հետագայ պատմութեանց մէջն ալ յաճախ պիտի յիշենք։

Յովհաննէս Մազեբա լեհ ազնուականաց ցեղէն ու պզտիկութեանն ատեն Լեհաց Յովհաննէս Քազիմիր թագաւորին աքքունեացը մէջ մանկաւիկ (page) էր։ Ան անկիրթ երիտասարդը ազնուական օրիորդի մը հետ շատ բարեկամանալով զինքը հափտիլ ուզելուն, օրիորդին հայրն ասա բանս խմացաւ եւ սաստիկ բարկանալով Մազեբան վայրենի ձիու մը վրայ կապեց ու իր բախտին թողուց։ Ասանկով երիտասարդը վրան գլուխը պատռած տկարացած ու սաստիկ անօթի Ցնիեբերի Քոզաքներուն ձեռքն ինկաւ, որով ինքն ալ անդին ասդին ասպատակող ու յանդուգն վայրենաբարոյ մարդկանց մէջ մնաւ, որոնք որսի, գողութեան ու տղայ յափշտակելու կը պարապէին։ Ան ատեններս երկու երեւելի անձ վերին իշխանութեան պատճառաւ իրարու դէմ պատերազմ բացին, Մազեբան Պետրոս Տորոշինքցոյի

կողմը բռնեց, որն որ Լեհական պաշտպանութեան տակ էր, բայց իր տիրոջը դեսպանութիւն ընելու ատեն Սաբորոկացի Քոզաքներուն ձեռքն ինկաւ, որոնք զինքն առնլուն պէս իրենց մեծին՝ Եուան Սամոյիլովիչ Բոբովին տարին, որն որ ռուսական ազդեցութեան տակ էր։ Հոս Մազեբբա երդմամբ Տորոշինսքոյի կողմնակցութենէ հրաժարեցաւ ու իր նոր տիրոջը հաւատարմութիւն խոստացաւ, եւ կ'երեւայ թէ տիրոջը շատ սիրելի եղած ըլլայ, ինչու որ քիչ ատենուան մէջ հետզհետէ զանազան պատիւներու հասաւ ու ծանրակշիռ խօսակցութեանց համար Մոսկուա կ'երթար, որով Զարին ալ ծանօթացաւ։ Անխիղճ ու անհաւատարիմ խորամանկը հոս իր տիրոջ ու բարերարին դէմ գործելու սկսաւ ու վերջապէս բանն ան աստիճանի բերաւ որ Բոբով Սիպիրիա աքսորուեցաւ ու մատնիչ Մազեբբան անոր տեղն անցաւ եւ առջի բերան ռուսական պետութեան առջեւ մեծ արդիւնք ցուցուց, այսինքն Տաճկական պատերազմի ատեն ամրոցներ շինեց, ապականած քաղաքները նորոգեց . . . ։ Սակայն ասոնք չէ թէ Ռուսաստանի սիրոյն, այլ իր ապագայ անկախութեանը համար կ'ընէր։ Զարին սրտին վրայ ալ անանկ տիրեց ու զինքն անանկ վաստրկեցաւ որ Մազեբբան բամբասողին պատիժը մահ էր։ Եւ ստէպ խորամանկ Մազեբբան խոնարհած աչքերով, կախած երեսով ու կոկորդիլոսի արցունքներով Զարին առջեւը կը տրտնջար թէ թշնամիները կը ջանան որ զինքն իր ամենասիրելի տիրոջն աչքէն հանեն։ Պետրոս ասոնցմով խաբուած հարաւային Ռուսաստանին պաշտպանութիւնն իրեն յանձնած էր։ — Սակայն Մազեբբա իր խորին խոնարհական անձնանուիրութեանն ատեն շվետ-լեհական կողմնակցութեան հետ բանագնացութեան մէջ էր ու Զարին դէմ իրենց մեծ օգնութիւններ կը խոստանար եթէ զինք լեհական վերա-

գունութեամբ Ռաքրանիպի տէր ընեն։ Կարոլոս խնդիրքը յանձն առաւ եւ Մազեբան քանի որ Շվեդացց վրայ հաստատուն ապահովութիւն մը չունէր, աս խաղին մէջ ճարպկութեամբ իր վաստրկած ապահովութեան վնաս մը չհասուց. մէկ կողմանէ իր նախանձաւորները իբրեւ Շվեդացց բարեկամ Զարին կը մտանէր, ու անդիի կողմանէ Ռաքրանիպի մէջ ժողովրդեան սիրտը Ռուսի իշխանէն կը հեռացընէր։ Ռասջիկայ գործքիս համառօտութիւնը չիներեր մեզի մանրամասն յառաջ բերելու այն ամենայն որով խորամանկը իր խաբէութիւնը յառաջ կը տանէր, աս գիտնալը միայն բաւական է, որ բանն անանկ քաջութեամբ մը յաջողցուց որ Զարը եւ ոչ իր սիրելիներուն Մազեբայի դէմ ըրած բողոքները միտ կը դնէր. բայց երբոր խաբէութիւնը յայտնապէս երեւան եկաւ, ան ատեն իր աչքերն ալ բացուեցան։

36.

Հրդէն երկայն ժամանակէ վեր Կարոլոս ԺԲ. Սթանիսլաւոս թագաւորին ձեռքը, Մազեբային, Քոզաքներու գլխաւորին, հետ գաղտնի բանակցութեան մէջ էր։ Քոզաքները Ռաքրանիա երկրին բնակիչներն են, որ յառաջ (1654) թէպէտ ինքզինքնին ռուսական պաշտպանութեան տակը թողուցած էին, սակայն հիմակ Մազեբային գրգռելովը իրենց աս վիճակին համար մեծ տժգոհութեան մէջ էին։ Մազեբան՝ թէպէտ 70ամեայ բայց փառասէր մէկն ըլլալուն հիւսիսային գիւցազնիչ զինուց յաջողութիւնը կուզէր իր փառասիրութեանը օգտին գործածել ու թագաւորական պատիւ առնուլ։ Խոստում առաւ Կարոլոս, որ 20—30,000 ըստ երեւութի Զարին համար պատրաստուած զորքը Ցնիեբերէն անցնելէն ետքը Մազեբան Շվեդի զորաց հետ կը միա-

ցընէ։ Ինչպէս գիտենք Մաղեբրա Զարին սիրտը շաՀած եւ Ռուսաց մէջ մեծ անուն Հանած ըլլալուն, ըրած մտնութիւնն ալ անակնկնելի էր։ Կարոլոս ասանկ խոստումներէ խաբուած Ռաբրանիայի բերդի երկիրները առանց արիւն թափելու ձեռք ձգած կը Համարէր ու կը կարծէր, որ աս երկրին բերդերէն երկու՝ Մոսկուա եւ Վարշաւ մայրաքաղաքներուն վրայ ալ կրնար իշխել։ Ուստի աս գաղափարներով, ու իր զօրավարացը խորհրդին Հակառակ, Ռաբրանիա մտաւ. բայց ի՞նչ զարմանք որ Մաղեբրան իրեն խոստացած 20—30,000 զօրքի տեղ Հազիւ 3000 կրցաւ բերել ու խոստացուած պաշարները ամենեւին չէին երեւար։ Բանակն երթալով խեղճութեանց մէջ կ'իյնար, զօրքը պատերազմէ, պղէ, անօթութենէ ու հիւանդութենէ տկարացած էր եւ ուրիշ Հազարումէկ տեսակ ոդորմելութենէ Հազարաւոր զօրքեր գերեզման կ'իջնային։

Պետրոս վերջապէս ձմեռն ատիթ առնելով խաղաղութեան Հակում մը կը ցուցընէր, բայց անողոքելի Կարոլոսին պատասխանը միշտ աս էր "Մինչ Մոսկուայի մէջ կ'ուզեմ խաղաղութեան ստորագրել,"։ Ա՛ս պատասխանին վրայ Պետրոս ասանկ կ'ըսէր, "Եմ՝ Կարոլոս եղբայրս ինքզինք Ալեքսանդր ձեւացընել կ'ուզէ, բայց զնա Դարեհ մը պիտի չկարենայ գտնել,,

Մեծ օգուտ եղաւ Պետրոսին աս ատենուան սաստիկ ցուրտը, որով Կարոլոս սաստիկ վնասներ կրեց եւ ստիպուեցաւ իր կատիշ եղած զօրացը օգնութեան երթալու, որովհետեւ թշնամեաց կողմանէ Լաբպատին զօրավարին գունդը ասոնց դէմ կու գար. թէպէտ ընելու ճամբան միայն մէկ քանի մղոն ճամբայ էր, ի վերայ այսր ամենայնի իր զօրացը երեւելի մասը սատեցաւ ու աւելի եւս խեղճութեան մէջ ինկաւ երբոր կատիշ Հասնելով, քաղաքն արդէն զօր-

քով լեցուած ըլլալուն, իր բերած զօրացը տեղ չգտնուեցաւ։ Եթէ ետ դառնալ չուզէր պէտք էր որ յառաջ երթար ու հանդչելու տեղ մը գտնէր։ Վիբրիկ քաղաքը շատ տկար եւ Ռուսաց ձեռքն էր, բայց Ռուսերը բանն իմանալով խրամները ջրով լեցուցին, որով քիչ ատենուան մէջ Շվեդաց առջին սառոյցի լեռեր բարձրանալու սկսան։ Շվեդաց կողմանէ եղած երկու յարձակումը պարապի ելաւ, Կարոլոս երրորդ յարձակման նշանն ալ տուաւ, պէտք էր որ աս տեղն առնուր, որովհետեւ ձմերելու համար տեղ մը պէտք էր։ Անհնարին կորուստով աս յարձակումն յաջողեցաւ ու քաղաքն անձնատուր եղաւ (1709, Յունուար), բայց անանկ ապականած ու կործանած էր, որ Կարոլոս իր զօրացը մեծ մասը Սենքով փոխադրելու սպիպուեցաւ։

Աստանկ անտանելի դժուարութեանց մէջ Կարոլոս զինադադար կը խնդրէր։ Պետրոս պատասխանեց "Խաղաղութիւն կ'ուզեմ եւ ոչ զինադադար,,։ Խաղաղութեան ալ կը զիջանէր Կարոլոս եթէ՝ որ իրմէ առնուած երկիրները ետ տրուէին ու պատերազմի ծախքը վճարուէր։ Դժուարութիւնները ետեւէ ետեւ կը շատնային ու քանի մը փոքր յաջողութիւններէ խաբուած, Կարոլոս իր զօրապետաց կարծեացը դէմ, Ուքրանիայի մէջ պատերազմը յառաջ տանիլ կ'ուզէր։

Աս միջոցիս լուր մ'եկաւ որ Կարոլոս Վորոնէժ քաղքին կը սպառնայ։ Աս քաղաքը Ռուսաց համար Սեւ ծովուն ու Ազովին համբարանոցն էր։ Պետրոս՝ իր Ալեքսիոս որդւոյն հիւանդութիւնը քիչ մը տեղի տալուն պէս, ճամբայ ելաւ, բայց Կարոլոս Կորտենէք եւ Քրասնայքուսմի քաղաքաց քով արգելուած էր. անձրեւային օդ մը, որ բոլոր երկիրը ջրով ողողեց, Կարոլոսի պատերազմական փորձերուն մեծ արգելք եղաւ։ Պետրոս աս միջոցն իր շահին գործածելով

ու իր նաւատորմիղին զօրութիւնը Ցանկի տէրութեան ալ ցուցընելու մտքը, Սեւ ծովու քով քանի մ՝ա-մրութեանց ձեռք զարկաւ։ Բայց Կարոլոս ալ ասդիէն սարսորոկացի վայրենի Քոզաքները իր կողմը վաստրկեցաւ։ Ռուսաց՝ Քոզաքներն իրենցմէ չհեռացը-նելու ամէն ջանքը պարապի եղաւ, անոնք Կարոլոսին հաւատարմութեան երդում ըրին եւ Ռուսաց երկրին մէջ իրենց ապականիչ ասպատակութեանց սկսան, թէպէտ Պետրոս իր զօրավարներն ասոնց դէմ խաւրեց, բայց չկրցաւ բան մ՝ընել, մանաւանդ թէ իրենք աւելի եւս գրգռուելով իրենց բնակած քաղաքը կործանեցին ու մէջի հարուստ-ները բոլոր սպանեցին։ — Պետրոս, որ իր վերջի ա-բիւնհելդ գործողութիւնէն ետքը քիչ մը մեղմացած կ՝երեւար ու ամէն անգամ պատերազմի կամ ապս-տամբութիւն մը նուաճելու մարդ խաւրած ատենը կ՝ապսպիրէր որ նախ գթութեամբ բանը ըմբնցը-նելու ջանան, ասոնց դէպքիս մէջ դարձեալ իր բնա-կան խստութիւնը ձեռք առած կ՝երեւայ։ Ան միջոց-ներս Կարոլոս որոշիչ պատերազմ մ՝ընելու մտքը Բոլթավայի անապատացեալ կողմերը քաշուելու սկսաւ, ինչու որ իր զօրքն ալ հիւանդութենէ, անօ-թութենէ, պաղէն փճանալու սկսաւ։ Ան պատե-րազմիս կենդրոնը Փոքր Ռուսաստանի Բոլթավա քաղաքն էր, որուն մէջ 4000 ռուս իրենց քէլին անուն քաջ զօրավարին տակ քաղաքը պիտի պաշտ-պանէին։ Կարոլոս ամբապարեց քաղքին առջեւ հա-սաւ ու Ապրիլի սկիզբը նոյնը պաշարեց եւ կը կար-ծէր որ գիւրաւ քաղաքը անձնատուր կ՝ըլլայ։ Սա-կայն Մենշիքով վերի կողմը ամէն բան ազատու-թեամբ կը գործէր ու Կոլովին դեռ մարդու ոտք չդրած ճանապարհով բարեբախտաբար թշնամւոյն յառաջապահ գունդը ձեղքելով քաղաքը մտաւ։ Ան ըլլալէն ետեւ երկու կողմն ալ իրենց պատրաստու-

թիւնները կրկնապատկեցին եւ Յունիսի սկիզբը կարոլոս քաղաքը գնդակոծելու սկսաւ, ու քաղաքին մէջինները անհնարին քաջութեամբ թշնամւոյն առջեւ յարձակումը պարապի հանեցին։ Յունիսի 4ին նշանով մը քաղաքին մէջինները իմացան որ Ճերեմեթեւ Պենչիքովին հետ միացած՝ Զարին հետ իրենց օգնութեան կու գայ։ Ռուսական բանակին մէջ դեռ որոշուած չէր որ արդեօք թշնամւոյն հետ արձակ դաշտի վրայ պատերազմ տան թէ չէ. բայց աս որոշուած էր որ կարոլոսի առջեւ Լեհաստանի ճամբան գոցեն, ասոր համար Ցոկորուքին գնդով մը Ցնիեբերէն անցնելով մինչեւ Բսոլ յառաջացաւ։

Իերդի մէջ վառօդն ու կապարը լմընալու վրայ ըլլալուն լուրը ստիպեց Ռուսերը որ բաց տեղ որոշիչ պատերազմ մը սկսին։ Կարոլոսին ուզածն ալ աս էր. որովհետեւ թողուլ ետ քաշուիլը վտանգաւոր բան կը սեպէր ու ետեւի դին թշնամւոյն ձեռքն անցաղթ քաղաք մը թողուն ալ ապահով չէր համարեր, անոր համար քաղաքը նորէն սաստիկ գնդակոծելու սկսաւ։ Կատղութեան եւ յուսահատութեան պատերազմ էր աս պատերազմը, Շվետները կատաղաբար քաղաքին վրայ կը յարձակէին ու ամէն անգամ ալ ետ կը վռնտուէին։ Վերջապէս Կարոլոս բաց դաշտի վրայ պատերազմ մը տալէն յառաջ քաղաքն առնուլը անկարելի բան սեպեց։

37.

Երկու կողմն ալ մեծ պատրաստութեանց մէջ էին։ Ռուսի բանակը կունկի դիէն ապահով էր, ձիաւորները անտառներու քով էին, բանակին կողն ու ճակատը հողաբլուրներով ամրացած էր։ Զարն՝ որ դեռ զինուորական ասպիճանի մէջ ստորին պաշտօնակալ մըն էր, աս պատերազմիս ինչ ծանրակշիռ հետեւութիւն ունենալն ըմբռնելով աս առջի ան-

գամ զօրաց վերին հրամանատարութիւնն յանձն առաւ։ Մենշիքով իշխանը ձիաւորաց հրամանատար դրուեցաւ ու Շերեմեթեւ բանակին միջավայրը բռնած էր։ Խիստ հրաման հանեց Պետրոս որ ամէն փախչող, նոյն իսկ Զարը եթէ փախչի, անմիջապէս մեռցուի. եւ մեծ քաջասրտութեամբ ու վստահութեամբ զօրաց այցելութեան ելաւ, որոնց հաղարաւոր աղաղակները իրենց եռանդեան ու հայրենասիրութեան վրայ Զարն ապահովցուցին։ — Կարոլոս ալ անգործունեայ չէր կենար։ Ոտքը վիրաւորուած ը ըլլալուն ձի հեծնալ չկրնալով ուրիշներուն օգնութեամբը զօրաց մէջը մտնելով զիրենք քաջալերեց ու բանակը կարգաւորեց, բայց կարգադրութիւնը ինչ օգուտ կրնայ ունենալ եթէ պատերազմի պաշար չկայ։ Նշան տուաւ Կարոլոս աս յանդուգն պատերազմին ու իր ահագին թնդանօթները գոռալու սկսան։ Սակայն Ռուսերն ալ պատերազմելու եղանակն ու արուեստը գիտէին, ձիաւորները Շվեդի բանակին կողն ինկան ու կարգերնին շփոթեցին եւ հաղիւթէ երկու ժամ տեւեց պատերազմը մէյ մ՚ալ Շվեդները փախչելու սկսան։ Քիչ ատենուան մէջ մահը սոսկալի ճարակեցաւ, 9000 Շվեդ ինկաւ եւ Վիւրթեմպերկ, Սթաքելպերկ ու Համիլթըն իշխանները շատ մը պաշտօնակալներով Ռուսաց ձեռք գերի ինկան։ Աս պատերազմիս մէջ երկու ինքնակալներն ալ իրենց կեանքը վտանգի մէջ դրած էին։ Թնդանօթի գունդ մը Կարոլոսին դահաւորակին ոտքը տարաւ ու իր տակի ձին գետին պառկեցուց։ Պետրոսին գլխարկը ծակ ծակ եղած էր ու իր ձիուն թամբին գլխուն մէջ հրացանի կապար մը գտնուեցաւ։ Հոս Կարոլոս բոլորովին յաղթուեցաւ 1709. Յուլ. 8։

Զարն ասանկ յաջողութեան համար, նոյն օրն ու նոյն տեղը իր զօրացը հետ մեծ ուրախութեան տօն

մը կատարեց։ Պետրոս սեղանի վրայ Շվեդի գերի-
ներուն մեծ յարգութիւն կ՚ընէր, որոնց ամէնն ալ
իրենց զէնքերն ետ առած էին, ու քաջն Ռենշիլտ
իր սուրը Զարին սրոյն հետ փոխելու պատիւն ու-
նեցաւ։ Զարը գինին իր պատերազմական ուսուցչին
կենդանութեանը համար խմեց ու խօսակցութեանը
մէջ կարոլոսին քաջութիւնը ամենուն օրինակ բե-
րաւ։ Ասկէ ետքը Բոլթաւա ամրոցը մնաւու մէջին-
ները մեծ շնորհակալութեամբ վարձատրեց [1]։

[1] Բոլթավայի հռչակաւոր յաղթութեան համար երկու յի-
շատակագրամ կոխուած է. որոնց առջինին առջի երեսը
Պետրոս Նժոյգ հեծած ու դափնիներով պսակուած կը
տեսնուի ու իր ետի դին են յաղթուողները, Բոլթավա
քաղաքն ու պատերազմն ալ վերնագրով, «Ասէն ինքնին
իսկ պատիւ նախանձ մեզ բերիցէ» (Hic honor in nobis
invidiosus erit. Ovid.)։ Յորնագիրն է, «Պետրոսի Ալեք-
սեայ Շ. Ա. Մեծի. Ռուս. Ինք. Բարեպաշտի. Երջանկի.
Աւգ. Յաղթողի.» (Petro. Alexiadi D. G. Magno. Russ.
Imp. Pio. Felici. Aug. Triumphatori)։ — Երկրորդ երեսն
է Հերակղէս իր դափնեզարդ կացինն ուսը զարկած, յաղ-
թութեան նշանները ոտքին տակ ու քովը Լէովէնհաուփթ։
Իր ետեւը բանակին պատերազմն յառաջ ունեցած դիրքը
կը տեսնուի. աջ դին Բոլթավա անուամբ քաղքին յատա-
կը կայ ու ձախ դին պատնէշ ալ խօսքերով «Բանակ.
Ռուս.» (Castra. Russ.)։ Ժամանակագիր բոլորագիրն ալ
է. «Բոլթավա, զարմանալի կոտորածի նշանաւոր.»
(PoLtaVa, MIra. CLaDe. InsIgnIs.)։ Յորնագիրն է «Յրուեալ
զՀամօրէն զօրս Սուեդացի. Օ. 27. Յուն.»։ (Universo. Suecorum. exercitu. deleto. D. 27. Jun. S. V.)։

Երկրորդ յիշատակագրամին առջի երեսը Պետրոսին զրա-
հաւոր ու թափնեզարդ կիսարձանը կայ ալ բոլորագրով։
«Պետրոս. Ալեքսիէվիչ. Մեծաց. Ռուսաց. Զար.»։ (Petrus.
Alexiew. Magn. Russ. Zaar.)։ Երկրորդ երեսը փառաց
տաճար մը կը տեսնուի, որուն մէջի հրաբորբոք սեղանին աջ
դին բախտի ու ձախ դին Հերակղէսի արձանները կան ու
վերի դին յաղթող Զարը ձիու վրայ հեծած ու բոլորագիրն
ալ է. «Զբախտի եւ զՀերակղէսի տաճարն մատնեաց ի
պարտութիւն.»։ (Vicit. fortunae. atque. Herculis. aedem.)։ Յորնագիրն է «Ի յիշատակ Սուեդացոց պարտելոց
առ Բոլթավայ. 1709. Օ. 29. Յուլ.»։ (Ob. devictos. Suecos. ad Pultav. MDCCIX. D. 29. Jul. St. v.)։

Բոլթավայի յաղթութենէ անմիջապէս ետքը Բերեվո-
լոչնոյի քով Շվեդաց անձնատուր ըլլալուն համար կո-
խուած յիշատակագրամին բոլորագիրն ալ է. «Կատարած
սպանութեանց եւ վախճան գործոյն.»։ (Internecionis. terminus. operisque finis.)։

Հոս կը յիշենք նաեւ ասկէ քիչ մը յառաջ Լեանոյի յաղ-
թութեան համար կոխուած յիշատակագրամը, որուն առջի

Ա. միջոցիս Կոլիցին զօրավարը 10 գունդ ձիաւոր զօրքով փախչող թշնամւոյն ետեւէն խաւրուեցաւ, որն որ դէպ ի Տնիեբեր կը փախչէր. ուստի որ քիչ մը յառաջ յաղթութեամբ անցած էր։ Երկու օր ետքը Բերեվոլոչնոյի քով՝ ան տեղն ուր որ Վորսքլոյ Տնիեբեր կը թափի, Կոլիցին Լէօվէնհաուփթը գտաւ. արդէն թագաւորն ինչպէս նաեւ Մազեբան՝ որ Ռուսաց ձեռքն իյնալէն սաստիկ կը վախնար, գետն անցած էին։ Լէօվէնհաուփթ իր ահագին զօրքովն աս անկեան մէջ նեղ մնած՝ թշնամւոյն առջին խոնարհելու սկսաւ. 8000 քաջ զօրք ու բոլոր բանակին կահ կարասիքը Ռուսաց ձեռքն ինկան, որով Կարոլոսին վերջի նեցուկն ալ կորսուեցաւ։ Ասը լալէն ետքը Կարոլոս քոզաքի կառք մը հեծած անմարդի ու անբեր անապատներուն մէջէն դէպ ի վար Մոլտաւիայի սահմանները փութալու սկսաւ։ Հինգ օր անընդհատ ու դժուարին ճամբորդութենէ ետքը Պուկ գետակն հասաւ ու բարեբախտաբար հոս նաւ մը գտնելով Օչաքով գնաց։ Հոս ալ ինքզինք ապահով չսեպելով Պենտեր գնաց ու Բարձրագոյն Դրան պաշտպանութեանը ապաւինեցաւ։ Պետրոս նորէն ուզեց իրեն հետ խաղաղութիւն ընել, բայց անօգուտ տեղ։

Զարմանալի ու նշանաւոր պատերազմ է աս պա-

երեսը գրահաւոր ու դափնեզարդ Զարը զանազան գինանշաններու վրայ ձի հեծած կեցած է ու իրմէ վար Լէօվենհաուփթ կը տեսնուի։ Բոլորագիրը գրեթէ սովորականն է։ Սաորնագիրը ժամանակագիր է ,,Դառնայ յաղթող ի պատերազմէ,, (reDIt e CertaMIne vIctor.)։ Միւս կողմը պատերազմին յատակագիծը կը տեսնուի, որուն վրայ Լէնա անունը կայ. ձախ դին թեւաւոր յաղթութիւն մը բազմած է, որուն վահանին վրայ Ովիտիոսին աս խօսքերը կը կարդացուին. ,,Հեռի է գլուխն ի բնոյ,,. (Լէօվենհաուփթ, առիւծի գլուխ կը նշանակէ)։ Ժամանակագիր վերնագիրն աս է։ ,,Փառաւոր յաղթութիւնն առ Լենայ,,։ (gLorIosa vIctoria aD LessnaM. 28. Sept. s. v.)։ Սաորնագիրն է. ,,Յաղթեալ Լէօվենհաուփթայ խորտակեալ կամ գերեալ. ԺԶ. դեսպ. Սուեա,,։ (DevIcto Löwenhaupt caesis aut capt. XVI. miss. suec.)

տերազմը Եւրոպական պատերազմներու մէջ Եւ շատ մեծ հետեւութիւն ունի։ 60,000ի զարհուրելի բանակ մը՝ որ քիչ մը յառաջ բոլոր Եւրոպական տէրութիւնները կը դողացնէր, բոլորովին փճացաւ ոչնչացաւ։ Ընդ ամենը 15,000 Շվեդ Ռուսերէն գերի բռնուեցաւ, ու Շվեդի քով ամենեւին պատերազմական կամ կարասիք չմնաց։ Ընոր հակառակն եթէ Չարն աս պատերազմիս մէջ իյնար, ան ատեն Ռուսստան նորէն իր առջի բարբարոսական խեղճ վիճակը կ'իյնար Եւ գուցէ մէյ մ'ալ չէր կանգնուեր։ Եգիպտէս մի միայն օր մը Շվեդական տերութեան զարհուրելի զորութիւնը գահավիժեց Եւ ռուսական պետութեան դողդոջուն հիմանցը հաստատութիւն տուաւ։

Պետրոս աս պատերազմիս մէջ գանուող զորավարներն ու զորքերը, ամէն մէկուն արժանեացը համաձայն, զանազան շքանշաններով վարձատրելէն ետքը, ինքն ալ անոնց խնդրելովը ցամաքային զորաց սպարապետի տեղակալ ու նաւատորմիղին ծովակալի տեղակալ անուանուեցաւ։ Բոլոր ազգին յաղթութեան յիշատակին համար տարեկան հանդիսութիւն մ'ալ հաստատուեցաւ։ Այն պատերազմն քանի մը ժամ ետքը Պետրոս Աբրաքսին ծովակալին ասանկ գրեց «Բեմենին դէպքը մեր թշնամւոյն գլուխն ալ եկաւ ու վերջապէս մեր Նեվայեան քաղքին հիմնաքարը աղէկ հաստատուեցաւ»։

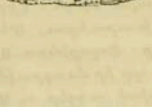

Հատուած չորրորդ

Բղթավայի յաղթութենէ մինչեւ Ֆինլանտի աշխարհակալութիւնը։ 1709—1714.

Բղթավայի յաղթութենէ ետքը Պետրոսի գործունէութիւնը։ Ալեքսիոսի մահը։ Պետրոս դարձեալ պատրաստութեանց ձեռք կը զարնէ։ Կարոլոսի գործունէութիւնը։ Էլզինկէն ու Վիպորկ քաղաքները կը յաղթուին։ Ռիգա եւ ուրիշ քանի մը քաղաքներ Ռուսաց ձեռքը կ'անցնին։ Տաճկաստան պատերազմ կը հրատարակէ։ Պետրոս արեւելեան ծովուն եզերքը Լեհաստանի կը յանձնէ ու ինք Տաճկաց վրայ կ'իջնայ։ Բրուիթ գետին քով Պետրոսին գլուխն եկած դժբախտութիւնը։ Կատարինա Զարուհւոյն հնարքովը Տաճիկը խաղաղութեան կը դիմանի։ Կարոլոսին պատմութիւնն ու վախճանը։ Պետրոսին պատերազմի հետ զբաղած ատեն Եւրոպայի քանի մը տէրութեանց գործքերը։ Ալեքսիոս։ Պետրոս Քարլոպատ կ'երթայ ու դարձին որդւոյն հարսնիքը կը կատարէ։ Դանիայի ու Պրուսի դեսպաններուն հետ կը խօսի։ Շիրալաուտի պատերազմը։ Պետրոս դանիական նաւատորմիղին հրամանատար կ'ելլայ եւ Շվեդաց նաւատորմիղին կը յաղթէ։ Ղորէն Քարլոպատ կ'երթայ ու Ղորէն Դանիացւոց ոգնութեան կը հասնի, Շվեդները նեղ կը խոթէ։ Բեթերպուրգ կ'երթայ ու պատրաստութեանց կը սկսի եւ արեւելեան ծովուն եզերքներն ըրած յաղթութիւնները կ'ապահովցնէ ու մեծ հանդիսութեամբ Բեթերպուրգ կը մտնէ։ Ս։ Կատարինայի կարգին շքանշանը։

38.

ԲՈԼԹԱՒԱՅԻ յաղթութենէ մինչեւ Բրուիթ գետին քով Պետրոսին գլուխն եկած դժբախտութիւնը թէպէտ քիչ, գրեթէ երկու տարուան միջոց մըն է, սակայն այս կարճ ժամանակիս միջոցին մէջ ինչ մեծ գործքեր ու ինչ մեծ գործունէութիւն չտեսնուիր Պետրոսին վրայ։ Ան միջոցիս պարագաներն իր անխոնջ գործունէութիւնը կրկնապատկեցին ու իր զօրութիւնն ու կարողութիւնը ցուցընելու աւելի եւս առիթ տուին։

Այն իսկ ան պատերազմին դաշտին վրայ, ուր որ ինքն իր թշնամւոյն գլխէն դափնիները կողոպտեց, զօրքը կարգաւորելու սկսաւ։ Շերեմեթեւ դէպ ի վերի Լիփլանտ խաւրուեցաւ, Մենշիքով Լեհաստան պիտի մտնէր։ Քոզաքներու Ազրոպատսքի հաւատարիմ գլխաւորը իր մտադրութիւնը փոքր Ռուսաստանի վրայ պիտի ուղղէր ու Մազեբբայի կողմ-

մնակցութեանը դէմ Զարին իշխանութեանը պաշտպան պիտի կենար։ Ինքն ալ, թէպէտ ալ Շվեմնեբէն վախ չունէր, Եւրոպայի տերութեանց հետ խօսակցելով ու անոնց հետ դաշինքներ դնելով իր յաղթութիւններն ապահովցընելու ջանքի մէջ էր։ Սանիզլաւոս թագաւորը թէպէտ քանի մը յաղթութիւն ունեցած, բայց վերջապէս յաղթուած էր ու իր վրան քաղող Զարին առջեւն ալ իր թագը չէր կրնար պաշտպանել։ Աւգոստոս Սաքսոնիայէն Ալթրանշթատի խաղաղութիւնը անվաւեր հրատարակեց ու Լեհական թագին վրայ ունեցած իրաւունքները նորէն պաշտպանելու սկսաւ։ Քոբենհակենի ու պերլինի արքունիքը Հիւսիսային յաղթողին հետ բարեկամութիւն խառնելու սկսան. եւ Մոսկուայի, Տրեզդենի ու Վարշաւի արքունեաց հետ դաշինք մը դրին՝ որ թշնամական ու մանաւանդ Շվետական յարձակմանց դէմ կենան. եւ թէպէտ մէջերնին որոշուեցաւոր Ալթրանշթատի խաղաղութեան թէութիւնները պահուին, սակայն եւ այնպէս Աւգոստոս նորէն Լեհաստանի թագաւոր ճանչցուեցաւ։ Բայց պետրոս ալ՝ իր նոր ստացած բարեկամներէն ամենեւին մէկն իր նեղութեանցը մէջ իրեն օգնական չու�նալուն, յառաջուան դրած դաշինքները բոլորովին անգործունեայ հրատարակեց ու ամենեւին մէկը իր յաղթութեանցը մասնակից ընել չուզեց։ Սաստիկ տենդէ մը բռնուելէն ետքը անձամբ Լեհաստան երթալու ճամբայ ելաւ, ուր որ ամենապարտեալ Աւգոստոսը նորէն գահ հանեց, ու այնչափ պատերազմներով ամէն կողմանէ տկարացած երկրին հանգստութեանը համար, Մենշիքովին հրամայեց որ զօրքն առնու եւ Հունգարիայի սահմանները քաշուի։

Ալ այքսել գետին մօտերը Պարենվերտէն քաղքին քով Բրուսիայի թագաւորին հետ տեսնուելէն ետքը Զարը դէպ ի Ռիգա վեր ելլալու սկսաւ, որ-

պէս զի ան արիւնահեղ աշխատութեանց մասնակից ըլլայ, ուստի որ մինչեւ աս ատենս, խաղաղական բանակցութեանց զբաղելով, ետ մնացած էր։ Շերեմեթեւ արդէն հոս հասած ու ամէն կողմանէ ամրացած Ռիկան պաշարած էր, (1709)։ Շերեմեթեւէն վեց օր ետքը հասաւ Պետրոս Ռիկա ու անձամբ քաղաքը գնդակոծելու սկսաւ. սակայն քաղքին ամրութիւնը ու պաշտպանողներուն քաջութիւնը՝ որ ի հարկաւորութեան բոլոր քաղքին կրակ տալու կը սպառնային, ու ժամանակին անյարմարութիւնը (նշեմ.) քաղքին առումն անկարելի ըրին ու Պետրոս հոն քիչ մը զօրք թողլով, զօրաց մեծ մասն առաւ ու վեր դէպ ի Քուրլանտ ելաւ. ու անկից ալ Ռեթերսպուրկ անցաւ, ուր որ իր սովորական գործքերը նորէն սկսաւ. Բոլթավա անուամբ նաւ մը շինուելու սկսաւ ու քաղաքը գեղեցկացընելու համար որոշուած 20,000 գործաւորաց մեծ մասը Շվեդի գերի ինկած զօրքերն էին։ Ռեթերսպուրկէն ելլալով անդին ասդին հանդիպելէն ու զանազան կարգադրութիւններ ընելէն ետքը իբրեւ յաղթող փառաւոր ձաղանքով Մոսկուա մտաւ։ Աս հանդէսն որ յառաջ պիտի ըլլար, ուրախարար դէպքով մ՝արգելուած էր։ Աս դէպքը Զարին երրորդ Եղիսաբեթ դստերը ծնունդն էր, որն որ ետքէն Ռուսաստանի Կայսրուհի եղաւ։ Շվեդի գերիները անոր միայն կը զարմանային, որ ասանկ հզօր Զար մը սպարապետի տեղակալի պատուով հասարակ պաշտօնակալի մը պէս ձարական գահին աստիճաններուն վրայ կը կենար ու իր տեղն ուրիշ մը, Ռոմոտանովքի, գահ ելած՝ զօրապետներէն ու պաշտօնակալներէն զանազան տեղեկութիւններ կ՝առնուր։

Պետրոս հոս իր մայրաքաղքին մէջ իբրեւ Զար ու Ինքնակալ ամէն բան նոր ու մտադիր աչքով քննելու սկսաւ։ Մեծ ու պզտիկ, արտաքին ու ներքին ամէն բան տակն ու վրայ կ՝ընէր, բայց միշտ

իր մտացն համաձայն ամէն բան նորոգելու ու աղ-
նուացընելու փութով։ Հին մայրաքաղաքը նորո-
գուելու սկսաւ ու հրաման եղաւ որ բուն քաղաքը,
ձարական պալատին բոլորտիքը քարաշէն տներ շի-
նուին. ու նոյնը յանձն առնողը գետինը ձրի կ՚առ-
նուր։ Եթէ Պետրոսի իր ժողովուրդը կրթելու ջան-
քը այսչափ մեծ էր, որչափ մեծ պիտի ըլլար ան
ջանքը որով ինքն իր Ալեքսիոս որդին կրթելու ե-
տեւէն ինկաւ, որն որ ատեն մ՚իրեն յաջորդ պիտի
ըլլար։ Ասոր վրան ուրիշ տեղ ընդարձակկեկ խօ-
սելու առիթ կ՚ունենանք։

39.

Պետրոս Ալեքսիոս իր արշաւանացը մէջ մէկտեղ
կ՚առնուր, որպէս զի կէս մը վրան աւելի եւս աղ-
դեցութիւն ունենայ ու կէս մ՚ալ տէրութեան
գործոցն ու յարաբերութեանցը զինքը տեղեակ ընէ։
Ու այսպիսի ժամանակ մը յարմար սեպեց զինքն
արտաքին երկիրներ խաւրելու, որպէս զի հին ռուսա-
կան սովորութիւնները վրայէն բոլորովին փարա-
տին, ուր նաեւ իրեն ամուսին մ՚ընտրէ, որն որ
Պետրոսի յուսոյն համաձայն իր եւրոպական
կրթութեամբը ատենօք Ալեքսիոսին թէ առտնին
ու թէ հասարակաց կենացը վրայ մեծ աղդեցու-
թիւն կրնար ընել։ 1710ին գարնան սկիզբը
քանի մը մեծամեծներու ուղեկցութեամբն իշխանը
ճամբայ եղաւ ու Մայիսի մէջ Վարշաւ հասաւ, ուր
որ Աւգոստոս թագաւորին հետ ընկերանալով դէպ
ի Տրեզտէն ու Քարլսպատ ճամբայ եղան։ Հոս Պրաւն-
շվայկ-Վոլֆենպիւթթելի Քրիսթինէ իշխանուհւոյն
հետ ծանօթացաւ, որն որ քիչ մը վերջը իրեն դժ-
բախտ ամուսին եղաւ։ Երբոր Վիէննայի արքունիքը
իմացաւ որ ինչ վախճանաւ իշխանը ճամբայ եղած
է, ուզեց որ Աւստրիայի տունը ամուսնական դաշին-
քով մը Ռոմանովի տան հետ կապուի, Զարը մեծ

հաճութեամբ ասս խնդիրքը կ՚ընդունէր ու քաղաքական խոհեմութիւնն ալ ասս կը թելադրէր. բայց իշխանն արդէն իր ամուսինն ընտրած ըլլալուն պետրոս չուզեց իր ազատ ընտրութեանը դպչիլ:

Այս միջոցիս շահանդիր Անգղին ալ յաղթող Պետրոսին իր պատիւը ցուցուց ու իր դեսպանին եղած մէկ անպատուութեանը հատուցում ըրաւ: Մաթվէյեւ ռուս դեսպանը՝ որ 1708ին հոն խաւրուած էր, ետ դառնալու ատեն իր պարտատէրներէն մէկէն դատաւորի մատնուած ու դատաստանական եղանակաւ բանտարկուած էր: Թէպէտ Մաթվէյեւ երկու ժամ ետքը ազատ թող տուուեցաւ, բայց ասիկա Զարին համար հատուցում չէր: Այս միջոցիս Անգղիայի թագուհին հիւսիսային հսկան գոհ ընելու համար խորհրդանոցի մէջ զինքը Կայսերական Մեծապատուութիւն պատուանուամբ յիշեց ու ռուսական տէրութեան ապահովութիւն տուաւ որ ալ անանկ դէպք մը չիպատահիր:

Սակայն շուշանցաց պետրոսը պէտք էր որ դարձեալ մեծամեծ պատրաստութեանց ձեռք զարնէր, որովհետեւ իր թշնամիները՝ ինչպէս քիչ մ՚ետքը պիտ՚ որ տեսնենք, դեռ բոլորովին յոյսերնին կտրած չէին: Դարձեալ Արոնէժ մեծ գործունէութիւն կը տեսնուէր. Բեթերսպուրկ, Քիեւ, Թվեր, Թաւրով ամրոցները ամրանալու սկսան. նոր զօրաժողով եղաւ, ու խստութեան եւ աշխատանաց տակ ընկճող ժողովուրդը հառաչանք ու արտասուք պէտք էր որ զօրաց ստակ հասցընէր, որովհետեւ Պետրոսի ժամանակը յեղափոխութեան ու նորոգութեան ժամանակ էր:

Այս ատեններս պատերազմի դաշտն ուրիշ կերպարանք մը ստացած էր: Դանիա իր հակառակորդին յաղթուիլը լսելուն պէս, իր Ռուսաստանի հետ ըրած դաշինքը նորոգեց (1709, Հոկտ.) եւ յայտնապէս ցուցուց որ Շվեդաց հետ հակառակութիւն-

ներն սկսելու վրայ է. իրաք ալ քիչ մ'ետքը 17,000 դանիացի զորք Շվեդն մերձեցան, որն որ շվեդ զորաց պաշտպանութեանը տակն էր։

Իսկ Կարոլոս անդին Պոլտաւայի մէջ Ցաճկաց հիւրընկալութեան պաշտպանութեանը ապաւինած էր, որն որ իրեն դժբախտ վիճակը դիւրընցընելու կը ջանար ու Մազեբբան Ռուսաց ձեռքը յանձնելը բարեկամութեան վնասկր սեպէր։ Սակայն Մազեբբան միշտ Ռուսաց ձեռքն ինկնալէն վախնալով՝ լաւագոյն սեպեց իր փառախնդիր կենացը թիւնով վերջ տալ, քան թէ Ռուսաց վրէժխնդիր ձեռքն ինկնալ։

Կարոլոս միշտ Սուլթանն համոզցընելու կը ջանար որ իր դժբախտութիւնը չէ թէ Ռուսաց քաջութենէ ու պատերազմի արուեստին տեղեակ ըլլալէն, այլ անոնց ահագին բազմութենէն ու նոյն ատենուան պարագաներէն յառաջ եկաւ, եւ ասանկով Դրան եւ Ռուսաստանի մէջ պատերազմը նորէն բորբոքել կ'ուզէր։ Իսկ Պետրոս ասդիէն կը պնդէր թէ պէտք է որ Կարոլոս Ցաճկաստանէն հեռանայ ուանոր երկայն ատեն հոն կենալը խաղաղութիւնը վրդովելու բաւական պատճառ կը համարէր։ Ցաճկաց խաղաղասէր հոգին Ռուսաստանն ապահովցուց եւ խօսք տուաւ որ Շվեդի ինքնակալը տկար ուղեկցութեամբ մը լեհական սահմանները կը բերէ։ Սակայն յանդուգն իշխանը ասանկ որոշումներէ փճացընելու ճամբան աղէկ գիտէր, արքունեաց կարգեացը վրայ բոլոր տիրեց ու Վալիտէ Սուլթանն իր կողմը վաստրկեցաւ, որն որ ստէպ թագաւորին կ'ըսէր "Ե՞րբ պիտ' որ օգնես առիւծիս որ Շարը կլլէ։" Տերութեան մեծամեծները ետեւէ ետեւ իրենց պաշտօններէն ինկան ու վերջապէս Կարոլոս իր բաղձանացն հասաւ ու յայտնապէս Ռուսաստանի դէմ պատերազմ հրատարակուեցաւ, որուն վրայ քիչ մ'ետքը ընդարձակ կը խօսինք։

1710ին գարունը մերձենալով զորաց շարժումը

ներն սկսան։ Պետրոս ալ իր բանակը գնաց, որպէս զի զօրքը արեւելեան ծովեզերեայ Էլպինկէն ու Վիպորկ քաղաքներու յաղթութեանը քաջալերէ. քանի որ Դանիա Անքերսթիռնայի հրամանատարութեանը ներքեւն եղած շվետական նաւատորմիղը կը զբաղեցընէր, ինքն իր բոլոր մտադրութիւնը Ֆինլանտի վրայ ուղղած էր։ Բայց Դանիայի պատերազմը շատ անյաջող կ'երթար, բոլոր Շվեսի ժողովուրդը հայրենասիրական հոգւով վառուած զէնքի վազեց ու փառասէր թշնամին իր երկրէն վռնտեց։

Սակայն Պետրոսի գործքերն աւելի յաջողութիւն կը գտնէին։ Նոսթից սպարապետը պաշարաշատ Էլպինկէն քաղքին վրան յարձակեցաւ (1710 Յուն.) ու քանի մ'օր պաշարելէն ետքը քաղաքն անձնատուր ըլլալու ստիպեց, բոլոր քաղքին մէջի բնակիչներն ու զօրքը Ռուսաստան փոխադրուեցան։ Էլպինկէն առնուելէն անմիջապէս ետքը ռուս զօրքը վեր դէպ ի Վիպորկ յառաջանալու սկսաւ։ Տարուցն եղանակն աս քաղքին առմանը շատ օգնեց. զօրքը սառած ծովածոցին վրայէն անցաւ ու սկսաւ դէպ ի վեր շարժիլ, որպէս զի քաղաքն իր տկար կողմէն դիւրաւ նեղ խոթէ. սակայն սառոյցներու քակուիլը, պատերազմի եւ մանաւանդ կերակրոյ պաշարին պակսութիւնը կրնար Ռուսաց մեծ դժբախտութիւն մը պատճառել, եթէ Պետրոս ծովապետն իր նաւատորմիղով ու ահագին թնդանօթներովն իր զօրաց օգնութեան չհասնէր։ Սոսկալի եղանակաւ դնդակոծութիւնն սկսաւ. նեղ մտաւ Վիպորկ ու քաղքին հրամանատարը՝ անձնատուր ըլլալու թէութեանց վրայ խօսիլ ուղեց, սակայն խնդիրքն ընդունելի չեղաւ, պէտք էր որ առանց թէութեան անձնատուր ըլլար։ Դնդակոծութիւնը նորէն սկսաւ. քաղքին հրամանատարը նորէն Ռուսաց հրեշտակ խաւրեց ու աս թէութեամբ որ պահպան զօրքը իր պաշարովը, ընտանեօքն ու ինչքովը ազատ ու

ապահով ճամբայ ունենայ ու քաղաքին բնակչացը ազատութեան ու օրինացը վնաս մը չհասնի, անձնատուր ըլլալ կ'ուզէր։ Այս թէութիւններով քաղաքը Ռուսաց ձեռքն յանձնուեցաւ։ Բայց փոքր տեղ քաղաքապետը կայսերական խօսքի մը վրայ վստահացած քաղաքը թշնամւոյն ձեռքն յանձնած էր։ Պետրոս զանազան ծանրակշիռ պատճառներ յառաջ բերելով՝ առջի անգամ տուած խօսքը չպահեց։

40.

Լրբոր Զարը Վիպորկի յաղթութենէ ետքը Բեթերսպուրկ դարձած զանազան ուրախութիւններ կատարեց ու իր Ընկա գուստրը Քուրլանտիայի դքսին հետ նշանեց ու Բոլթավայի յաղթութեան տարեդարձը կը կատարէր, Լիվլանտէն Ռիգայի ելնալուն լուրն եկաւ։ Սաստիկ գնդակոծութիւնը, կրակը, անօթութիւնն ու հիւանդութիւնը՝ որ նաեւ Ռուսի բանակին մէջն ալ կար, շատ վնասու էարիք հասուցին խեղճ բնակչաց։ Ռուսերը աս յաղթութիւնը շատ սուղ գնեցին, ռուսական արտասուքն ու արիւնը հեղեղի պէս կը վազէին։ Հոս ալ Պետրոս վերոյիշեալ անհաւատարմութիւնը երկրորդեց։

Վիպորկի եւ Ռիգայի յաղթութիւնները Շվեդի դժբախտ ծուլութանց վրայ ռուսական զինուց յաջողութիւնը ապահովցուցած էին։ Հիւանդութիւնն ու սովը Զարին յաղթութեանց օգնականներն էին։ Տիւնամունտէ, Բեռնաւ, Ռեվալ, Էզէլ ու Ռրենսպուրկ քաղաքները հետզհետէ ինկան ու տարբեր վերջերը Քէքսհոլմ ալ անձնատուր եղաւ։ Այս յաղթութիւններէն ետքը Պետրոսին մեծ գործք բացուեցաւ։ աւեր ու անապատ դարձած քաղաքները պէտք էր որ նորոգուէին։ խեղճ բնակչաց շատ օգնեց Պետրոս ու ամէն կողմանէ մեծ փութով զերեկ կը հոգար։ բնակչաց արուեստ սորվեցընելու համար

Ռուսաստանէն արուեստաւորներ եկան եւ ուսումնական գիրքեր ալ ունեցան եւ ասանկով ասոնք ալ Ռուսաստանի նորոգութեանցը մասնակից եղան։

Ի երջապէս Կարոլոս իր անհանգիստ աշխատութեամբը Տաճկաստանը Ռուսաստանի դէմ ոտք հանեց ու բարկութենէ կը կատղէր քանի որ կը լսէր թէ Ռուսաստան զԴուռը կը ստիպէ որ զինքն իր տէրութենէն հեռացընէ։ Խրիմի Խանը ու շատ փաշաներ Շվեդի թագաւորին կողմն էին. Գաղղիա Դրան առջին Կարոլոսի միտում կը ցուցընէր, եւ տաճկական տէրութեան մեծամեծներէն՝ Ռուսաստանի բարեկամութիւնը հաստատուն պահել ուզողները հետզհետէ իրենց պաշտօններէն ինկան։ Բոնիաթովքի իշխանը որ Կոստանդնուպոլիս Կարոլոսի պաշտպանն էր, Ռուսի պատրաստութեանց վրայ ըլլալը Դրան ազդեց ու իմացուց որ իրենք արեւելեան ծովուն քով Շվեդաց հետ բաներնին լմնցընելուն պէս՝ նորէն Տաճկաց հետ պատերազմելու պիտի սկսին։ Ասոր վրայ Ռուսաստան ինք զինք կը ջատագովէր ըսելով որ եղած պատրաստութիւնները՝ նորոգութիւն է, չէ թէ պատրաստութիւն. բայց ըսուածին հակառակ պատերազմի պատրաստութիւն ըլլալն յայտնի կ'երեւար, մանաւանդ որ Ռուսի կողմանէ Տաճկի դէմ քանի մը տրտունջներ ալ եղան, որ Կարոլոսի եւ Ռուսաստանի ապստամբաց եւ Քոզաքներուն պաշտպանութիւն կ'ընէ։ Բայց արդէն Դուռն որոշած էր որ պատերազմն սկսի. Թաթարները ռուսական սահմաններն անհանգիստ ընելու սկսան եւ յայտնապէս պատերազմ հրատարակուեցաւ (1710 Դեկտ.)։

Երկու կողմանէ ալ պատրաստութիւններն սկըսան։ Արեւելեան ծովուն եղերքը զօրացաւ, Լեհաստան գտնուող զօրաց հրամանատարը հրաման ընդունեցաւ որ զօրքն աղէկ կրթէ։ Քիեւի հրամանատարը սահմանները պիտի պաշտպանէր։ Քանի մը

տեղ համբարանոցներ դրուեցան, որովհետեւ Պետրոսին ամենէն մեծ մտադրութիւնը զօրաց պաշարին վրան էր. զօրաց թիւն աւելցաւ ու հրովարտակ մ'ալ ելաւ, որն որ Տաճկաց՝ Ռուսաստանի տուած նեղութիւններն ու յարձակումները կը յիշեցընէր ու վտանգաւոր ու անհանգիստ դրացւոյն դէմ ժողովրդեան ատելութիւնը կը գրգռէր։ Ասոր գործքիս յաջողութեան համար հանդիսական աստուածային պաշտօն մը կատարուեցաւ, անձնապահ զօրաց գունդն օրհնուեցաւ եւ տէրութեան մեծամեծները հաւատարմութիւնն ու արդարութիւնն անարատ պահելու երդում ըրին։ Ասոր վրայ Պետրոս ալ իր կատարինա ամուսինը մեծ հանդիսութեամբ Զարուհի հրատարակեց ու զինքն առած դէպ ի վար Սուլգք երթալու սկսաւ, որն որ Շերեմեթեւին գլխաւոր բանակատեղն էր։

Արդէն քուպանեան թաթարներու զօրաւոր գունդ մը Տօն գետէն վեր ելլելու սկսած էր, Խրիմէն ալ զօրաւոր բանակ մը դէպ ի Ռուսաստան յառաջ կը խաղար, բայց բարեբախտաբար Կոլիցին զօրավարը քալմուքներուն օգնութեամբը արգելելով զիրենք բոլորովին զսպեց։ Պետրոս միտ դրաւ երկու Ցոյներու՝ որ թէպէտ իրարու արեան չափ թշնամի էին, սակայն երկուքն ալ Տաճկի դէմ ըլլալնուն՝ մէջերնին միաբան էին ու Պետրոսին զօրքով մերձենալը իրենց օգտին գործածել կ'ուզէին։ Ասոնցմէ մէկը՝ Մոլտաւիայի Քանթիմիր Հոսբոտարն էր, որն որ զՊետրոս միշտ կը յորդորէր որ անելկիւղ յառաջ քալէ ու գայ իր զօրքերուն հետ միանայ, երդում ալ ըրաւ որ իր իշխանութեան երկիրը ռուսական պաշտպանութեան կը յանձնէ՝ եթէ ինքն իր իշխանութեան մէջ թող տրուի։ Միւսը՝ Վալաքիայի Պրանքովան Հոսբոտարն էր, որն որ չէ թէ միայն շահախնդիր ու Տաճկաց թշնամի, այլ նաեւ թոյլ մէկն էր, եւ Տաճկի բարեկամու-

թիւն ցուցընելով խոստացաւ որ զՊետրոս իրեն կը մատնէ։

Կարծես թէ բախտը լքեալ թողեալ Կարոլոսին հատուցում մ՝ընել կ՝ուզէր՝ հոս Պետրոսին վրայ ըստ ամենայնի նոյն պակսութիւնները կը տեսնուին, որոնք որ քիչ մը յառաջ հզօր Կարոլոսը կործանած էին։ Բարբարոսներուն խօսքին վստահացած՝ ինք զինք թշնամւոյ ձեռք մատնեց։ Ան սխալմունքը շատ ստակ արժեց իրեն, եւ մինչեւ նոյն ատեն արեամբ եւ ոսկւով գնած պտուղները կորսնցուց։ Պետրոս միշտ դէպ ի Մոլտաւիա կեղծաւոր Հոսբոտարին կ՝երթար, եւ դեռ չհեռացած՝ Լեհաստանի թագաւորին հետ խօսեցաւ. թագաւորը վերը հիւսիսային կողմը թշնամին պիտի զբաղցընէր ու արեւելեան ծովուն գաւառները պիտի պաշտպաներ։ Սակայն լեհական հասարակապետութիւնը Զարէն քանի մը պահանջմունքներ ընելու սկսաւ, որով Էլպինկէն, լեհական Ուքրանիան եւ Լիֆլանտն իրեն պահել կ՝ուզէր։ Երկայն երթեւեկութենէ ետքը Զարը Լեհաստանի երեւելի գումար մը խոստացաւ ու Լիֆլանտն ալ թագաւորին իբրեւ Սաքսոնիայի Ընտրող իշխանին կու տար, որուն դիմացը՝ Լեհաստան հիւսիսային կողմը պիտի հսկէր։

41.

Պետրոս իր 40,000ի բանակին գլուխն անցած դէպ ի հարաւ Ճամբայ ելաւ եւ կ՝ուզէր Կատարինան ուրիշ տիկիններով մէկտեղ Լեհաստան թողուլ, բայց կարծես թէ Կատարինան գուշակութեան հոգւով մը ստիպեց իր այրն որ զինք մէկտեղ առնու, որն որ վերջապէս իր կամացը զիջաւ եւ Յունիսի մէջ սահմաններն հասան. հոս Նորէն Շերեմեթեւին իր վախն յայտնեց որ արդեօք բաւական պաշար կայ, որովհետեւ զօրքը միայն ուրբ օրուան պաշար ունէր. հաց ու միս գտնելն անկարելի էր եւ պաշարազուրկ

բանակի մը թշնամւոյ երկիրներու մէջ ինչ խեղճ ու ողորմելի վիճակ ունենալը Կարոլոսի վրայ տեսած էր։ Բանակը Ցնիեսթերի քով կենդրոնացաւ ու պատերազմական ժողովք մը ժողովեցաւ, որուն մէջ չէին կրնար որոշել որ արդեօք սահմանները պահպանելով թշնամւոյն սպասեն, թէ յառաջ երթան։ Ռուս զօրավարաց անհամբերութիւնը եւ Հոսբոտաբի թախանձելն որ յառաջ քալեն ու համբարանոցները թշնամեաց ձեռքը չանցած գրաւեն, որոնք արդէն Դանուբի քով հասած էին, ամենայն ընդդիմութեանց յաղթեց, զօրաց հիւանդները հոն թողուցուցան ու բուն բանակը Ցնիեսթերէն անցաւ ու չէր գիտեր որ հոն ընդարձակ անհովանի ու անմխիթար տափաստանին (Steppe) մէջ՝ որ կիզիչ աւազէն ու երկինքէն զատ բան մը չէր տեսնուեր, Ցաճիկներէն շատ աւելի ահեղ թշնամւոյ մը հետ պէտք էր որ պատերազմեր։ Կ՚ուզէին Բրուտին աջ դիէն վար մինչեւ Ֆալչի յառաջանալ, կարծելով որ ան մօրաւ ու ցեխոտ տեղերը թշնամին կրնան արգելել, բայց մինչեւ որ աս գետն հասան, մեծամեծ կորուստներ կրեցին ու Պետրոս բուն բանակէն շատ յառաջացած անջուր ու անբեր անապատի մէջ եղած զրքերուն միջոցին ջուր կը խաւրէր, զրքն որ ծարաւի զրքն անբաժի խմելու քիչ մարդու կորուստ չեղաւ։

Հազիւ թէ Բրուտին եղերքն հասան, մէյ մ՚ալ ան վայրենի տափաստանին բնակիչները գունդագունդ բազմութեամբ զանազան կողմերէ Ռուսաց վրան յարձակելու սկսան եւ իրենց սոսկալի վնասներ կու տային։ Սակայն Քանթեմիր միշտ խորհուրդ կու տար որ ամապարեն յառաջ գան, ըսելով թէ դեռ թշնամին բոլորովին Դանուբէն անցած չէ ու մեծ համբարանոցները դեռ կրնան դիւրաւ գրաւուիլ։ — Բայց արդէն երկու զօրաւոր տաճկական գունդեր երթալով Ռուսաց կը մերձենային ու ի-

բենց մեծ կորուստ կը սպառնային։ Բրուքին դէպ արեւմտեան եզերքը մերձեցող Ռուսաց հրամանատար՝ Եանուս զօրավարը հրաման առաւ որ շուտով աճապարէ ու յառաջանայ եւ Թշամւոյն Ֆալչիի քով գետէն անցնիլն արգելու, բայց հազիւ թէ նեղ գետաձորի մը մէջէն քանի մը մղոն յառաջացած էր, մէյ մ՝ալ դիմացը ընդարձակ դաշտերու վրայ Եէնիչէրիներու ահագին բազմութիւնը տեսաւ, որոնք իրեն դէմ ելլալով անպատմելի վնասներ տալու սկսան։ Վերահաս գիշերն իր բոլոր զօրաց ջընջումն արգելեց։ Զարն աս լսելուն պէս իր զօրաց ընտիր մասը հետն առած օգնութեան եկաւ։ Սակայն ան խոպանացեալ ու մարախներէն անապատ դարձած դաշտերու վրայ երկայն ատեն չէր կրնար կեցուիլ, պէտք էր որ ժամանակը չանցած՝ ետ դարձուէր։ Թշնամին փախչողներուն ետեւէն ինկաւ, որոնք Ֆալչի հասնելով, մէկ կողմանէ գետով պատսպարած՝ պատերազմի պատրաստուելու սկսան։ Բազմաթիւ Թշնամին կէս բոլորշի ձեւով իր հակառակորդը պատեց եւ Ռուսերը նեղ ձորի մը մէջ գետի, բլուրներու շղթայի մ՝եւ տաճիկ զօրաց մէջ փակուած մնացին (Յուլ.)։ Ընանկ պաշարում մ՝եղաւ աս պաշարումն՝ որ ամենեւին փրկութիւն չկար եւ բոլոր Ռուս զօրքը մեծ յուսահատութեան ու կատաղութեան մէջ ձգեց։

Ռուս Ռուսաց ձեռքէն ուրիշ բան չէր գար բայց եթէ մեռնիլ կամ անձնատուր ըլլալ։ Շվետները անօթիութեամբ, իսկ Տաճիկները զինուց զօրութեամբ Թշնամին ոչնչացընել կ՝ուզէին։ Վերջիններուն կամքն յաղթեց։ Իսկ Պետրոս յուսահատեալի մը պէս, որն որ ինքզինք բոլորովին բախտի ձեռքը թողուցած՝ թնդանօթներու որոտման ահագին ձայնին մէջ իր տանը հանգստութեան անկողնոյն մէջ եղածի պէս անտարբերութեամբ կը կենար մէկ կողմանէ լեռներէն թնդանօթներ ու գնդեր՝ անձրեւի

պէս իր բանակին վրայ տեղացած ատենն, ինքն իր զօրքը հետզհետէ անանկ անտարբերութեամբ կարգի դնելու վրայ էր որ իբր թէ անթիւ անհամար զօրք ունենար։ Գիշերն էր միայն ամէն կողմանէ խեղճութեան ու չքաւորութեան մէջ ինկող Ռուսաց քիչ մը հանգստութիւն տուողն, որ ատեն որ գոնէ մերձակայ գետէն իրենց ծարաւը կրնային յագեցընել, զորն որ ցորեկը թշնամական հրագունդերը չէին թողուր։ Ռուսաստանի նորածին զօրութիւնը հոս ստուգիւ իր վերջին օրը ծագած տեսաւ։ Պետրոս թէպէտ ամէն կողմ զօրաւոր էր, բայց հոս ան զօրութիւնը բոլորովին իր ազդեցութիւնը կորսընցուց։

Տաճկի բանակին մէջն էին Վեզիրը, Քեահեան, Շվետի Սբար դուքսը ու Բոնիաթովսքի լեհ կոմսը, որոնք թէպէտ իրենց մինչեւ հիմակ ունեցած յաջողութեանը վրայ կ՚ուրախանային, սակայն ապագային վրայ կասկածանաց մէջ էին։ Բոնիաթովսքիին խորհրդովը գիշերանց Ռուսաց բոլորտիքը խրամ բացուեցաւ, եւ բոլոր տաճկական բանակը անհնարին պատրաստութիւններով երկրորդ օրուան յաջող պատերազմի մը մեծ յուսոյ մէջ էր։ Իսկ Զարն անդիէն իր սրտին դառնութիւնն ու նեղութիւնը ծածկելու համար առանձինն իր վրանին մէջ քաշուած՝ սրտառուչ տրտմութեանց ու դառնադառն հոգերու մէջ ընկղմած էր։ Ասանկ վայրենի անապատի մը մէջ իր նորակազմ բանակովը ոչնչանալու վտանգն աչքէն չէր կրնար հեռացընել։ Մէկ բոպէ մը իր այնչափ տարեան քրտնալից աշխատութիւնը պիտի փճացընէր ու զինքն անհաշտ թշնամւոյ ձեռք պիտի մատնէր։ Ամենեւին, յաջող հետեւութիւն մը չկար, կամ պէտք էր յուսահատաբար պատերազմիլ եւ կամ անձնատուր ը լլալ։ Այսպիսի յուսահատական խորհուրդներով իր վրանը քաշուած ատեն՝ արգելած էր Պետրոս որ իր քովն ամենեւին

մարդ չմերձենայ։ Սակայն Կատարինա աս հրամանս բանի տեղ չդնելով, իր երկանը վրանը մտաւ, ուր Պետրոս ինքիրմէ եկած ջղաձգութեան մը մէջ էր։ Կատարինա որ ասանկ ատեններ Զարն հանդարտեցընելու եղանակը գիտէր, անմիջապէս հրամայեց որ պատերազմական ժողովք մը ժողվուի ու խաղաղութեան փորձ մը փորձուի։ Բոլոր զօրավարները գիշերով ժողվուեցան ու Շերեմեթեւ սպարապետը Վեզիրին խաղաղական թուղթ մը գրեց ու Կատարինան ալ բոլոր իր քովը գտնուած ծանրագին զարդերն ու ազնիւ քարերը աս թղթով մէկտեղ Շաֆիրով պատանուոյն ձեռքը տալով Վեզիրին խաւրեց, խոստանալով որ եթէ բանն յաջողելու ըլլայ, ուրիշ պարգեւներ ալ կը խրկուին. ասկէ զատ Քեահեային ալ շատ ստակ խաւրուեցաւ։

42.

Պատգամաւորին երթալէն քանի մը ժամ ետքը բոլոր բանակին վրայ երկիւղ մը տիրեց որ չըլլայ թէ պատգամաւորը բռնուած ու սպաննուած ըլլայ. անոր համար անմիջապէս նորէն ժողովք մը կանչուեցաւ, որուն մէջ Կատարինան ալ ներկայ կը գտնենք։ Աս խորհրդին մէջ որոշուեցաւ որ եթէ Տաճիկները խաղաղութեան չզիջանին, իրենք յուսահատաբար պատերազմելով թշնամւոյն մէջէն ճամբայ բանալու ջանան։ Բայց Զարը յաջող ելլէ մը յուսահատած ծերակուտին աս նամակը կը գրէ. "Կը ծանուցանեմ որ բոլոր զօրքովս առանց յանցանքի կամ յառաջատեսութեան, պարզապէս ստութենէ խաբուելով իրմէ չորս անգամ զօրաւոր տաճկական զօրութենէ պաշարուած եմ, ամենեւին պաշար չունիմ եւ առանց Աստուծոյ մասնաւոր օգնութեանը ուրիշ բան չեմ տեսներ բայց եթէ բոլորովին կործանում ու գերութիւն։ Եթէ վերջինը կատարուելու ըլլայ, եթէ գերի եմնամ, ալ զիս

Զար ու իշխող մի սեպէք ու նաեւ իմ սեպհական ձեռագրովս խրկած հրամաններուս ալ մի անսաք, մինչեւ որ անձամբ ես Զեզի չերեւամ։ Բայց եթէ սպաննուելու ըլլամ եւ իմ մահուանս վրայ ապահով ըլլալու ըլլաք, ան ատեն ձեր մէջէն արժանաւորագոյնն ինծի յաջորդ ընտրեցէք,,։ Շարժեալ սրտով ու արտասուալից աչքերով աս թուղթը Պետրոս Հաւատարիմ պաշտօնակալի մը յանձնեց ու անոր ճակատը պագնելով զինքն երկնից պաշտպանութեանը յանձնեց ու ճամբայ դրաւ [1]։

Կատարինային ադամանդներն ու մարգրիտները եւ ուրիշ ծանրագին ու հաղուագիւտ զարդերը Ցաճիկները շատ զուարթացուցին ու Վեզիրը Շերեմեթեւին թուղթն առնլով Բոնիաթովսքին կանչեց ու հարցուց թէ ինչ միտքի վրայ է։ Պատասխանեց լեհը թէ թնդանօթաց որոտումն աս թղթին պատասխանն ըլլայ եւ իրօք ալ սկսած էին թնդանօթներն արդէն շորս կողմանէ գոռալ, երբոր մէկէն Վեզիրէն հրաման ելաւ որ կրակը դադրի։ Քեահեան պէտք էր որ հնազանդէր, ու Բոնիաթովսքին առնլով սկսաւ ռուսական բանակը մօտանց դիտել։ Հոս Բոնիաթովսքին Քեահեային Ռուսաց խեղճութիւնն ու անոնց ամրութեանցը տկարութիւնը ցուցուց եւ մտադիր ալ ըրաւ զՔեահեան թէ ինչպէս Ռուսերը մինչեւ կէս մէջք ջուրի մէջ էին ու բանակին մէջ ամէն բան աւելի մեռած քան թէ կենդանի էր, եւ հաւանականաբար Ռուսերը եւ ոչ մէկ յարձակման մը դէմ կրնային դնել։ Աս համոզմամբ նորէն մեծ Վեզիրին վրանը դարձան։ Երբոր Վեզիրը շվեցական կողմնակցութենէ սոսկալով, արգելուած թնդանօթները նորէն արձակելու

[1] Աս ճգնական գիշերուան մէջ գրուած թղթոյն սկզբնագիրը Բեթերսպուրգ Պետրոս մեծին թանգարանին մէջն է։ Նամակը բերողն 9 օրուան մէջ հասած ու դռները դոց սենեկի մէջ ժողվուած ապշած ծերակուտին տուած է։

սկսաւ։ Ռուսք Տաճիկներէն որոշ պատասխան մ՚ուզեցին եւ Զարը Շաֆիրովին ասանկ գրեց։

"Կը տեսնեմ որ Տաճիկները թէպէտ խաղաղութեան միտում ունին սակայն դեռ կը տատամսին, անոր համար ինչպէս որ քեզի աղէկ կ՚երեւայ ու Աստուած ինչ որ քեզի ազդէ անանկ ըրէ, եւ եթէ իրօք խաղաղութիւնն յանձն առնուն, ինչ որ ուզեն մի զլանար բաց ի մեր գերութենէ ու այսօր մեզի լուր մը տուր, որպէս զի մենք ալ, եթէ խաղաղութիւնը չյաջողի, բռնական ճամբայ մը բռնելու սկըսինք,,։ Ասանկ կը սպառնար նաեւ Շաֆիրով եւ արդէն Ռուսերը, ինչպէս դեսպանը Տաճկաց իմացուցած էր, թշամւոյն անհամար բազմութեանը մէջէն իրենց ճամբան բանալու պատրաստուած էին։

Վերջապէս Վեզիրը խաղաղութեան զիջաւ եւ յանձն առաւ որ զինադադար ըլլայ եւ Ռուսաց կողմանէ հրեշտակութիւն մը գայ ու խաղաղութեան վրայ խօսուի։ Փուճ տեղ կը յորդորէր Բոնիաթովսքին որ Զարը բռնուի ու Ռուսական տէրութիւնը Տաճկի հարկատու ըլլայ։ Ան միջոցիս անմիջապէս հասաւ Ռուսի հրեշտակութիւնը, որուն գլուխը նոյն խաղաղութեան դեսպանը Շաֆիրով իմաստուն պատանին էր եւ Զարին կողմանէ լիազօր իշխանութիւն ունէր։ Վեզիրը մեծ սիրով զիրենք ընդունեցաւ ու Բոնիաթովսքին թարգման ըլլալով խաղաղութեան դաշանց խօսակցութիւնը սկսաւ ու աս թէութիւնները Ռուսաց առջեւը դրուեցան։ Զարը պէտք էր որ Ազով, Թականրոկ, Քամենոյ, Սաթոն, Պոկորոտիցք քաղաքները Ազովեան կամ Ազախու եւ Սեւ ծովերով մէկ տեղ նորէն Տաճկին ետ դարձընէր, Շվետի թագաւորին Ռուսաստանէն անցնելու ազատ ճամբայ տար, զորքերը Լեհաստանէն ետ քաշեր, տաճկի թագաւորը քրիստոնեաներուն պաշտպան ճանչնար ու բոլոր իր զէնքերը ինչպէս նաեւ ապստամբ Քանթեմիր Հոսբոտարը Տաճկաց ձեռքը տար։ Թէ-

պէտ մեծ էին Վեղերին պահանջածները, բայց խաղաղութիւնը վաստկելու համար Զարն ամէն բան յանձն առնելու պատրաստ էր։ Սանկով թող տրուեցաւ հրեշտակութիւնը որ երեթայ խաղաղութեան թէութիւններն Զարին առջին դնէ։ Թէպէտ Պետրոս վերջի երկու թէութիւնները յանձն չառաւ բայց Վեղերը տեսնելով որ իր գլխաւոր վախճանին հասաւ ու Սեւ ծովուն վրայ Ցաճկաց երկիրը պատճառող ռուսական զօրութիւնը բոլորովին խորտակեցաւ, առանց վերջի երկու թէութեանց ալ խաղաղութիւնը յանձն առաւ։ Ըս միջոցիս Բոնիաթովքին խաղաղութիւնն արգելելու համար ամէն բան ի գործ դրաւ, անմիջապէս դէպ ի Պոնտեր Կարոլոսին դեսպան մը խաւրեց ու եղածները բոլոր ծանուցանելով կը յորդորէր որ գայ շուտով ու արգելու։ Կարոլոս չհասած, հասաւ Շաֆիրով իր Զարին դաշանց ստորագրութեամբը ու մատոյց Վեղերին որ ստորագրէ, որն որ Բոնիաթովքիին ճգանցը հակառակ՝ որ ստորագրութիւնն արգելելու համար մինչեւ իր ձեռքը բռնած էր, դաշնագրոյն ստորագրեց 1711 (Յուլ.)։ Այսպէս կորսնցուց Պետրոս հոս ան ամէն բան զորն որ Քարլովիցի խաղաղութեամբ ստացած էր[1]։ Ըս խաղաղութեան մէջ, որ

[1] Քարլովիցի խաղաղութեան վրայ, զորն որ մինչուկ հիմակ պատմութիւններուս ընթացքին մէջ քանի մ՝անգամ յիշեցինք, հետաքրքիր ընթերցողին գաղափար մը տալու համար, հոս տեղոյն անձկութիւնը ներածին չափ նոյն խաղաղութեան ծանմանը պատմութիւնը համառօտիւ մը կը գնենք, ազգելով միանգամայն որ առաջիկայ տեղեկութիւնն ուրիշ բան չէ բայց եթէ 15 թուոյն ծանոթութեան մէջի պատմութեան յառաջխաղացութիւնը։ — Վիէննայի ազատութենէ ետքը տանձկական պատերազմը քանի մ՝անգամ ընդհատելով 15 տարի տեւեց, որ միջոցին մէջ որ կայսրական գինուց վրայ մեծ յաջողութիւն կը տեսնուէր։ 1683ին Ցաճիկները Պարբանի քով երկրորդ անգամ սոսկալի ջարդ մը կրեան, որմէ չաս քիչ մարդ կրցաւ ազատիլ. սարդ վրայ Կրան քաղաքն անձնատուր եղաւ. սա դժբախտութեան գարա Մուստաֆան իր կեանքը կորսնցուց (որուն գլուխը մինչուկ հիմակ Վիէննայի գինաբանին մէջ կը պահուի)։ 1683ին Վենետիկալ ան դաշանց մասնակից

Հուշ պտի քաղքէն Հուշեան խաղաղութիւն կուչուեցաւ, կորսնցուց Պետրոս Լազոն սն վիճակի մէջ ինչ վիճակի մէջ որ Ցաճկրներէն առած էր, պարտաւորեցաւ նորաշէն ամրոցներն հարթ յատակ ընելու ու Սամարա քաղաքը գտնուող թնդանօթներն ու պատերազմական պաշարն Ցաճկաց ձեռքն յանձնելու։ Երկու կողմանէ ալ որոշուեցաւ որ նոյն տեղերն ալ ամէնեւին ամրոց չշինուի։ Ել Ռուսստան ոչ Լեհաց թագաւորութեան եւ ոչ Թաթարներու գործերուն պիտի խառնուէր։ — Պե-

եղաւ, զորն որ Կայսրը, Լեհաստան ու Ինոսկիենոթոս ԺԵ. իրենց մէջ դրած էին, որոնց Պանիթա ու Բորդուկալ սաբկով կռնակ կեցան ու Գերմանիա զոր կաս. սոսր պտուզը Հետեւեալ տարին երեւալու. սկսաւ, ինչպէս որ Կարլոս Լոթարինգիայի դուքսը Կրանի քով փառատր յաղթութիւն մը վասարկեցաւ, որով զանազան ամրոցներ հետզհետէ անձնատուր ըլլալու սկսան։—1686ին կայսրական բանակը (90.000 զօրք Կարլոս Լոթարինգիայի գլխին զօրավարութեամբը) երկամեայ պաշարումէն եաքը Օֆէն քաղքին վրայ յարձակեցաւ, որուն մէջի Ցաճկաց Հրամանատարները բան մեծի մասին Գաղղիացի էին։ 140 տարի սա քաղաքը Ցաճկաց ձեռքը մնացած էր. որն որ առնուելէն եաեւ. ուրիշ մեծամեծ քաղաքներ ալ ինկան ու. մի եւ նոյն տարն Վենետացիք ալ Մորէայի ու Դալմատիայի մէջ մեծ յաջողութեամբ միշտ յառաջ բալելու վրայ էին։ Սակայն Մոհաչի քով եաեւ յաղթուիլն աւելի եւս յաջողգոյն ու փառաւորագոյն է։ Կայսերականց Կարլոս Լոթարինգիայի գլխին ու Պալիեւացի ընծրող իշխանին տակ. յիշեալ քաղքին քով Ցաճկաց անանկ Կարգ մը տուին որ (1687 Օգոստ. 12) Հարիւր 10.000 տաճիկ 5 միլիոն աւար թողլով կրցան փախչիլ. տասը վրայ Պլանիա, Սիրմիպիրկէն ու բոլոր Թաճառատան կայսեր Հպատակեցան ու առանձին Թաճառատան իր ընտրական իրաւունքէն հրաժարեցաւ. ու Կայսեր Յոսէֆ Ա. երեց որդին տաճկին ժառանգական Թագաւոր ընդունեցաւ. (1687 Հոկտ. 31)։ Հետեւեալ տարին (1688) ուրիշ մեծամեծ քաղաքներ ալ անձնատուր ըլլալէն զատ Սեպտ. ճին Բաբա. Իմմանուէլ Պալիեւացիի ընտրեալ իշխանը անանկ ասպալի Կարգ մը տալով Պելկրատի վրայ յարձակեցաւ որ բոլոր Սերբիա մէկէն հնազանդեցուց։ — Վալաքիա ինքնակամ Հպատակեցաւ։ 1689ին Լուդովիկս Պատի իշխանին Բարատա գեներ ու Դիսոսի քով բան նշանաւոր յաղթութիւնովը Վիսին ու Ուսֆիա քաղաքներն ալ առնուեցան որով Դրան Դանուբի ձախ դին ամէնէնին տեղ մը շնաց։ Սակայն 1690 ու 1691ին Գաղղիացւոց Լուդովիկս ԺԴ. թագաւորին Գերմանիայի դէմ առած պատերազմին ու Ցաճկինները զրգռելովը կայսրականը իրենց յաջողութիւնը բոլորովին

տրոս իր բերնովը կը խոստովանի իր Կարոլոսին պէս առանց պարար ունենալու։ 20,000 թէպէտ ընտիր զօրքով 250,000 Ցաճկաց դէմ ելլալով ըրած անխոհեմութիւնն ու սասանկ կը գրէ. "Ես ալ հիմակ ըստ ամենայնի ան վիճակին մէջն եմ՝ ինչ վիճակի մէջ որ Կարոլոս իմ եղբայրս Բոլթավայի քով գտնուեցաւ. առանց իմ զօրացս պիտցէն հոգալու թշնամւոյ երկիրները մտայ։ Կորուստ Պրանքովային"։

43.

Որչափ որ անակնուելի էր աս խաղաղութիւնը, այնչափ ալ մեծ եղաւ Ռուսաց ուրախութիւնը։ Ամէն բան անմիջապէս փոխուեցաւ. ստորագրութենէ անմիջապէս ետքը հրամայեց Վեզիրն որ ռուսական բանակին կերակուր հոգացուի, որով Ցաճկաց բանակը կերակուր գտնոր ռուսերէն ընցուեցաւ։ — Ընդհէնն Կարոլոս Բոնիսթոմքաբին թուղթին առնդուն պէս ինքզինք ձի նետած ճամբայ ելած էր, բայց բանը բանէն անցնելէն ետքը։ Կարոլոս

կը կոմանցուներն։ Ցաճկական ստուար բանակ մը նորէն երեւան կ'ելլէ. Պոտնիա կը նուաճի, Դիսատ ու Վիսին անձնատուր կ'ելլան. Սեմնարիա ու Պելգրատ չարաչար յարձակումներ կը կրեն։ Սակայն եւ այնպէս 1691ին Օդոտա. 19ին Սայտնբեմնի արիւնահեղ պատերազմին մէջ Պէտ Վեզիրը կ'ինայ ու 25,000 տաճիկ պատերազմի դաշտը կը ծածկեն։ — Ամ մինչեւս պատերազմը շատ տկար յաւակ կ'երթար ու նշանաւոր հետեւութիւն մ'ալ չուներ եւ Լուգովիկոս թագաւորին ճգնացը հակառակ Ծովական տերութիւնները խաղաղութեան եռեւէն էին։ Վերջապէս Պուսատաֆա Բ. 1697ին Սեպտ. 11ին անձամբ Զենիթայի քով Եւգենէոս Սաւոյացի իշխանէն չարաչար յաղթուեցաւ, բոլոր բանակն ու 30,000 մարդ կորնցուց։ Ասոր վրայ 1699. Յունվ. 26ին Քարլովիցի քով 25ամեայ դաշնագրութեան, որով Լեւորիան Թեմեսվարի երկիրը գուրս առնելով, բոլոր Պոտնատասան, Սիսինպուրկէն եւ Պլատնիա դարձեալ իր տակն առաւ։ Ամ զինադարի զօրութեամբն Լգով Ռուսաց հեռը կը մնայ (23) Լեհասանի ու Վենետիկի ալ հաստատմունքներ կ'ելլան։ — 24. յոգուածին մէջ յիշուած զինադադարը Քարլովիցինը ակարկել կ'ուզէ։ Ռուսասանի Քարլովիցի խաղաղութեան համար գրուած դիրքատակագրումը տես 13. յոգուածին ծանոթութիւնանը մէջ։

ըստ ամենայնի Ռուսաց բանակին առջին հանելով մեծ դառնութեամբ ուրախութեան աղաղակները լսեց ու Ցաճիկներն եւ Ռուսերը առանց թշնամութեան մկզմկու հետ խառնուած տեսնելով իր աչքերուն չէր կրնար հաւատալ. տեսաւ նաեւ Ռուսաց երթալը վրայ ըլլալին. կ'երբէր կը տոչորէր անհամբերութենէ ու եղածն իմանալ կ'ուզէր: Փոխանակ կամուրջները փնտռելու որ 3 ժամու մէջ դիմաց կ'անցընէին, գետ նետուեցաւ անդիի կողմն անցաւ ու առանց արգելքի մը Ռուսաց բանակին մէջէն անցնելով Բոնիաթովքիին հասաւ ու հոն իրեն համար պատահած դժբախտ դէպքն իմանալով՝ կրնայ մտածուիլ որ ինչ դառնութեամբ Վեզիրն առջին ելած է, որն որ զինքը թագաւորական պատուով իր վրանն ընդունեցաւ ու իր գորգին վրայ աջ դին նստուց: Հոն Կարոլոս եղած դէպքին վրայոք իր սրտին դառնութիւնը յայտնեց ու կատղութեամբ կը յորդորէր Վեզիրն որ պատերազմը յառաջ տանի եւ Ռուսերը փճացընէ, սակայն վայրապար: Կրակ կտրած թողուց գնաց Կարոլոս բոլորովին իր յոյսէն կողոպտուած, որով կը յուսար որ քիչ ատենուան մէջ իր թշնամին կապեալ կաշկանդեալ իր առջեւը կը տեսնէ:

Ռուսերը իրենց կամ կարասիքը թողուցած, զբոնք տկար ձիերը քաշելու զորութիւն չունէին, բայց առատ կերակրեղինքը ու 5000 Սպահիներու պաշտպանութեամբը աս դժբախտ տեղէն լեհական սահմաններուն վրայէն իրենց հայրենիքը դառնալու սկսան: Սահմաններու վրայ Ռէօնիէ զօրավարը, որ մեծ յաջողութեամբ Ցաճկաց դէմ կը պատերազմէր, աս տկար բանակին հետ միացաւ: — Աս վախճան ունեցաւ աս պատերազմն ալ. Շափիրով սպարապետը իր պատանդ Կոստանդնուպոլիս խաւրուեցաւ: Աս զարհուրելի դէպքը Պետրոսի քաջալերութեանն ու հաստատութեանն ամենեւին վնաս մը

չբերաւ։ Քանի որ Թշնամւոյն ձեռքն ինչալու եր-
կիւղը չէր փարատած, մեծ տրտմութեանց մէջ էր,
սակայն անգամ մ՚որ անկից ազատեցաւ, նորէն ա-
րիաբար ոտք ելաւ ու իր միտեւ նոյն ատեն աչքին
կառչին ունեցած վախճանը Հիրսրնցուց ու ծերա-
ուտին ասանկ գրեց. "Պտոյգ է դժբախտ ու տխրա-
լի բան է անանկ տեղեր կորսնցընել որոնք մեծ ճգամբ
ու ծախքով վաստակուած էին, սակայն ասոնց տե-
ղը կը լեցընեմ եւ ուրիշ կողմանէ աւելի եւս մեծ
շահ կ՚ունենանք,,։ Իրաք գրածին պէս ալ նորէն
Արեւելեան ծովուն քով իր գործքերը յառաջ
տանելու սկսաւ ու իր զինուցը յաջողութիւնն ու
ազդեցութիւնը հիկորսնցուց եւ Ռուս անուան մեծ
պատիւ բերաւ. բայց դեռ աս պատմութեանց
հսկած Կարոլոսի պատմութիւնն համառօտիւ մ՚աչ-
քէ անցընենք ու տեսնենք թէ Շարին պատերազմ-
ներու զբաղած ու Բրութին դժբախտութեանն ա-
տեն Եւրոպայի վերի կողմերը մեզի վերաբերեալ
ինչ դէպքեր հանդիպեցան ու քիչ մ՚ատեն ալ
Շարին դէպ ի Քարլսպատ ըրած ճամբորդութեանը
ճանապարհորդակից ը լլանք, որուն անանկ աշխատած
ու յոգնած մարմին մը մեծ հարկաւորութիւն ունէր։

Կարոլոս որ Վեզիրին՝ իր բախտն ասանկ ազար-
տելուն համար, կորուստ երդուընցած էր, իրաք
զինքը Սուլթանին ամբաստանեց՝ որ օսմանեան տէ-
րութեան փառքն ու բարիքը իր ագահութեանը
զոհեց։ Առանց ունկնդրութեան ու դեռ Կոստանդ-
նուպոլիս չհասած Վեզիրն ի մահ դատապարտուե-
ցաւ։ — Բոնիաթովքիին ջնարը, Կարոլոսին յոր-
դորանքներն եւ Ռուսաց դաշնադրութեան թեւու-
թեանց կատարման դանդաղելը՝ պատճառ եղաւ որ
երկու անգամ նորէն Ռուսաց դէմ պատերազմ
հրատարակուի (1712 ու 13ին, երկու անգամ ալ
Ապրիլի մէջ)։ բայց Անգղիայի ու Հոլանտայի մի-
ջամտութեամբը հետեւութիւն մը չունեցաւ։ Հու-

շեան[1] խաղաղութիւնն հաստատուեցաւ, ռուսական զօրքը Լեհաստանէն ելաւ ու միւս թէութիւններն ալ կատարուեցան։ Մեծ ցաւով Պետրոս իր առջի յաղթութիւնն, Ազովը, նորէն Տաճկաց ձեռքը տուաւ։ Թականրոգի նաւահանգստին ամուր ամրոցներն քանդուեցան ու Պետրոսի բաղմամեայ զբաղմանցը առարկան՝ Վորոնէժի նաւագործութիւնն ինկաւ։ — Կարոլոսի յոյսն ալ Տաճկէն բոլորովին կտրեցաւ, նոյն իսկ Տաճիկներն իրմէ ձանձրացած բռնութեամբ զինքը Տեմոթիքա քշեցին, ուր որ նաեւ միշտ անհանգիստ էր. վերջապէս աս դժբախտ դէպքերն ու իր Տաճկի տէրութեան մէջ մնալուն անօգուտ ըլլալն ստիպեցին զինքն որ թագաւորին խորհրդոցը համաձայն Տեմոթիքա հարուստ ընծաներով թողու երթայ։ Կարոլոս սահմաններուն վրայ իրենիններէն բաժնուեցաւ ու երկու պաշտօնակալով ծպտեալ, ըստ մեծի մասին ձիով Շթուլվայզենպուրկ, Օֆէն, Վեննա, Ռեկենսպուրկ, Նիւռնպերկ, Պամպերկ, Վիւրցպուրկ, Հանաւ, Քասսէլ, Պրաունշվայկ ու Կիւսթրով քաղաքներուն վրայէն — 14 օրուան մէջ 280 գերմանական մղոն ճամբայ առնելով, գիշերանց յանկարծ Շթրալսունտ հասաւ։

Ներուի հոս մեզի Կարոլոսի վրայ քիչ մ՝երկայնկեկ խօսելով իր պատմութիւնը լմընցընելը։ Աս դիւցազնը իր հեռաւորութեանն ատեն Հոլշթայնի պաշտօնեան Կէօրցը իր տէրութեանը վերատեսուչ դրած էր։ Աս իմաստուն մարդը բոլոր ժողովրդեան վրայ թագաւորական թագին յարգ մը տպաւորեց. իրեն հիմակուան յատակագիծն ան էր որ Կարոլոսը Զարին հետ հաշտեցընէ ու անոր օգնութեամբը կարող ըլլայ միւս դաշնաւորաց ըրած յաղթու-

[1] Հուշ Մոլտաւիայի մէջ Ֆալչի քաղքէն քիչ մը վեր փոքր քաղաք մըն է ու կ՝երեւայ թէ աս անունը միայն աշխարհագրական տախտակներու մէջ կը գործածուի, որովհետեւ տաճկական դաշնագրերու մէջ աս տեղը Կեչիա գուշ կը կոչուի։

թիւններն ետ առնուլ։ Երկայն բանագնացութիւնէ ետքը 1718ին գաղտնի դաշինք մ'եղաւ, որուն առջի գործքը Դանիան խոնարհեցընելն էր։ Ա՛ս ասնակ ը լլալէն ետքը Կարոլոս ԺԲ. ու Ամ՚ֆելտ սպարապետը աշնան երկու կողմանէ Նորուեգիա յարձակեցան։ Սպարապետը լերանց վրայ ելելով Ցրնդհայմ քաղաքը պաշարեց, որուն 10,000 զօրքէն 500ը ձեռն մէջ կարգ կարգ շարուած սառած մնացին ու վայրենի անասնոց կեր եղան։ Իսկ թագաւորը Ֆրիտրիխսհալ քաղքին պաշարումն սկսած էր ու գործքը շատ ծանր կը յառաջանար. իր զօրքը անդադար խրամներ պեղելու ետեւէ էր ու գործքը շուտցընելու համար Կարոլոս անձամբ վերը կեցած իր զօրքը կը քաջալերէր։ Քիչ մը ետքը իր երկու պաշտօնակալներն իր քովը գալով զինքը կռնկի վրայ փուռած գտան, քունքը գլխուն երկու դիէն կապարի հարուածով մը ծակած ու ձեռքը սուրին վրան էր։ Ա՚յսպէս ելաւ աս աշխարհէս բոլոր Եւրոպա իր առջին դողացընող, հիւսիսային քաջասիրտ առիւծ, դիւցազն ու նշանաւոր Կարոլոս ԺԲ. իր 37ամեայ հասակին մէջ։ Զարմանալի էր իր խստութիւնն ու քաջութիւնը. չափաւոր էր Կարոլոս ու ժուժկալ ու գրեթէ կանանց թշնամի. նաւ կրօնական զգածմունքներ ալ չէին պակսեր իր վրայ։

44.

Պետրոս թէպէտ Սեւ ծովուն վրայ վաստրկած տերութիւնը կորսնցուց, սակայն դեռ մեծ ասպարէզ մ'ունէր իր առջին, որ էր իր Պալթիկ ծովուն վրայ ըրած յաղթութեանցը ապահովութիւնը, որն որ իր տերութեանը ներքին զօրութեանը ու իր հպատակացը վրայ անհամեմատ իրական ազդեցութիւն ունէր։ Պետրոս Բրուսի գետին քով երկբայական վիճակի մէջ եղած ատենն իր դաշնակիցները Շվե-

տը Հանդիստ թող չէին տուած, որուն կարոլոսին յամառութիւնը աւելի եւս գրգիռ եղած էր։ — Բոլթաւայի քով կարոլոսի յաղթուելէն ետքը շվետական բազմաթիւ գունդ մը Քրասսաւ զօրավարին առաջնորդութեամբը Լեհաստանէն շվետական գաւառները քաշուած էր։ Ան վախը որ չը ըլլայ թէ պատերազմի հուրը բոլոր Գերմանիայի մէջ տարածուի, անմիջապէս (1709) Լեհաստան, Ռուսաստան ու Դաղղիայի հակառակորդ դաշնակիցները, այսինքն՝ կայսրը, Անգղլան ու Հոլանտան Հաակի մէջ ժողովք մ՚ըրին, որով գերմանական շվետական գաւառներու ան թէուութեամբ չէզոքականութիւն կը շնորհէին՝ որ կամ քրասսաւեան գունդը անգործունեայ մնայ կամ քաշուի Շվետ երթայ։ Կարոլոս Պեսսարապիայի նեղքին կողմերէն ասս չէզոքականութեան դէմ բողոքեց ու հրաման խնդրեց որ Քրասսաւ իր հարուստ գունդովը նորէն Լեհաստան մտնէ։ Ալ ամենեւին արգելք մը չիկար Կարոլոսի թշնամեաց պատերազմով Բոմերանիա մտնելու։ Բայց Քրասսաւի գունդին Գերմանիա արգելուիլը մեծ օգուտ էր Պետրոսին, որովհետեւ իր Մոլտաւիա մնած ատեն քրասսաւեան գունդը կրնար իր ետեւն առնուլ։ Սակայն ըստ ինքեան գործքերը շատ ուշացան ու հաղիւ Զարին Մոլտաւիայէն գարձած ատենը Դանիացիք իրենց թագաւորին առաջնորդութեամբը Բոմերանիա եկան ու Օգոստոս թագաւորն ալ իր սաքսոն – ռուսական գունդերովը Շեթրալսունտի առջին Դանիացւոց հետ միացաւ ուստ ամուր շվետական ծովային քաղաքը պաշարեցին։ Պետրոսին մինչեւ ատ ատենս կրած աշխատութիւնն ու նեղութիւնը ու դժբախտ անակնալ դէպքերը ու նոյն իսկ իր որդւոյն հոգը զինքն անանկ տկարացուցած ու աշխատցուցած էին որ շատ անգամ անկողնի մտնելու ստիպուած էր։ Կէս մ՚ասս ու կէս մ՚ալ որդւոյն հարսանեացը պատճառաւ պէտք էր

որ Բոհեմիայի Քարլսպատ քաղաքը ճամբորդութիւն մ՚ընէր։ Իր ամուսնէն՝ որ մինչեւ Թոռն իրեն ուղեկից եղաւ, պահապան զօրաց մէկ բաժնոյն պաշտպանութեանը յանձնելով բաժնուեցաւ ու Լեհաստանին վրայէն Քրոսսէն ու Կուպէն քաղաքներէն անցնելով Ցրեզտէն հասաւ։ Ճամբան սաքսոնական Էրցկէպիրկէ լերանց մէջէն կ՚իյնար, ուր որ Ֆրայպերկի մօտ հարուստ ու զանազան բովագործութիւններն իր բոլոր մտադրութիւնը գրաւեցին։ Ստորերկրեայ ճամբաներուն մէջն իջաւ, ուր անխոնջ աշխատաւորները երկրին ծոցը ծածկուած գանձերը դուրս կը պեղէին ու իր սովորութեանը համաձայն ամէն բան խիստ քննութեան տակ ձգեց ու գործավարաց երգերովը պատուեցաւ։ Ասկից Ցոպաւի, Ասկուսթուսպուրկի եւ Օպերվիզենթալի վրայէն Բոհեմիա մտաւ։ Քարլսպատի զուարճալի եւ անգործունեայ կեանքը ու անոր առողջարար աղբիւրները Պետրոսին հոգւոյն ու մարմնոյն մեծ արծածում ու կենդանութիւն տուին որով իր առջի զուարթ բնութիւնը նորէն ստացած Պենչիքովին ասանկ կը գրէ. "Ա՚յսօր, Լեանայի յաղթութեան տարեդարձին օրը գաւաթ մ՚ալ քու առողջութեանդ համար խմեցինք„։ Շվետական տաճկական գործքերը նոյն իսկ հոս զինքն հանգիստ չթողուցին. Վոլինսքին Կոստանդնուպոլսոյ դեսպանէն իբրեւ հրեշտակ հոս խաւրուելով ծանոյց թէ Դուռը անյապաղ խոստացուած տեղերը ետ կ՚ուզէ. Զարը նորէն եղած խոստմունքը կատարելու հրամաններ խաւրեց, սակայն պահանջից որ տաճկի կողմանէ դաշնագրոյն պայմանները կատարուին ու Շվետի թագաւորը տերութենէ հեռացուի։ — Պետրոս կատարեալ առողջանալէն ետքը մեծ ուրախութեամբ իր որդւոյն հարսանեացը ներկայ գտնուելու համար ճամբայ ելաւ, որովհետեւ հաստատուն յուսով կը կարծէր որ նորընտիր սիրալից

հարսը իր որդւոյն սրտին վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ ու զինքն ուղղելու բաւական կ'ըլլայ։ Հարսնիքը Թորկաւ քաղաքը պիտի կատարուէր, որն որ Լեհի թագուհւոյն նիստն էր, ու Պետրոս Տրեզտէն նաւ մտնելով Էլպայի վրայէն Թորկաւ հասաւ։ Հասնելուն առջի կիրակին մեծ հանդիսութեամբ հարսնիքը կատարուեցաւ[1] ու Վոլֆենպիւթթելի արքունեաց կողմանէ կը բաղձացուէր որ նորապսակները ձմեռն իրենց քովը մնան ու ասոր համար Զարին մասնաւոր աղաչեցին որ իշխանը նոյն ձմեռ Գերմանիա թողու։ Սակայն Զարն որ անկէ ետքը որդւոյն վրայ բոլորովին փոփոխութիւն մը կը յուսար, զինքն հայրենեաց գործոցը աւելի եւս տեղեակ ընելու համար աս խնդիրքը յանձն չառաւ, նոյնպէս մերժեց ան խնդիրքն ալ որ գոնէ հարսը նոյն ձմեռն իր հայրենիքը անցընէ, որովհետեւ Պետրոս որդւոյն փոփոխութեանը յոյսը միանակ անոր վրայ դրած էր։ Միանակ անոր հաւանեցաւ որ քիչ մ'ատեն Վոլֆենպիւթթել երթան ու վերջի բարեւը տան ու ինք բոլորովին առողջացած ու հոգւով եւ մարմնով զօրացած հայրենիք փութայ։ Սակայն կը տեսնենք որ Պետրոս Քրոսսեն քաղքին մէջ իր ճամբորդութիւնը քանի մ'օր կ'ընդհատէ ու հոս Դանիայի եւ Պրուշի դեսպաններուն հետ խօսելով կ'որոշէ որ ամենայն եղանակաւ Շթրալսունտ առնուելու ջանա-

[1] Ա՛ս հարսանեաց առթով կոխուած միտալին վրայ Զարորդւոյն ու Իշխանուհւոյն կիսարձանները կան աս բոլորագրով «Ալեքս. Բեթր. Ինք. Ռուս. Ցար. Եւ. Կարոլ. Քրիսթ. Սոփ. Իշխնհ. Պրաունշվկ. եւ Լիւն. Ռ.» (Alex. Petr. Imp. Russ. Haer. et. Carol. Christ. Soph. Pr. Brunsu. et. Lun. R.)։ Ակէ զատ կայ նաեւ սեղան մ'ալ, որուն վրայ վառ ու բորբոք հուրէն զատ, երկու զինանշան՝ ռուսական արծիւն ու Պրաունշվայկի ձին կայ։ Սեղանին վրայ մէկմէկու կցած երկու ձեռք կը տեսնուի աս գրերով «Հաւատարմութիւնն ազնուագոյնս քան զոսկս ոչ ուրեք կապեաց» (Non usquam junxit nobiliora fides)։ Սորնապատժեղն գիրերն են «Զհարսանեաց Թորկաւ հրաշակ հարկանէ ի 25 Հոկտ. 1711» (Ob nupt. Torgau celebrat. XXV. Oct. MDCCXI.)

ցուի, որպէս զի ասկից իբրեւ հաստատուն տեղէ մը ազատութեամբ Ռիւրիկեն կղզւոյն վրայ գործուի։ Հանովերի ընտրող իշխանին հետ ալ բանակցութիւն եղաւ ու խնդրուեցաւ որ արեւելեան ծովեզերքը ունեցած տեղերուն համար դժուարութիւններ հանելով պատերազմի արգելք չիդնէ ու ջրի եւ ցամաքի վրայ պատերազմն անընդհատ յառաջ երթայ։ Ասկէ 1712ին Յունուարի մէջ բարեբախտաբար իր կողակցովը Բեթերսպուրկ հասաւ։ Հոս կատարեան՝ զորն որ արդէն տաճկական պատերազմէն յառաջ իրեն ամուսին առած էր, նորէն մեծ հանդիսութեամբ իրեն յանձնուեցաւ։

45.

Հոս Ալեքսիոս իշխանին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տալը յարմար կը տեսնենք։ Ալեքսիոսին պատանեկութեանը երկնքին վրայ բախտաբեր աստղ մը ամենեւին չփայլեցաւ ու ամէն բարեաց ու մեծութեանց բողբոջը սիրոյ արեգական ջերմացուցիչ ու լուսաւորիչ ճառագայթը չտեսնելուն ընդ միշտ ապականեցաւ ու չորցաւ։ Նոյն իսկ Ալեքսիոսի մորը՝ Եւթոքսիային, Պետրոսին հետ կարգուիլը դժբախտ եղաւ։ Ինչպէս որ գիտենք Եւթոքսիա բոլորովին ժամանակին համաձայն ռուսական հոգւով զգածուած ռուսուհի մըն էր, որով բնականաբար Պետրոսին անհաճոյ ըլլալով գլխուն եկած դժբախտութեան ալ արդէն տեղեակ ենք։ Սակայն Եւթոքսիային աս վիճակը իր որդւոյն ալ դժբախտութեան պատճառ եղաւ։ Վայրենաբարոյ ու անկիրթ Պետրոսը իր որդին կրթելու կարողութիւն չունէր, ինչու որ շատ անգամ եւ ոչ ինքզինք կրնար զսպել, ու մայրն ալ մենաստան աքսորուած էր։ Ասանկով Ալեքսիոս որբ մնաց եւ լաւագոյն կ՚ըլլար իրեն իր մորը մահուամբը քան թէ անոր աքսորանքովը որբ մնալ։ Եւ հասակն առնլով սկսաւ իր

ծնողացը մէջ ծագած ամուսնական գժտութեան պատճառները փնտռել ու խմցաւ թէ իր մայրը հայրենական սովորութեանց ու բարուց զոհ մ'եղեր է. աս բաբքն ու սովորութիւնը սկսաւ իրեն բարձր ու նուիրական երեւալ եւ մանաւանդ երբոր աքսորեալ ձարոհէյն կողմնակիցները տղուն առջին մօրը բարեսրտութիւնն ու անմեղութիւնը կը պաշտպանէին։ Ասանկով տղան արդէն իր մօրմէն զրկուած ը ըլլալով հօրմէն ալ պաղեցուցին, որն որ իր սիրելիները, Մենչիքովն ու անոր նման մարդիկները տղուն դաստիարակ կարգեց, որոնք եւ ոչ կարդալ գիտէին ու հաղիւ կրնային անունին գրել։ Ալէքսիոս իր մանկական սրտին ամէն կարողութեամբն ասոնց ամէնն ալ կ'ատէր, ու իր հօրը երկրորդ ամուսնութեամբը բոլորովին սիրտն իրմէ պաղեցաւ եւ տեսաւ որ Լեթաւացի զենուորի կնոջ մը սիրովն իր մայրը բոլորովին մոռցուեցաւ։ Ալ ասկէ ետքը երթալով աւելի եւս իր հօրմէն պաղեցաւ ու թափառական կենաց մէջ մխիթարութիւն փնտռելու սկսաւ. ասոր վրայ բոլոր նորոգութեան հակառակորդներն ու աւելորդապաշտ Բոբերը գունդագունդ զենք կը բոլորէին ու բոլոր ժողովրդան հօրը դէմ ունեցած ընդդիմութիւններն ու տրտունջները բերանին առած՝ այս ամենայն վնասակար նորոգութեանց զՍվէքսիոսը մտադիր կ'ընէին ու զենքը ժողովրդեան փրկիչ կը համարէին։

Պետրոս իր որդւոյն հոգին արդէն իմացած էր, ու զենքը կարգի բերելու յուսով ու գործքի մը զբաղցընելու մտօք տաճկական պատերազմի համար Մոլտաւիա գացան ատենը տէրութեան կառավարութիւնն իրեն յանձնեց։ Սակայն Ալէքսիոսին ընթացքը հօրը յուսոյն ամենեւին չէր համապատասխաներ։ Կառավարութիւնը ձարոհդւոյն յանձնուելուն համբաւը տարածուելուն պէս Ռուսաստանի

չորս կողմանէ նեղութեան տրտունջներ գալու սկսան ու ամէն մարդ ազատութիւն կը խնդրէր ան իշխանէն՝ զորն որ կղերը չորս կողմը փրկիչ ժողովրդեան կը քարոզէր։ Ալեքսիոս իր հօրմէն ժողովրդեան թոյլտուութիւն խնդրեց, չառաւ յանձն հայրը ու իր որդւոյն ասնոր հոգւով կառավարելու անկարող ըլլալն իմացաւ ու աս համոզմամբ գրեց Բրութին եղելքէն, ուր որ մահ կամ գերութիւն իրեն կը սպառնացուէր, որ իրեն տեղ արժանաւորագոյնն յաջորդ ընտրեն։ Եկաւ Պետրոս իր երկիրը, թողութիւն շնորհեց Ալեքսիոսի ու զինքն ուղղելու համար ուրիշ փորձ մ՚ալ փորձելը միտքը դրաւ, որն որ էր վերը յիշուած ամուսնութիւնը։

Ռոմերանիայի պատերազմը քիչ ատեն մ՚ալ խաղաղութիւն չտուաւ Պետրոսին։ Շթրալսունտի պաշարումը շատ երկայն գնաց, մէջի շվետ զօրքը քաջութեամբ բերդը կը պաշտպանէր, համբաւ մ՚ալ ելաւ որ դաշնաւորք Շվետաց հետ խաղաղութիւն պիտի ընեն։ Ճամապարեց Պետրոս իր կատարինային հետ ճամբայ ելաւ դաշնաւորաց օգնութեան. 15,000 զօրք Մենշիքով իշխանին զօրապետութեամբը Ռոմերանիա հասան, ուր որ նաեւ մեծ ուրախութեամբ Զարն ընդունուեցաւ. ու Դանիայի թագաւորին հրամանաւը դանիական նաւատորմիղին հրամանատար եղաւ։ Պետրոսի խորհրդովը պատերազմի յատակագիծը շինուելէն ետքը՝ անդիէն Շվետի նաւատորմիղ մը հասաւ, Սթէնպոք կոմսին հրամանատարութեամբը, որն որ Ռիւկենի ու Շթրալսունտի առատ պաշար բերած էր։ Դանիայի տկար նաւատորմիղը սկզբան վախնալով ետ քաշուեցաւ, բայց յետոյ Շվետաց նաւերը պարպելու զբաղած ատեններին ամենայն զօրութեամբ վրանին յարձակեցաւ, զարկաւ, ցրուեց ու բոլորովին Շվետի նաւատորմիղին յաղթելով 100էն աւելի նաւ փճացուց, որով Ռոմերանիայի համար եկած

պաշարն ալ գրեթէ բոլորովին փճացաւ ու Սթէն-պոք ստիպուեցաւ Ռիւկենը ու Բոմերանիան թող տալու։ Բայց ուր կրնար երթալ. իր թագաւորին հրամանը կատարելը, Լեհաստան ու Եդքէն ալ պենտեր երթալը հարկաւոր իրերու պակսութեանը համար անկարելի էր։ Պրեմէն ու Վերտէն շվետա-կան գաւառները արդէն Դանիացւոց ձեռքն էին. ուստի ուրիշ բան չմնաց բայց եթէ Մեքլենպուրկի մէջէն դէպ ի Հոլշթայն ճամբայ ելլել, ուր կը յու-սար որ ընդունելութիւն կը գտնէ։ Իրօք ալ աշնան 18,000ի բանակով մը Շթրալսունտէն Ռոսթոքը գրաւեց ու իր ընթացքը ապահովցընելու համար դանիական-սաքսոնական բանակը զարնելու ետեւէ էր։

46.

Պետրոս աս միջոցիս երբոր Ռիւկենի ու Շթրալ-սունտի առումը չյաջողեցաւ՝ նորէն իր առողջու-թեանը համար Քարլսպատի բաղնիքները գացած էր, ուր որ հազիւ թէ 3 շաբաթ կեցած էր երբոր մէկէն Սթէնպոքի նորէն պատերազմիլ ուզելուն լուրն առաւ։ Կրնար երկրորդ Բոլթավա մ՝ալ հոս ըլլալ. բոլոր Շվետի զօրութեան ծուծը հոս Սթէն-պոքի քով ժողված էր, որն որ առանց պաշարի օտար երկրի մէջ չորս կողմանէ թշնամիներով պաշարուած Հոլշթայն մտնելու կարողութեանը յոյ-սէն աւելի բան մը չունէր։ Զարը Քիւսթրովէն քիչ մը հեռու, Լեհաստանի թագաւորին հետ միանալով, Դանիացիք ալ գտնելու համար դէպ ի Քիւսթրով շարժելու սկսաւ. ու անընդհատ Դանիացւոց թա-գաւորին սուրհանդակներ կը խաւրէր որ բոլոր զո-րաց հետ չմիացած կարելի եղածին չափ պատերազ-մէ զգուշանայ։ Արդէն Քրիվից հասած էին Ռուս-երը, երբոր Դանիացւոց կատեպուշի քով սաստիկ ջարդուին իմացան։ Պետրոս թէպէտ անմիջապէս

զօրքը նորէն քիւսթրով դարձուց, բայց Դանիացւոց անընդհատ օգնութիւն խնդրելովը նորէն ճամբայ հանեց ու Կատարինան որ մինչեւ աս ատենս քովն էր, Բեթերսպուրկ խաւրեց։

Սթէնպոք կոմսը յանդուգն իր թագաւորին պէս միտքը դրած էր որ Գերմանիայի սիրտը պատերազմն յառաջ մղէ, կ՚ուզէր Դանիան կամ յաջող դաշանց մը ստիպել եւ կամ մինչեւ Էուտլանտ յառաջանալով զօրքն հայրենիքն անցընել. իր առջին 5,000 նորմանիացի զօրքով զօրացած բանակ մ՚ու իր ետեւը Զարը Սաքսոնիացի ու Ռուս զօրքով կեցած էր։ Սթէնպոք Ալթոնան կրակի տալով Հոլշթայն մտաւ (1713 Յունվ.) ու սկսաւ դէպ ի գիմբրեան թերակղզին ուղղուիլ։ Պետրոս որ միշտ ասոր ետեւէն էր, Յունուարի մէջ տեղը Համպուրկ հասաւ ու քաղքին բոլորտիքը բանակեցաւ. եւ մեծ ցաւով Ալթոնայի փլատակները տեսաւ ու քիչ մը ժամանակ անցընելէն ետքը առաւ բանակը Հոլշթայն մտաւ։ Արդէն Սթէնպոք մինչեւ Ֆլենսպուրկ յառաջացած էր, ուր տեղ որ ալ յառաջ երթալէն արգելուելով, բանակեցաւ ու խրամներ բանալով բոլոր երկիրն ապականեց ու թումբերը թնդանօթներով ամրացուց։ Դաշնակիցներն ալ արդէն ետեւէն հասած ըլլալով Փետր. 11ին առտու կանուխ Պետրոս թշնամւոյն վրան ինկաւ ու սկզբան քիչ մ՚ընդդիմութիւն կրելէն ետքը զարկաւ բոլորովին հակառակորդն ու Սթէնպոք Թէօնինկէն փախչելու ստիպուեցաւ. բայց Զարը զինքն հանդարտ չթողլով Շվետի բանակն անանկ նեղը խոթեց որ, անոնք ալ ստակի ու կերակրոյ չքաւորութենէն նեղացած ու զանազան հիւանդութիւններով տկարացած անձնատուր ըլլալու վրայ էին։ Սակայն Զարը չէր կրնար երկայն ատեն հոս կենալ. Ռուսաց վերին հրամանատարութիւնը Մենշիքովին յանձնելով ինք Ֆինլանտիայի աշխարհակալութեան մասնակից ու

առաջնորդ ըլլալու համար դէպ ի Բեթերսպուրկ ճամբայ ելաւ եւ մեծ յուսով իր աշխարհակալութեան պատրաստութիւնն սկսաւ, որովհետեւ Դանիայի թագաւորը խոստացած էր որ ինքն իր կողմանէ Շվեդը կը զբաղցընէ, որով Պետրոս կրնար իր գործքն անարգել յառաջ տանիլ։ 1713ին Մայիսին սկիզբը 200 նաւերով ու 16,000 զօրքով նաւատորմիղը Բեթերսպուրկէն ճամբայ ելաւ։ Ասոնցի յարձակումը Հելզինկֆորս քաղքին վրան պիտի ըլլար, որն որ Ֆինլանտիայի գեղեցիկ նաւահանգիստներէն մէկն է։ Շվետական հուրը Ռուսի նաւատորմիղին չիկրցաւ շատ վնաս մը տալ ու Պետրոս փուճ տեղ ցամաքէն քաղաքն առնլու փորձեր ընելէն ետքը որոշեց որ ծովու կողմանէ ալ փորձուի. մէյ մ՝ալ յանկարծ գիշերը Հելզինկֆորս բոցերու մէջ տեսնուեցաւ։ Շվետները յուսահատութենէ բոլոր քաղքին կրակ տուած էին. Ռուսները աս որ տեսան անմիջապէս ելան ու յաղթանակաւ Շվետներն առջեւնին ձգած մինչեւ Ֆինլանտիայի մայրաքաղաքն հասան, որն որ արդէն բնակիչներէն բոլորովին թող տրուած էր։ Ապրաքսին զօրապետը Շվետաց հանգիստ չտալով Բելքէնի քով իրենց վրայ նորէն յարձակում մ՝ալ ըրաւ, որով Շվետները բոլորովին յաղթուեցան։ Նոյնպէս Գերմանիայի պատերազմն ասանկ յաջող վախճան մ՝ունեցաւ, Սթէնպոք անձնատուր եղաւ ու Թէօնինկէնը պարպուած էր։ Մենշիքով որ զօրքն արդէն Ռուսաստան բերած էր, իր արծաթասիրութեամբը Պետրոսի աչքէն բոլորովին ելաւ։

47.

Աս միջոցիս Պետրոսի բոլոր մտադրութիւնը իր արեւելեան ծովուն վրայ ըրած յաղթութեանցը ապահովութիւնն էր. 1714ին ձմերուան մէջ Ռիկա ճամբորդութիւն ըրաւ, ու աս առթիւ Ռեվալ

ալ գնաց ու ան մնտերը նաւահանգիստ մը հաստատեց։ Իր նաւատորմիղը մեծցընելու համար արդէն Անգղիա ու Հոլանտա նաւեր ապսպրուած էին ու իր տէրութեանը մէջ շինուած նաւերն ալ առած՝ գարնան Շվեդի նաւատորմղին ետեւէն խնալու ճամբայ ելաւ. թշնամութիւնը փոփոխ յաջողութեամբ մինչեւ Օգոստոս երկննալով, վերջապէս պետրոս մեծ յաջողութեամբ իր թշնամւոյն նաւատորմիղն անխնայ ջնջեց եւ հրոյ ճարակ տուաւ։ Քաջն Էրէնշիլտ Շվեդի ծովակալին փոխանորդը իր դրօշը վար առնլու ստիպուեցաւ եւ եօթը վէրք առած՝ պզտի նաւ մը նետուելով փախած ատենը բռնուեցաւ։ Պետրոս ասանկ Արեւելեան ծովուն միապետ ըլլալուն վրայ ուրախացած Բեթերսպուրկ դարձաւ (Սեպտ.)։ Քաղքին ամէն դուռները զարդարուած էին, դրօշներն ամէն դի կը ծփային, ծովակալութեան ամրոցն ու բոլոր քաղաքը թնդանօթի որոտումներով զինքն ողջունեցին. նաւերը պարպուեցան, գերի ինկած դրօշներն ու նաւերը ժողովրդեան ցուցուեցան։ Պետրոս մեծ հանդիսութեամբ քաղաք մտաւ ու ծերակոյտէն փոխանակ ծովակալի անուանուեցաւ ու մեացած զօրաց ալ ըստ արժանւոյն ոսկի ու արծաթ միտալներ բաժնուեցան։ Էրէնշիլտ ծովակալը մեծ պատուով պահուեցաւ։ Ան յաղթութեան շքեղ վայրկենին մէջ Պետրոս զկատարինան տեսնելով իր շնորհակալութեան զգածմունքը գրգռեցաւ։ Ուստանց իրեն գուցէ ես հիմակ Տաճկաց ձեռք գերի ինկած կ'ըլլայի կ'ըսէր. եւ իբր իր երախտագիտութեանն ու շնորհակալութեանը նշան. անոր անուան օրը, Ս. Կատարինայի կարգին շքանշանն հաստատեց[1]։

[1] Ս. Կատարինայի կարգին շքանշանն երկնագոյն արծնեալ հաւկթաձեւ միտալ մըն է, որուն վրայ Սրբուհի Կատարինէ պսակազարդ դլխով կէս անուի մը վրայ նստած

Ձեռքը ապիտակ արծնեալ խաչ մ՚ունի ու միտալին վրայ
աս շորա գրերը կան «Վարդ» (Rose)։ Սրբուհուն կուրծ-
քի առտեղ վրայ արծաթէ խաչ մը կայ, որուն շորա կողմը
արծաթէ անուի կտորներու վրայ վերի շորա գիրերը կը
տեսնուին։ Ա՚ս շքանշանին բոլորագիրն է «Ի սիրոյ եւ ի
հաւատարմութենէ» (ռուսերէն)։ Ա՚ս կարգին կապը մուխ
կարմիր է եւ ծայրերը արծաթէ բարակ շրջանակ ունի։

ՀԱՏՈՒԱԾ ԻԻՆԳԵՐՈՐԴ

Ֆինլանտիայի սահմանակցության մինչև Նոյեմբերատի խաղաղության։ 1714—1721.

Պետրոս ժողովրդեան արգաստի տրուանդը կը լսէ ու քանիմ ժողովք մը կը գտնէ։ Նոր գաւառանուանութիւն մը։ Պետրոս Բեռնեսպուրգ կ'երթայ։ Նենվսեան կղզիներուն վրայ եղած շինութեանց անձնորէն գործադրութիւնը։ Բեռնեսպուրգի վանականական քաղաքը կ'ելլայ։ Պետրոսի իր տերութեանը հետաւոր մասերուն վրայ ունեցած մտադրութիւնը։ Շվեսիի խաղաղութեան ունեցած միջոցը Կարոլոսի հանձնելը կ'արգելուի։ Պետրոս Բոնեբերգան ծովուն վրայ։ Պետրոս Տանցիկ ու Շերեմեթեւ։ Մարլեպուրգի կ'երթայ։ Պետրոս իր առաջնորդեանը համար Բիրմանի երթալէն հարը դաշնակիցներէն ծովակաս կ'ընտրուի։ Պետրոսին երկրորդ ճամբորդութիւնը։ Պետրոս Դարեն Բեռնեսպուրգի գառնալով, նորէն կարգադրութեանց կը դրպտի։ Ընդարձակ գաւառանուանն ու մահը։ Քանի մ'երեւելի անձինք ի մահ կը դատապարտուին։ Պետրոսի վանականանոց հետ ունեցած վարմունքն ու նոյն արանեանին վրայ ունեցած փոյթը։ Բնական գիտութեան ու արուեստից թանգարանները։ Ակադեմիան։ սկիզբը։ Օլանդի ժողովքը։ Կէսարցին մահը։ Հարը Օլանդայ կ'երթայ։ Շվեսիի թագուհուն հրաժարութիւնն կը խարուի։ Շվեսիոյ նորէն սպառնալիքներ կը լսուի։ Շվեսիա նորէն խաղաղութիւն ընել կ'ուզէ։ Ընդարձակ ծովակասին հարաբերութիւնները։ Նոր ծովակասի Բոնեբերգան ծովուն վրայ։ Պետրոս իր բոլոր դաշնակիցները կը կորնչցնէ ու Ընդգեցաց գէմ հրալու կը պատրաստուի։ Պետրոսի տերը վճռեալ։ Շվեսիոյ նորէն խաղաղութեան միջոց կը ցուցնէ։ Ռուսաց սպասակութիւնը։ Նոր գաւառանուանութիւն մը։ Նոյնիսկ խաղաղութիւնը։

48.

ՕՐԵՆՈՒՑ շառաչիւնը մինչեւ աս ատենս անընդհատ պատերազմի ու աշխատանաց տակ ընկճած ժողովրդեան մը հառաչանաց ձայնները ծածկած խեղդած էր։ Հիմակ նոյներն ինքնակալին ականջն հասնելով՝ իմացաւ որ իր տերութեան բարիքն հոգալու համար դեռ շատ մարդու կարիք ունի։ Ժամանակէ մը վեր զարաց ոգիին շատ ոգորմելի էր, օտար պաշտօնեայները ռուսական ծառայութենէ եկած ու հազարաւոր օտարական գործա-

վարներ խեղճ ու ողորմելի վիճակի մը մէջ էին, ընդհանուր սղութիւն մ՚է երկիրը կը նեղէր, առուտուրը դադրած ու եկեւմուտքը շատ անյաջող վիճակի մը մէջ էր։ Տարակոյս չկայ որ աս ամենուն պատճառը ձանձրացուցիչ ու մարդակապուտ պատերազմն էր. սակայն պատերազմէն աւելի մեծամեծներն ամենայն խեղճութեանց պատճառ էին, որոնց բռնութեանը տակ խեղճ ամբոխն անդադար կ՚երկնէր ու կը հեծէր։ Պետրոս որ պատերազմի պատճառաւ աս տեսակ բաներու միտ դնելու ամենեւին ժամանակ չունէր, աս միջոցիս ինքզինք բոլորովին իր ժողովրդեանը բարիքն հոգալու տուաւ։ Անմիջապէս քննիչ ժողովք մը դրաւ ու քիչ ատենէն Սիպիրիա հարստահար մեծամեծներով լեցուեցաւ։ Իսկ իր նորոգութեանցը հակառակորդները թէպէտ արտաքուստ շատ խաղաղ կ՚երեւային, սակայն դեռ շատ թշնամիներ ունէր, որոնք իրենց սրտին մէջ ծածկուած դառն թոյնը Պետրոսին վրան թափելու ու եղանակաւ մ՚իր կեանքը կարճելու առթի մը կը սպասէին. եւ որոնց ատելութեանն ու դառնութեանը քիչ մնաց զոհ կ՚ըլլար Պետրոս։ — Զարը սովորութիւն ունէր որ իր պալատին պաշտօնատեարց ժողովքն ընելէն ետքը, մինչեւ նախասենեակ իրենց կ՚ընկերանար։ Մոլեռանդ աւելորդապաշտին մէկն աս սովորութիւնը Ինքնակալին մահացու հարուած մը տալու բաւական յարմար առիթ սեպեց։ Աս մոլեռանդը՝ սպասող պահապանն անկասկած թող տալու համար՝ ձեռքը նամակի ձեւով թուղթ մ՚առած նախասենեկին մէջ պտըտելու սկսաւ։ Վերջապէս Կայսրը դուրս ելաւ ու պաշտօնեան ճամբայ դնելով ներս երթալու ատեն, չարագործն ալ ետեւէն երթալու սկսաւ։ Նոյն ատենը պահապանին մոռադրութիւնը գրգռուելով պոռաց մարդուն թէ ի՞նչ կ՚ու-

զէ. մարդուն տուած անընչանակ պատասխաններուն վրայ մեծ վէճ մը բրթաւ, որն որ Պետրոսն ալ լսելով ելաւ ետ դարձաւ որ բանին էութիւնն իմանայ ու մարդուն մնտենալուն պէս, մարդը սարսափած դանակը գետին ձգեց։ Ասոնց պարագայով առեղծուածն ալ լուծուեցաւ։ Բայց Պետրոս ծանրութեամբ եւ անտարբերութեամբ մը հարցուց. "Միտքդ ինչ էր,,

— "Զքեզ մեռցընել,,.

— "Քեզի բան մ'ըրի,,.

— "Ինծի չէ, սակայն իմ եղբարցս ու կրօնիս,,.

— "Ողէկ է, ըսաւ Պետրոս, քննենք տեսնենք. առ այժմ զինքը բանտարկեցէք, բայց իրեն վնաս մը չհասնի. վաղը առտու կու գամ ու անձամբ բանը կը քննեմ,,։ Պատմութիւնը չիպատմեր որ աս յանցաւորին վախճանն ինչ եղաւ. սակայն աս ստոյգ է որ Պետրոս ասանկներուն համար իր նպատակէն ամենեւին չշեղեցաւ ու այսպիսիներուն իրենց կռնակը դեղին նշան մը կրելու պատիժ կու տար։ Պետրոս աս դէպքիս վրայ Մոսկուա թողլով Բեթերսպուրկ փութաց։ Նեվայեան կղզիներու վրայ եղած շինութեան արտաքոյ կարգի դժուարութիւնները զինքն աւելի եւս գրգռեցին նոյն շինութիւնն յառաջ տանելու։ Երկրին ճախճախուտ որպիսութիւնն՝ որ փորուելու ատեն մինչեւ 7 ոտք ջրոյ մէջ կ'ըլլար։ զանազան մեծամեծ դժուարութեանց պատճառ էր, Շատ նուազ ու դժուար էր այսպիսի երկրի մը վրայ շէնքերու շինութիւնն, մանաւանդ փայտէ տուներ պէտք էր որ շուտով ապականէին։ Ամենեւին տեղ մ'աղբիւր չկար ու ջրի կոխելը թէ շէնքերը կործանելու ու թէ կենաց վտանգ կը սպառնար։ Երկրին զանազան սաստիկ հովերն ու Գրոնշթատի նաւահանգստին անոյշ ջուրերը ու մեծամեծաց տըրտունջը քաղքին շինութիւնն յառաջ տանելու մէյ-

մէկ արգելքներ էին։ Սակայն քաղքին այնպիսի գեղի մը բերանն ունեցած դիրքը, որն որ բոլոր երկրին հետ հաղորդութեան մէջ էր, նեվպի բաղկին անոյշ ջուրը եւ ուրիշ ունեցած քանի մը յաջող առաւելութիւնները նարվա, Ռեվալ ու Ռիգա քաղաքներէն նախադասութիւն մը տուին Ռեթերսպուրկին ու զՉարը՝ նոր քաղաքն իր տէրութեանը ամէն քաղաքներէն վեր բարձրացընելու խորհրդին մէջ հաստատեցին։ Մեծ բան ալ էր միանգամայն բոլոր վաճառականութեան ընթացքն հոս փոխադրելը, մեծ ու դժուար բան էր Ռուսաց ու օտարականաց՝ իրենց մինչեւ նոյն ատեն դէպ Արխանկէլ ըրած վաճառականական ճամբան փոխելն ու Ռեթերսպուրկ ուղղելը։ Վենետիկի ու Լիւպէքի հետ վաճառականական ընկերութիւն մը հաստատուեցաւ (1712) ու Ռեթերսպուրկ նաւողներուն տրուած զանազան առաւելութիւնները բանն այնչափի հասուցին որ 1713ին բաւական նաւագնացութիւն կ'ըլլար։ Ասոր վրայ անմիջապէս մաքսատուն ու վաճառականական շէնքեր կանգնուեցան ու վաճառականական իրերն հոգալու համար բոլոր օտարական անդամներէ դատաստանարան մը դրուեցաւ։ Նոյնպէս հրաման մ'ելաւ (1713) որ բոլոր վաճառականներն իրենց վաճառքները 1714ին դարձունէն վեր Ռեթերսպուրկ բերեն, հեռու օտար երկիրներէ եկող վաճառքներն ալ պէտք էր որ Ռեթերսպուրկ գային. մի եւ նոյն ժամանակ Արխանկէլի վաճառականներն ալ Ռեթերսպուրկ գաղթելու ու հոն վաճառականութիւններն յառաջ տանելու հրաման ընդունեցան։ Բոլոր վաճառականաց ընդդիմութեանը ու բողոքին հակառակ հաստատուեցաւ, որ (1717) բոլոր ռուսական բերքերուն երեքին մէկը Արխանկէլ ու միւս մասերը Ռեթերսպուրկ բերուին։ Նոյն քաղքին շինութեանը նկատմամբ պե-

տրոսին տուած հրամաններն ու կարգադրութիւն-
ները նոյն ազդեցութիւնն ու զօրութիւնը ունեցան։
1714ին ճամբորդութիւն ընող գերմանացի մը այս-
պէս կը գրէ. «Բեթերսպուրկ չտեսած, հասարակ
քաղաք մը կը կարծէի. բայց գտածս Ամերիկայի
գաղթականաց բնակութեանը պէս խառնաշփոթ
գեղեր էին»։ Բայց Զարն աս գեղերը՝ պալթիկ ծո-
վու վրայ տիրելու որոշուած տեղը, շուտով մը հրս-
կայաձեւ քաղաք մը բարձրացընելու համար, ամ-
ենեւին ստակի ու աշխատութեան չէր խնայեր։ Տու-
ները դեռ ըստ մեծի մասին փայտէ ու մէկ դստի-
կոնով էին, հրամայեց Պետրոս որ բոլորն ալ՝ մա-
նաւանդ Նեվայի ափունքը եղողները, բարձր ու ա-
ղիւսայարկ ըլլան։ Ասոր վրայ բոլոր մեծամեծաց,
վաճառականաց ու գործատէրներու հրաման ելաւ
որ Բեթերսպուրկ տուներ շինեն ու այսչափ շէն-
քերու համար որմնադիր չպակսելու համար, Բե-
թերսպուրկի շինութեան ատեն բոլոր տէրութեան
մէջ քարէ շէնքերն արգելուեցան։ Ա՛ս շինութեանց
վրայ 40,000 մարդ զբաղած էր. որովհետեւ աս-
չափս ալ բաւական չէր, Գինեան գեղացիներն ու
Շվեդի գերիներն ալ օգնութեան կանչուեցան։ Ա՛ս
դժբախտ Շվեդներէն շատերը Քաղանի անդիի դին
Սամարայի եղերքը ծծմբոյ հանքերու մէջ էին, ո-
րոնց ընկերներուն շատերը իրենց աչքին առջին,
ան ծանր ու անտանելի աշխատութեան տակ հոգինին
փչած էին։ Ասոնցմէ 600 հոգի Նեվայի քով բե-
րուեցաւ, որոնք ոգիներու կերպարանքով աշխատե-
լու սկսան։ Կատարինա Զարուհին ասոնց վրայ գթա-
լով, գիրենք ստակով ու զգեստով կը հոգար ու
տանտիկնոջ մը պէս Պետրոսին հետ նորաշէն քաղ-
քին կարգադրութեանը զբաղած էր։

49.

Զարը Նորահիմն քաղքին ասանկ կերպարանք մը տալու ժամանակ զօրքին վրայէն ալ իր մտադրութիւնը չդադրեցուց. ծովամարտերու համար դպրոց մը շինել տուաւ, որուն մէջ թէ ծովու թէ ցամաքի կրթութիւն պիտի տրուէր. ուսուցիչները կէս մ'Անգղիացի ու կէս մը Ռուս էին: Իր մտադրութիւնը նաեւ տէրութեանը հեռու մասերուն վրայ ալ ուղղեց: Պիպիրիայի քաղաքապետը փորձի համար Թաթարիստանի գետերէն ոսկւոյ փոշի խաւրած էր: Ասոր տեղեկութիւնը ու միանգամայն փոքրը Թաթարիստանի մէջ Իրքեն քաղքին կասպից ծովէն օրչափ հեռու ըլլալն իմանալն ու ստուգելը՝ որ արդեօք նոյն կամ մերձակայ տեղ մը դէպ ի յիշեալ ծովը գետ կայ թէ չէ ու ռուսական սահմանները թշնամական յարձակմունքներէ ապահովցընելն ու Հնդկաստանի հետ վաճառականութիւն մը սկսիլը Պետրոսին միտքը բոլոր գրաւած էր: Ան նկատմամբ Զերբաստքի իշխանն Ագտերխանի ու կասպից ծովու վրայէն Թաթարիստան խաւրուեցաւ ու Պուխհոլց վերին հրամանատարն ալ 1500 հոգւով Թոպոլսքի վրայէն դէպ ի Եամիշ լիճ ճամբայ ելաւ, որպէս զի հոն ամրոց մը կանգնէ ու դէպ ի Եէրքէն ճամբայ բանայ, ու եթէ կարելի ըլլայ նոյնն առնու եւ ոսկւոյ աւազին վրայ ստոյգ տեղեկութիւններ տայ: — Իսկ ասդիէն Շվետի կառավարութիւնն՝ որ ինքզինքն ալ իր թագաւորէն թող տրուած կը համարէր, Ռուսաց հետ խաղաղութիւն ընելու վրայ էր՝ երբոր մէկէն լուր մը հնչեց թէ Կարոլոս Շթրալսունտ եկած է:

Վիտենք արդէն Կարոլոսին ինչպէս Շթրալսունտ հասնիլը. բոլոր եւրոպական դահլիճները աչքերնին Շթրալսունտ ուղղած, բացուելու տեսարանին կը

սպասէին։ Ամենուն յոյսը խաղաղութիւն էր. սակայն հիւսիսային առիւծին ասանկ անարգ խաղաղութեան մը զիջանիլ չուզելովը՝ դաշնակիցները նորէն միացան ու բոլորը իրենց զօրութիւնը Շվեդաստանի վրայ թափեցին։ Պետրոս չէ թէ միայն ցամաքէն օգնեց, այլ նաեւ (1715) ամառն Արեւելեան ծովն եկաւ. սակայն իր նորակազմ նաւատորմիղը Գանիացւոց նաւատորմիղին հետ չմիացուց, որն որ առանձինն Շվեդին դէմ դնելու բաւական էր։ Արեւելեան ծովուն վրայ հոլանտական նաւախումբն ալ երեւցաւ ու Նոռիս ծովապետը Ռեմպլի առջեւ իր ծովակալութեան նաւին մէջ Շարլին ու Շարլհէյնի սեղան տալու պատիւն ունեցաւ։ Շարլին զօրքը Շվեդաստանէն չհասած քաղաքն արդէն անձնատուր եղած ու Կարոլոս բարեբախտաբար Շվեդ եղած էր։ Գերմանիայի մէջ մի միայն Վիզմար քաղաքը Շվեդաց ձեռքը մնացած էր։ Ճամապարհ Պետրոս իր զօրքը նոյն քաղաքին օգնութեան խաւրեց ու ինքն ալ ամուսնոյն հետ 1716ին սկիզբները դէպ ի Գերմանիա ճամբայ ելաւ. բայց աս անգամ դեռ ինքն ու զօրքը չհասած՝ քաղաքը դաշնակիցներէն առնուեցաւ ու Ռուսաց հասնելէն ետքը այնպիսի անդէպ ընդունելութիւն մ՝ելաւ, որ քիչ մնաց Պետրոս Կարոլոսին հետ միանալով դաշնակցացը դէմ պիտի դառնար։

Ռուսական նաւատորմիղը՝ որ Քուրլանտիա ճամուած էր, Պետրոսի առաջնորդութեամբը Քէօնիկսպերկէն Ցանցիկ տարուեցաւ, ու մի եւ նոյն ատեն անդիէն Շերեմեթեւ սպարապետը հրաման ընդունեցաւ որ Մեքլենպուրկ մնէ, ուր քիչ մը ետքը Շարլ ալ գնաց։ Ճամբան՝ Շվեթեթիի մէջ, Պետրոս Պրուշի թագաւորին հետ տեսնուեցաւ ու միատեղ որոշեցին, որ Շվեդն ու Դանիան հաւասարակշռութեան մէջ բռնեն։ Դանիայի թագաւո-

բին հետ ալ տեսնուեցաւ. Շվեդ յարձակում մ՝ը-ններն իրենց խօսակցութեանց նիւթն էր։ Թագաւորը գործքը փութացընելու կը ջանար, որովհետեւ Կարոլոս Նորուեգիա արշաւած ու մինչեւ Քրիստիանա յառաջացած էր։ Որոշուեցաւ խորհուրդը ու Ռուսի Մեքլենպուրկ եղած զօրքը հրաման առաւ որ Յունիսի մէջ դէպ ի Սէէլանտ ճամբայ ելլայ, որպէս զի գարնան սկսելովը գործքերն ալ սկսին։ Ասկէ ետքը Զարը իր առողջութեանը պատճառաւ շաբաթներով Բիրմոնթի կը գտնուէր. ուստի որ, Յունիսի մէջ իր զօրաց ճամբայ ելլալուն ներկայ գտնուելու համար Մեքլենպուրկ գնաց։ Ասոր արշաւանքին համար Պետրոս բոլոր դաշնակիցներէն ծովապետ ընտրուելով՝ Պալթիկ ծովու մէջ իր երթեւեկութիւնն սկսաւ[1]. սակայն զօրաց չհասնելուն ու ամէն պատրաստութեանց ուշանալուն պատճառաւ ամառն արդէն անցած ու ձմերուան խստութիւնը սկսած էր, աս միջոցիս լուր մ՝ալ ելաւ որ Կարոլոս աս թշնամական յարձակման պատրաստութիւնն իմանալով Նորուեգիան թողուցած 20,000 զօրքով՝ միացեալ տէրութիւնները, Ռուսերն ու Դանիացիք դիմաւորելու կու գայ։ Զարը բոլոր Շվեդի եղերքը փորձեց ու տեսաւ որ մերձեցուելու տեղերը մարտկոցներով ու պատնէշներով ամրացուած են։ Աս ամէն պատճառներուն համար Պետրոս պատերազմական ժողովք մը կոչեց ու հարցուց թէ այսպիսի ժամանակ Շվեդ արշաւելը յաջող հե-

[1] Այսպիսի պատուոյ համար կը վայլէր որ գեղեցիկ ու հին Հռոմայեցի ճաշակով միտալ մը կոխուէր։ Աս միտալին առջին երեսը գինազարդ պատուանդանի մը վրայ Զարին դլուխը կայ ռուսերէն խօսքերով. «Պետրոս Մեծ ամենայն Ռուսաց»։ Սատրնապարժնոյն մէջ «Յամի 1716» գրուած է։ Երկրորդ երեսին վրան է Նեպտոն երկու ծովու ձիերով լծուած չորս դրօշներով (որոնք նաւատորմիղները կ՝ակնարկեն) զարդարուած կառքի մը մէջ կը հրամայէ աս վերնագրով «Իշխեա չորից»։ Սատրնապիրն է «Ընդ Պոռնհոլմի»։

տեւութիւն մը կրնայ ունենալ։ Ասոնք խորհուրդին վրայ Դանիայի թագաւորը շատ նեղացաւ ու Պետրոսին վրայ բոլոր իր վստահութիւնը կորսնցուց, որով աս յատակագիծն երթալով աւրուեցաւ, ու աս երկու դաշնակից տէրութեանց մէջ թշնամութեան սկիզբ մը ծագեցաւ. ասոր վրայ Պետրոս նորէն իր զօրքովը Մեքլենպուրկ դառնալու ստիպուեցաւ ու նոյն ամեռը (1716) դէպ ի Հոլանտա ու Գաղղիա ընելու երկրորդ ճամբորդութիւնը սկսաւ։ Հավելպերկէն, Էլպայի վրայէն, Ալթոնա ու անկից ալ Պրեմէն երթալով մեծ հանդիսութիւններով ընդունելութիւն գտաւ։ Ասկէ Ամստերտամ անցաւ, ուր որ 18 տարի յառաջ նաւագործութիւն սորված ու խելքը միտքը Ռուսաստանի ծովական ոյժ ու զօրութիւն մը տալու զբաղած էր։ Ան ատենուան մնածածը ահաւասիկ հիմակ գլուխ եկած էր։ Ան աշկերտը որ Պետրոս Պասս անուամբ Սաարտամ նաւերու վրայ կ'աշխատէր, հիմակ նոյն արուեստին քաջ վարպետ եղած, Արեւելեան ծովուն վրայ նաւահանգիստ մը ստացած ու նաւատորմիղներ շինած, Շվեդաց հետ լի յաղթութեամբ պատերազմած ու Պալթիկ ծովուն տիրած էր։

50.

Ցարն հոս աս անգամ առջինէն աւելի ուսման ու գիտութեանց ետեւէ ըլլալու սկսաւ։ Ամէն հասարակաց ու առանձնական թանգարաններու այցելութեան կ'ելլէր։ Ժամերով նկարիչներու քով կենալով իրենց հետ նոյն արուեստին վրայ կը խօսէր։ Բայց սաստիկ տենդ մը շաբաթներով զինքն իր սիրական զբաղմունքներէն ետ ձգեց. աս ատեններս Կատարինա իր ամուսինը՝ որ Շվեդին էր, դէպ ի Հոլանտա ճամբայ եկաւ. Պետրոս զինքն Ամստերտամ ընդունելով (1717), Սաարտամ տարաւ, ուր

որ ինք երբեմն իբր աշկերտ աշխատած էր. նոյն ատենուան բնակարանն անոր ցուցուց, ու հետզհետէ Հոլանտայի երեւելի քաղաքները պտըտեցան։ Ապրիլի սկիզբներն իր ամուսինը Հաակ Թոզլով, դէպ ի Պրապանթ ու Գաղղիա ճամբայ ելաւ, ու երկայն ատեն Ցիւնքիրխէն կեցաւ, որուն ջրանցքներն ու նաւահանգիստը բոլոր իր մտադրութիւնը գրաւեցին. ասկից ալ ելլալով Մայիսի սկիզբները Փարիզ հասաւ, ուր Վիլլըռոա դքսին պալատը՝ մինչեւ Յունիսի 20 արքունիքը զինքն հոգաց։ Եօթնամեայ Լուդովիկոս ԺԵ. թագաւորը իր Վիլլըռոա խնամակալովը իրեն այցելութեան եկաւ, զոր որ Զարը մեծ սիրով գրկելով պագաւ ու ձեռքէն բռնած սանդուղներէն վեր հանած ատեն, կ՚աղաղակէր թէ Գաղղիան կը տանիմ. ու իր բարեմաղթութեանց մէջը "Կը բաղձամ ցէր, ըսաւ, որ Ձեր մեծափառութիւնը աղէկ մեծնայ ու գովութեամբ իշխէ։ Գուցէ ժամանակաւ կրնանք իրարու օգտակար ըլլալ"։ Երկրորդ օրը Զարը թագաւորին փոխանակ այցելութեան երթալով Թիւյլերիի մէջ մեծ պատուով ու հանդիսութեամբ ընդունելութիւն գտաւ։

Զարը Փարիզի մէջ իր հետաքրքրութիւնը յագեցընելու համար բաւական նիւթ ունէր։ Նաւարանը, զինարանն ու անդամազննական թանգարանը իր առջի տեսութեան առարկաներն էին։ Ուսումնական ճեմարան եղած ատենն իր գիտութեամբ կասպից ծովուն մէկ աշխարհագրական տախտակը լաւագունացընելովը՝ մեծ համարում ստացաւ, անանկ որ քիչ մ՚ետքը նոյն ճեմարանը զինքն իրեն անդամ անուանեց, որն որ Զարին քիչ ուրախութիւն չեղաւ։ Մեծ զարմացմամբ տեսաւ Լուդովիկոս ԺԴ.ին կանգնած զինուորական հիւանդատունը, որուն մէջ 4000 խեղ ու ծեր զինուորներ

կային. մեծ մտադրութեամբ գոբեղեան օթոցներու գործատուները քննեց. թագաւորական գրատան այցելութեան գացած ատենը Լուդովիկոս ԺԴ-ին արշաւանաց պատմութիւնը, Վերսայլի թագաւորական շէնքերու ու պարտէզներու պատկերներով իրեն ընծայեցին։ Մեծ զարմացման մէջ ինկաւ երբոր տէրութեան փողերանոցն երթալով ուզեց որ առջեւը բան մը կոխուի ու մէկէն իր դէմքը ձեռքը տեսաւ։ Նշանաւոր էր նաեւ իր Սորպոնեան դպրոցին ըրած այցելութիւնը, ուր որ զանազան աստուածաբանական գիրքեր առնլով խօսքը ռուսական ու հռոմէական եկեղեցեաց մէջ եղած տարբերութեան վրայ եկաւ։ Ան բաժանման պատճառը՝ կ'ըսէին սորպոնեան վարդապետք, անանկ ոչինչ բան է որ եթէ սիրոյ հոգւով գործուելու սկսուի, նորէն միանալը բան մը չէ։ Անոր համար Զարն ալ յորդորելու սկսան որ կրօնն ալ միացընելու ձեռք զարնէ ու այսչափ աշխատելէն վերջը այնպիսի գործք մ'ալ գլուխ հանէ, որով իր փառքն ու պատիւը կատարելագործուի։ Պետրոս պատասխան տուաւ թէ ինք զինուորական ըլլալով կրօնական բաներու մէջ մտնելն իրեն չէյնար. գրեցէք, կ'ըսէր, մեր եպիսկոպոսաց ու անոնց հետ բանն յաջողցրցէք։ Ասանկ, ան մարդը որ իր տէրութեանը մէջ ազատութեամբ կրօնական իրերու մէջ կը խառնուէր ու մինչեւ հոգեւոր գլխաւորութիւնն ալ իր անձին վերապահեց, հոս ասանկ խաղաղ համակամ ու զարմանալի անտարբերութիւն մը կը ցուցընէ։ — Երբոր Ժիրարտոնի եկեղեցին Ռիշլիէօ Կարդինալին մեծագործ գերեզմանը տեսաւ, ափշեցաւ մնաց ու իր արձանը գրկելով աղաղակելու սկսաւ՝ "Ո՜ մեծանուն մարդ, տէրութեանս կէսը շատ սիրով քեզի կու տայի, մնացած կէսին վրայ քեզմէ իշխել սորվելու,,։ Երբոր Վերսայլ Ս. Ժէրմէն ան Լէյ

մէջ սէն Սիր շէնքը տեսաւ, զորն որ Մենթենոն դշխոյն աղնուական աղջկանց համար շինել տուած էր, նոյն տիկինը տեսնելու բաղձանք մ՚ունեցաւ, որն որ իր վերջի օրերը նոյն շէնքի մէջ կ՚անցընէր. անոր խուցը մտնելով անկողնոյն ոտքը նստաւ ու որպիսութիւն հարցուց։ Հասակս է հիւանդութիւնս պատասխանեց խաթունը տկար ձայնով մը. Պետրոս իրեն քանի մը մխիթարական խօսքեր ըսելով՝ Գաղղիայի բարերար գտնուելնուդ յիշատակն ու օրիորդաց գունդագունդ բաղմութիւնն որ իրենց երջանկութիւնը ձեզի պարտական են, Ձեր հիւանդութեանը մեծ դիւր պէտք են ըլլալ, ըսաւ։

Ասանկ 4 ամիս պտրտելէն ետքը նորէն Ամստերտամ դարձաւ, ուր որ Կատարինան անհամբերութեամբ իրեն կը սպասէր։ Զարին Հոլանտա եղած ժամանակը Շվետի հետ խաղաղութեան ճամբայ մը բացուած էր. կէօրց Պետրոսին հետ տեսնուելով խոստացաւ որ երկու ինքնակալներն իրարու հետ հաշտեցընելու կը ջանայ. ասոր վրայ Պետրոս ալ խօսք տուաւ որ երեք ամիս ամենեւին Շվետի դէմ թշնամական գործք մը չիտեսներ։ Ասկէ ետքը փութաց Զարն իր տէրութիւնը հասնելու, ճամբան Պերլին հանդիպեցաւ, ուր որ վեց օր կենալով բրուսիական ալքուներաց հետ աւելի եւս սերտիւ կապուեցաւ ու 1717ին Նեվայի ափունքն հասաւ, ուր որ հեծութիւններն ու հոգերը զինքը դիմաւորեցին։ Քանի մը տարի յառաջ եղած խստութիւններն օգուտ մը չէին ըրած. Պետրոսի ականջը նորանոր հարստահարութեանց տրտունջներ ու բողոքներ հասան։ Պետրոս անձամբ իրին ստուգութիւնը քննելու սկսաւ։ Ուստու կանուխ ժամը 4ին ամբաստանելոց յանցանքները քննելու կը սկսէր։ Երեւելիներէն մէկը, Արխանկելի իշխանն հրացանի բռնուեցաւ. եւ որովհետեւ քննութիւններն երկայն կը

տեւէին ու նոյն իսկ ծերակոյտի մէջ շատ յանցաւորներ կային, բանը շուտով լմնցընելու համար զինուորական ատեան մը դրաւ ու ինքը Մոսկուա երթալով իր փախստական որդւոյն՝ Ալէքսիոսին, չարաչար դատաստանը սկսաւ։

51.

Հոս պէտք է որ առաջիկայ պատմութեան թելը քիչ մ՚ատենուան համար կտրելով, քանի մը տարի ետ դառնանք ու տեսնենք ան աղեխարշ ու ողբալի տեսարանը, զորն որ Պետրոս իր որդւոյն վրայ բացաւ։ Ինչպէս որ գիտենք՝ արդէն Պետրոս իր Ալէքսիոս որդին մեծ յուսով Պրաունշվայկի Քարոլինա Քրիստինէ իշխանուհւոյն հետ կարգած էր. սակայն ան ատենն իր աչքերը բացուեցան երբոր տեսաւ որ աս ամուսնութիւնը յուսացուած հետեւութիւնը չունեցաւ, այլ մանաւանդ թէ ան խեղճ ու սիրալից օրիորդը իր էրկանը վայրենաբարոյ բնութեանը տակ երթալով ընկճելու վրայ էր։ 1715ին իշխանին որդի մը ծնաւ, որն որ յետ ժամանակաց Պետրոս Բ. անուամբ Ռուսաստանի գահն եկաւ։ Զարն որ աս ատենս Շլիւսսելպուրկ էր, իր թոռանը ծննդեան լուրն առնլուն պէս անպատմելի ուրախութեամբ ուրախացաւ, ինչու որ Քրիստինէն իր աչքին լոյսն ու միակ մխիթարութիւնն էր։ Փութաց մայրաքաղաքն հասաւ, որպէս զի իր սիրելի հարսին վրան ունեցած սէրն անոր յայտնելով իրեն սփոփանք ու մխիթարանք ըլլայ. սակայն աս մատաղ մոր կենացը սոսկալի փոթորիկներ սպառնացած էին, որոնց վրայ որդեծնութեան ցաւերն ալ գալով չկրցաւ դիմանալ ու Պետրոսին խոր տրտմութիւն պատճառելով վախճանեցաւ։ Ալէքսիոս այս ամէն դէպքերը վայրենական անտարբերութեամբ մը կը տեսնէր։ Քրիստինէ Պետրոս-Պօղոսի մայր եկեղեցւոյն

մէջ իշխանական գերեզմանին մէջ թաղուեցաւ։ Ռամկական աւանդութիւն մը կայ թէ Քրիստոնէ նոյն գերեզմանէն յառնելով Ամերիկայի վայրենիներուն մէջ ազատ ու խաղաղ տեղ փնտռած գտած ու հոն բնակած ըլլայ։ Ան համբաւը միշտ իր զուարճալի բանաստեղծական ստուգութեանը մէջ կը մնայ, որուն որ մենք ալ մեր քուէն կը նետենք։

Պետրոս իր խոր տրտմութեանը մէջ՝ թէպէտ որդւոյն վրայ չարաչար կատղած ու գանուցած էր, սակայն զինքն ուղղելու համար վերջի փորձ մ՚ալ ընել ուզելով իրեն խրատական թուղթ մը գրեց, որուն մէջ ասանկ կ՚ըսէ, "Եթէ ձեռ ուղղուիր, փտած անդամի մը պէս զքեզ յաջորդութեան ժառանգութենէ կը կտրեմ կը նետեմ։ Մի կարծեր որ ուրիշ որդի չունենալուս՝ միայն վախցնելու համար ասանք քեզի կ՚ըսեմ։ Պէտք է որ, եթէ Աստուած ուզէ, սպառնալիքներս գործքի ալ ելլեն։ Իմ հայրենեաց ու հպատակաց բարւոյն համար եւ ոչ անձինս խնայելի, ինչպէս կրնամ քեզի պէս անարժանի մը խնայել։ Աւելի սիրով կը թողում տէրութիւնս արժանաւոր օտարականի մը՝ քան թէ անարժան որդւոյս"։ Աշխարհս աս թղթին խեղճ պատասխան մը տալով կ՚ըսէ՝ թէ ինքն իր մտացը տկարութեամբ ու մարմնաւոր հիւանդութիւններովն այնչափ ժողովուրդ կառավարելու անկարող է։ Ի՚նդրուընայ Նաեւ ան թղթին մէջ որ բոլորովին յաջորդութենէ հրաժարելով իր իրաւունքը իր նորածին որդւոյն կը թողու ու իր որդիքներն ալ Չարին պաշտպանութեանը կը յանձնէ։ Պետրոս (1716ին) ուրիշ թուղթ մ՚ալ գրեց՝ որուն մէջ կը ցուցընէ թէ ինչպէս իր ըրած գործքերն իրեն կենաց տուող հօր մը նոյն իսկ կենացը դէմ են. "Ինչպէս կրնամ չվախնալ, կ՚ըսէ. մեռնելէս վերջը բոլոր աշխատութիւններս պիտ՚ ոչնչացընես։

Զքեզ քու կամացդ համձայն ապրելու թողուն ըլլալու բան է։ Ես փուճ տեղ քեզի համար անհանգիստ ըլլալ չեմ ուզեր, փոխէ ընթացքդ. կամ պայազատութեան արժանաւոր ընթացք մը ցուցընելու ջանա՛ եւ կամ երթ մենաստան քաշուէ։ Պէտք է որ աս թուղթս առնէիդ ետքը կամ խօսքով կամ գրով անմիջապէս պատասխան մը տաս, ապա թէ ոչ զքեզ յանցաւոր կը համարիմ ու հետդ տարբեր տեսակ կը վարուիմ՝՝։

Ասոր վրայ Ալեքսիոս անմիջապէս երկրորդ օրը պզտի թուղթ մը գրեց, որուն մէջ կ՚ըսէր. "Իմ վատառողջութեանս պատճառաւ չեմ կրնար մնաբրմանն նամակ մը գրել։ Սակայն հոգեւորական վիճակն յանձն կ՚առնում, որուն համար նաեւ ձեր հաւանութիւնն ալ կը խնդրեմ՝՝։ Պետրոս աս հոգերու ու անձկութեանց մէջ ուրախութիւն մ՚ունեցաւ։ Կատարինան իրեն որդի մը ծնաւ (1715) որուն անունը Պետրոս Բեթրովիչ դրուեցաւ։ Ան ուրախութիւնը առժամանակեայ ուրախութիւն մ՚եղաւ Պետրոսին, ինչու որ մանուկը քանի մը տարի ետքը մեռնելով՝ հօրը գեղեցիկ յոյսերն ու ակնկալութիւնները բոլորովին փճացուց։

Զարն աս ծնունդեան դէպքին մէջ դարձեալ իր բնական զուարթասրտութեանը մէջ կը գտնենք։ Մեծ ուրախութեամբ աս յաջող դէպքն իր զորավարացը յայտնեց ու մկրտութեան օրը զատ զատ արանց եւ կանանց մեծ սեղաններ տուաւ։ Երկու սեղանի վրան ալ աչքի զարնող բաները մեծագործ կարկանդակներն էին, որոնց մէջէն՝ բազմականաց զուարթանալէն ետքը, մէկէն գաճաճ ու գաճաճուհի մը դուրս ելան ու հիւրերն ափշեցուցին։

52.

Այս պատահած դէպքերը Ալեքսիոսի եւ Հօրը մէջ աւելի եւս ցրտութիւն մը պատճառեցին, ու Պետրոս իր երկրորդ ճամբորդութիւնն ընելէն յառաջ վերջի հրաժարականը տալու համար իր որդւոյն երթալով, զինքն հիւանդ անկողնոյ մէջ գտաւ ու հարցուց թէ իր որոշմանը վրայ հաստատուն է։ Հաստատեց Ալեքսիոս իր որոշումն ու Աստուած վկայ կոչելով, կրօնաւորական վիճակ մտնելէն ուրիշ բաղձանք մը չունիմ ըսաւ։ Բայց Պետրոս խորհուրդ տուաւ իրեն որ բանը չաճապարէ ու մտածելու համար ալ վեց ամիս շնորհեց։ Անցաւ վեց ամիսն ու դեռ Պետրոս որոշիչ պատասխան մը չառաւ. Ալեքսիոսին նամակներուն մէջ իր որպիսութեան լուրերէն ուրիշ բան չէր տեսնուեր։ Բայց ուրիշ նամակներէն կ'իմանար Պետրոս՝ թէ Ալեքսիոս շատ կասկածաւոր անձանց հետ տեսութիւն կ'ընէ, ու խորհուրդ կը տրուէր Զարին որ իր որդին իրեն կանչէ ու միշտ աչքին առջին ունենայ։ Զարն ալ ատենս քոբենհակն ըլլալով, Ալեքսիոսին համառօտ թուղթ մը գրեց, որուն մէջ ասանկ կ'ըսէ, "Մտածելու բաւական ժամանակ ունեցար, որոշէ ինքզինքդ. թէ որ միտքդ ժառանգութիւն առնուլ է՝ ելի՛ քովս եկու ու պատերազմական իրերու մէջ կրթուէ. եթէ մենաստան մտնել կ'ուզես գրէ՛ ինծի՞ որ մենաստան ու երբ պիտի մտնես, որպէս զի իմ սիրտս ալ հանգչի ու գիտնամ որ ի՞նչ ես,,։ Իմացաւ իշխանը՝ որ եթէ հօրը իշխանութեանը տակ մտնելու ըլլայ իր վիճակը շուտով պիտ՝ որոշուի, անոր համար միտքը դրաւ որ իր երկայն ատենէ վեր ունեցած խորհուրդը ի գործ դնէ։ Որոշեց որ իր հօրը բռնութենէ ազատ մնալու համար մինչեւ անոր մահը օտար երկիրներու մէջ իր կեանքն ան-

ցընէ, որուն մահուընէ ետքը կը յուսար որ շատերը զինքը գահ կը հանեն։ Այսպիսի պարագաներն աս տկար մարդուն կարծես նոր զօրութիւն ու յանդգնութիւն մը տուին. արթնցաւ Ալեքսիոս ու իր հօրը հրամանը պատճառ առնլով՝ որ զինքը Քոբենհակն կը կանչէր, ամենեւին մէկու մը միտքը չայայտնելով, Բեթերսպուրկէն ելաւ գնաց։ Ճամբան արտորնօք դէպ ի Վիեննա ուղղուեցաւ, ուր որ Ալեքսիոս իր գալուստը Շէօնպրուն կոմսին յայտնելով՝ անոր ձեռքով աղաչեց կայսեր որ զինքն ընդունի։ Իսկզբան կայսրը աս բանը լսելուն պէս շատ այլայլեցաւ, բայց վերջէն իր թափած խեղճերէն շարժած՝ Եւգինիոս իշխանին ու Շթարենպէրկ կոմսին հետ խորհուրդ մ՝ընելով խոստացաւ Ալեքսիոսին որ ամենայն գաղտնութեամբ զինք կ՝ընդունի ու ապաստանարան մը կու տայ, եւ ժամանակին՝ եթէ հարկ ը լլայ, մինչեւ զէնքով ալ զինքը գահ հանելու կ՝օգնէ։ Ասանկով Ալեքսիոս Թիրոլի լեռները խաւրուելով Էրենպէրկ բերդը կը բնակէր։ Աս ամէն գործողութիւններն իրօք ալ մեծ գաղտնութեամբ եղան։

Պետրոս Ամդերտամ էր երբոր իր որդւոյն փախուստն իմացաւ ու ստուգեց որ իր ընթացքը դէպ ի Վիեննա ուղղեր է։ Զարն իր զօրաց հաղարապետ՝ Աղեքսանդր Ռոմանցովը ինքնագիր թղթով մը Վիեննա խրկելով, տժգոհութեամբ հոն գտնուող իշխանն իբրեւ հայր ու տէր կը խնդրէր։ Որչափ որ ալ աղաչանքն ստիպիչ ը լլար՝ բնական էր որ կայսրն անմիջապէս՝ իրեն ապաւինած որդի մը, իր բարկացած հօրը ձեռքը չյանձնէր։ Ալեքսիոս Էրենպէրկէն Նէապոլիս Ս. Էլմս բերդը փոխադրուեցաւ, ուր որ օտար անուամբ յանցաւորի մը պէս ինքզինքն իր հօրը ձեռքէն ազատ կը կարծէր։ Զարն Սպաս էր՝ երբոր Ռոմանցով լուր բերաւ՝ թէ իր որդին Նէապոլիս կայսերական պաշտպանութեան

տակ է։ Ռոմանցով ու Թոլսթոյ ներքին խորհրդա-
կանը աւելի ազդու նամակով նորէն կայսեր խաւ-
բուեցան։ "Դանը հետեւութիւններ կրնայ ունենալ,
կ'ըսէր Զարը, երբոր որդիս ձեռքս չտրուի, որուն
վրայ իբր հայր ու իշխող բացարձակ իշխանութիւն
ունենալով, ամենեւին ուրիշ դատաւորէ մը կախում
չունիմ,,։ Դեսպանները Զարին գրուածքը ազդու
խօսքերով պաշտպանեցին, անանկ որ Կայսրը հրա-
ման տուաւ որ Նէապոլիս երթան ու եթէ կրնան,
առանց բռնութեան իշխանն համոզցընելով իր հօ-
րը դարձընեն։ Հասան դեսպանները Նէապոլիս ու
փոխարքային առջին Ալէքսիին իր հօրը Սպաս քաղ-
քէն գրած թուղթը տուին, որուն մէջ Զարն ասանկ
կը խօսի. "Քու անհնազանդութիւնդ, քու իմ հրա-
մաններս անարգելդ, նշանաւոր բաներ են։ Զարիը
մեծապէս անցուցիր. մանաւանդ ասանկ փախչելովդ
ու մատնչի մը պէս օտար տէրութեան ապաւինե-
լովդ։ Դեռ ասանկ բան մ'եղած չէ։ Ի՞նչ անար-
գանք հօր մը. Ի՞նչ հոգերու պատճառ կ'ըլլաս։
Ի՞նչ ամօթ քու հայրենեացդ։ Ռոմանցովին ու
Թոլսթոյին քեզի ըսածներուն հնազանդէ ու մի
վախնար, կ'ապահովցունեմ զքեզ ու կը խոստա-
նամ Աստուծոյ ու իր դատաստանին առջին՝ որ ա-
մենեւին զքեզ չեմ պատժեր, մանաւանդ թէ,
եթէ կամքս՝ հնազանդութեամբ ու ետ դառնալով
կը կատարես, զքեզ աւելի եւս կը սիրեմ։ Բայց եթէ
անոր հակառակ չհնազանդելու ըլլաս, իբր հայր
Աստուծմէ ունեցած կարողութեանս զօրութեամբը,
վրադ յաւիտենական անէծք կը կարդամ, զքեզ՝
իբր քու վերնագոյնդ, մատնիչ կը հրատարակեմ
ու ապահով եղիր՝ որ Աստուծոյ օգնութեամբը իբր
այնպէս զքեզ տանջանաց մատնելու ալ միջոցներ
կը գտնամ։ Բայց աս յիշէ որ ես զքեզ ամենեւին՝
ինչպէս կրնայի, բանի մը ստիպած չունիմ,,։ Ցաղ-

թուեցաւ Ալեքսիոս մանաւանդ փոխարքային յորդորանքէն ու հօրը տուած ապահովութեանը վստահանալով ճամբայ ելաւ։ Զարն արդէն Մոսկուա եկած էր, ուր հասաւ նաեւ Ալեքսիոս 1718ին Փետրուարի առջի օրը։

53.

Ալեքսիոս իր հասած գիշերը հօրը հետ առանձին երկայն խօսակցութիւն ըրաւ ու ասոր վրայ թէ եկեղեցական ու թէ աշխարհական մեծամեծաց առջին երդմամբ երկու անգամ՝ մէյ մը պալատան ու մէյ մ՝ալ եկեղեցւոյ մէջ, բոլոր ժողովրդեան առջին իր յաջորդութեան իրաւունքէն հրաժարեցաւ։ Զարն ասոր վրայ անմիջապէս յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ Ալեքսիոսին պզտիկութենէ վեր ըրածները մէկիկ մէկիկ ժողովրդեան առջեւը կը դնէ ու կը ցուցընէ որ յաջորդութեան անարժան եւ անկարող է ու անոր խորթ եղբայրը՝ իր Կատարինայէն ունեցած Պետրոս Բեթրովիչ որդին, յաջորդ կը սահմանէ։ Ալեքսիոսին դարձն ու իր վրայ եղած քննութիւնը բազմաթիւ Ռուսեր՝ որոնց Բեթերսպուրկի շինութիւնն, օտար բարքն ու լեզուն անհաճոյ էր, խոր տրտմութեան մէջ թաղեց ու իշխանին գործակցացը վրայ ըլլալու քննութեան լուրը, մահուան սարսափով մ՝ամենուն սիրտը գրաւեց։ Ան խիստ ու չարաչար քննութիւնը մինչեւ Սուստալի մենաստանին ներքին բնակարանները թափանցեց, ուր աքսորեալ Զարուհին իր հին ձարական զարդերովը զարդարուած ամենուն կ՝իշխէր։ Մահուան պատիժ առնողներուն թիւն արտաքոյ կարգի եղաւ ու Եւթոքսիա խստագոյն պահպանութեան տակ ձգուեցաւ։ Ամէն մարդ կը կարծէր որ քննութիւնները շուտով կը դադրին ու Զարն իր այնչափ խոնարհած որդւոյն աչք կը գո-

ցէ։ Սակայն օր ըստ օրէ յայտնուած նորանոր ծա-
ծուկները, քննութիւններն աւելի եւս սաստկացու-
ցին։ Պետրոս կ'ուզէր որ բոլոր իր հակառակորդ-
ներն երեւան ելլալով կամ մահուան դատապար-
տուին եւ կամ աքսորուին ու Ալեքսիոսին գահ բար-
ձրանալու խորհուրդը իր հպատակացը միտքէն բո-
լորովին ջնջուի։

Զարը 1718ին գարնան Մոսկուա թողլով Բե-
թերսպուրկ գացած էր. Ալեքսիոս ու ամէն կասկա-
ծաւոր անձինք իրեն ետեւէն Բեթերսպուրկ բե-
րուեցան, ուր՝ նաեւ երեւելի եկեղեցականները,
պաշտօնեայք, ծերակոյտն, զօրապետներն ու անձնա-
պահները դատաստան ընելու կանչուեցան։ Զարն
ասոնց ամենուն գլուխն անցած Հոգւոյն սրբոյ եկե-
ցեղւոյն մէջ այսպիսի ծանր գործքի մը համար նոյնին
առաջիկայութիւնը խնդրելէն ետքը, իր գահերէ-
ցութեամբը ծերակոյտի մէջ բաց պատուհաններով
ու դռներով դատաստանը սկսաւ ու Ալեքսիոս գերիի
պէս զինուորներու պահպանութեամբ դատաստանի
ելաւ։ Հոս Ալեքսիոս բոլոր խորհրդակիցներն ու իր
փախուստը գիտցողները յայտնեց, որով իր հրա-
ժարական խոստմանը հակառակ, դեռ յաջորդու-
թեան ունեցած ջանքն ալ իմացուեցաւ։ Ստորա-
գրելու բան չէ աս քննութեան խստութիւնը։ Ա-
լեքսիոսին ամէն մէկ բերնէն ելած բառերը
գրեթէ կշիռքի մէջ կշռուեցան։ Ճանչցաւ Ալեք-
սիոս իր ցանցանքը եւ խոստովանեցաւ թէ յան-
ցաւոր է ու ստէպ հօրմէն թողութիւն կը խնդրէր։
Զարը դարձաւ ու եկեղեցական ու աշխարհական
ունկնդրաց հարցուց՝ թէ իր որդին ինչ պատժոյ
արժանի է։ Դատաւորներն իրենց վճիռը չտուած,
նորէն զանազան հարցումներով զեշխանը քննեցին,
որն որ ամենուն ալ պատասխանելով ինքզինքն ա-
նանկ անպիտան կրթութիւն մ՝առած ը ալլալովը կ'ար-

դարացընէր։ "Թէ որ ապստամբները խնդրելու ըլլային իսկ որ, կ'ըսէր իր հօրը, Ձեր ողջութեան ատենն իրենց հետ միանամ, շատ հաւանական էր որ յանձն կ'առնուի եթէ զիրենք բաւական զօրաւոր գտնէի,,։ Ուրիշ հարցման մ'ալ պատասխանելու ատեն ըսաւ թէ խոստովանութեան մէջ իր հօրը մահուանը ունեցած բաղձանքն ամբաստանելու ատեն, քահանան ըսած ըլլայ որ, Ձեզ չունի, Աստուած թողութիւն կու տայ, ամենուս բաղձանքն ալ ան է։ Ա՛մ ամէն քննութիւններէն ետքը եկեղեցական ատեանը Ջարէն իր որդւոյն համար աւելի գթութիւն կը խնդրէր, երբոր անդիէն աշխարհական ատեանը միաբան, առանց ժամանակն ու եղանակը որոշելու, Ռուսաստանի ինքնակալին որդին ի մահ դատապարտեց, գիտնալով որ Ջարն ա՛ս վճիռն հաստատելու կամ եղծանելու իշխանութիւն ունի։ Արդեօք Ջարն իր որդւոյն մահը իրօք կ'ուզէր թէ չէ, այնպիսի խնդիր մ'է՝ որ պատմութեան անթափանցելի գաղտնեաց մէջ ծածկուած է։

Ա՛ս վճռոյն երկրորդ օրը Ալէքսիոս զինուորներով բոլորած Նորէն դատաստանի եկաւ, ուր որ Նորէն իր յանցաւորը ըլլալը խոստովանելէն ետքը, մահուանը վճիռն իրեն ծանուցին։ Ան ոչ սարսափը պատեց զՍլէքսիոս ու նոյն տեղը մարեցաւ ինկաւ, ջղաձգական հիւանդութիւն մ'է եկաւ վրան՝ որով միաբն ալ կորսնցուց եւ ինքիրմէ եկաւ։ Ա՛ս խեղճ վիճակին մէջ Նորէն զինքն իր բանտը տարին, ուր որ հետեւեալ օրը քիչ մը սթափելով, մեծ սրտի անձկութեամբ հօրը հետ տեսնուիլ ուզեց։ Ջարը լսելով որ, որդւոյն դատապարտութեան վճիռը իրեն շարաչար հարուած մը տալով մահուան վտանգի մէջ ձգեր էր, խորհրդականները Նորէն ժողվեր էր։ Ա՛ս ժողովքի ատեն լուր հասաւ թէ վտանգն երթալով կ'ածի, գուցէ հիւանդը մինչեւ իրիկուն չիհասնիր։

Ան ատեն Զարը բոլոր խորհրդականներով եկաւ իր դժբախտ որդւոյն գնաց։ Արտասուախառն աչքերով ու աղաչանաց ձեռքերով նորէն խոստովանեցաւ հիւանդը թէ "Աստուծոյ ու հօրը առջին ծանր մեղանչած է. կենաց արժանի չէ ու չյուսար ալ որ աս հիւանդութենէն առողջանայ։ Միայն կ'աղաչէ Զարին որ իր վախճանելէն յառաջ իր վրան կարդացած անէծքը ետ առնու ու իր հայրաներդութեանը ներելով, հայրական օրհնութիւն տայ ու իրեն համար աղօթք ապրսպրէ,,։ Ներկայ եղողներէն չեղաւ ամենեւին մէկն որ աս սրտաշարժ տեսարանէն յարտասուս չլուծուի։ Նոյն իսկ Զարն արտաքոյ կարգի շարժած էր. բայց շուտով ինքզինքը ժողվելով ծանրութեամբ ու խորին զգածմամբ մ'անցելոյն վրայ խօսեցաւ, թողութիւնն ու օրհնութիւնը շնորհելով բաժնուեցաւ։ Սակայն հիւանդին անձկութիւններն նորէն կամաց կամաց վրան տիրեցին. իրիկուան մօտերը իր հօրը հետ անգամ մ'ալ խօսելու սաստիկ բաղձանքն յայտնեց։ Հիւանդին ներկայ եղողներուն աղաչանքը՝ ստիպեցին զՊետրոս որ անգամ մ'ալ իր բնական հակակրութեանը յաղթէ ու չարչարելոյն երկրորդ հրաժարականն ալ տայ։ Ճամբայ ելլալու վրայ էր Պետրոս երբոր լուր հասաւ թէ վախճանեցաւ։ — Դժբախտ վախճանելոյն մարմինը երկու օր Երրորդութեան եկեղեցին ժողովրդեան տեսութեանը դրուեցաւ, որուն անհամար մարդիկ այցելութեան գալով ձեռքը կը համբուրէին։ Ալեքսիոս մայր եկեղեցւոյն նոր շինուած ձաբական գերեզմանը՝ իր ամուսնոյն քով թաղուեցաւ։ Զարն ու Զարուհին ու բոլոր արքունեաց մեծամեծները ձեռքերնին ճրագ մեռելն յուղարկաւորեցին։ Դամբանականին բնաբանն էր, "Ո՜հ Աբեսողոմ, Աբեսողոմ որդեակ իմ,,, որ խօսքերուն չկրցաւ Զարն իր արտասուքը բռնել։ — Ալեքսիոսին մա-

հուանը վրայ զանազան ինքնահնար պատմութիւն-ներ բերնէ բերան պրտրտեցան, զորոնք նաեւ շատ պատմագիրներ իրենց գրուածոցը մէջն ալ ընդունած են։ Բայց արդէն պատմուած բաներուն զանազանութիւնն ու իրարու անմանութիւնն իրին անստուգութիւնը յայտնապէս կը ցուցընեն։ Ոմանք կ՚ըսեն որ Զարը զինքը թունաւորած ըլլայ, կամ ծեծելով, կամ գլուխը բան մ՚իջեցընելով զինքն սպաննած ըլլայ։ Աս ամէն առասպելաց ստութեան ապացոյցն ան է որ Զարն իր որդւոյն մահն որ ուզէր՝ զինքն արդարութեան ձեռք թողուլը բաւական էր։ Ինչպէս որ կրնայ երեւակայուիլ՝ դէզ մ՚առասպել ալ Կատարինայի վրայ ուղղուեցան. բայց ամենաստոյգ է որ Զարուհին՝ ձեռքէն եկածին չափ Զարէն իր որդւոյն շնորհք խնդրելու աղաչած է։

54.

Ալեքսիոսին մահուընէ ետքը միւս քննութեան տակ ինկողներն ալ չազատեցան։ Եւթոքսիա ձարուհւոյն եղբայրը, Ալեքսիոսի խոստովանահայրը ու բոլոր արքունեաց մէջ վախճանելոյն հետ յարաբերութիւն ունեցողներն իրենց Ալեքսիոսին ունեցած միտութեանը զոհ եղան, գլխատութեան բեմն ելան։ Նոյնպէս Ալեքսիոսին ուրիշ զանազան բարեկամներն ու ծառաները ծանր պատժոց տակ ինկան։ Քիեվի եպիսկոպոսը անձնասպանութեամբ իր մահուան դատապարտութեանը առաջն առաւ։ Վերջապէս աս զարհուրելի քննութիւնը լմնցաւ, յանցաւորները պատժուեցան ու քննիչները, որոնց ամենէն փոյթ եռանդները Թոլսթոյ ու Ռոմանցով էին, շքանշաններով ու պատիւներով վարձատրեցան։ Մենշիքով, Ափրաքսին ու Տոլկորուքի իշխաններուն թողութիւն շնորհուեցաւ։ Աս միջոցիս Թաթարիստանի գործոց անյաջողութեամբը Կակարին իշխանն ալ

մահուան դատապարտուեցաւ։ Պուխհոլց որ գրեթէ 3000 հոգւով, Եամիշ լճին քով ամրոց մը կանգնելու ու կարելի առթին Եէրքէն քաղաքն ալ առնլու համար, փոքր Թաթարիստան խաւրուած էր, քալմուքներէն նեղ մնալով, վերոյիշեալ բերդն որ արդէն շինուած էր, ու Օմ գետին քովի բերդը թշնամւոյ ձեռքը ձգելու ստիպուեցաւ։ Աւելի եւս դժբախտ եղաւ Շերբասքի իշխանը, որն որ Մեծ Թաթարիստանի մէջ մատնութեամբ սպաննուեցաւ, որով Կասպից լճին եզերքին վրայ եղող ամրութիւնները բոլոր կորսուեցան։ Վերոյիշեալ Կակարին իշխանն ալ Պուխհոլցին հետ գժտած ըլլալով այս ամէն չարեաց պատճառ սեպուեցաւ. վայրապար զինքը կ՝արդարացընէին, պաշտօնէն վար առնուեցաւ ու ինքն իր յանցանքը չգիտնալովը՝ իբր անտնօրինելի յանցաւոր մահուան դատապարտուեցաւ։ Կակարինին անչափ ու ահագին հարստութիւնը ձարական գանձին մնաց ու իր որդին որ քիչ մ՝առաջ իշխանական ճոխութեամբ բոլոր Եւրոպա պտըտած էր, հասարակ նաւաստի մ՝եղաւ։ Ամբաստանեալներէն ամենեւին մէկը առանց ստկի պատժոյ թող չտրուեցաւ։ Ցուգանաց գումարը միլիոններու հասաւ, որոնցմով տէրութեան ելեւմտից վիճակը քիչ չկարգաւորուեցաւ։ Ա՛ս փոթորկալից զարհուրելի ժամանակէն ետեւ Պետրոս սասսիկ գործունէութիւն մ՝առաւ։ Շուտով վայելել տալ կ՝ուզէր իր հպատակացը իր օտար երկիրներու մէջ ժողված տեղեկութեանց պտուղները. անոր համար Պետրոսին իր երկրորդ ճամբորդութենէն ետ դառնալը զանազան նկատմամբ Ռուսաստանի նոր ժամանակ մը կը սկսի։ Իր տէրութեան կառավարութեան վրայ ունեցած գաղափարը ի գործ ելաւ։ Նաւատորմիղներու շինութիւնն ու ըստ հետեւորդի վաճառականական նաւերու շինութեան դադրիլը վաճառականութեան

մեծ հարուած մը տուած էր։ Հին ձեւով վաճառականական նաւեր շինելն արգելուեցաւ. վաճառականական ընկերութիւն մ՝ու ատեան մը դրուեցաւ, վաճառականութեան համարում մը տալու համար երեւելի վաճառականներն իրեն սեղանին կը հրաւիրէր ու ինքն անոնց առտնին ուրախութեանցը ներկայ կ՝ըլլար. եւ աս աստիճանի մարդկանց հարկաւոր գիտութիւնը ծաղկեցընելու համար (1720) իր հրամանովը 12 երիտասարդ վաճառականի զաւակներէն, Հոլանտա ու Իտալիա խաւրուեցան։ Վաճառականական դպրոց մ՝ալ հաստատուեցաւ ու (1723) հրամանաւ մը որոշուեցաւ որ 15 վաճառականութեան փոյթ պատանիներ միշտ դուրս օտար երկիր գտնուին, ու Ռիկա ու Ռեվալ քաղաքներու մէջ միշտ 20 ռուս ու վաճառականութեան տեղեակ պատանիներ պատրաստ կենան։ Եթէ Պետրոսին վաճառականութեան համար ունեցած այսչափ փութոյն ու գործունէութեան համեմատ յուսացուած պտուղն յառաջ եկած չէ, պակսութիւնը ազգային նկարագիրն է որ այնչափ մեծ վաճառականութեան յարմարութիւն եւ ընդունակութիւն չունի։

55.

Վաճառականութեան ժողովքը տէրութեան տասը ժողովքներէն մէկն էր, որոնց մէջ Պետրոս ուրիշ եւրոպական տէրութեանց սովորութեանցը համաձայն (1718) գործուելու գործքերը բաժնեց։ Աս ամէն գործողութեանց մէջ Շվեան իրեն օրինակ առած էր։ Ընտաքին գործքերն ալ՝ պատերազմը, ծովակալութիւնը, եկեւմուտքը, արդարութիւնը, հանքի գործատուները, վերջապէս կառավարութեան ամէն մէկ մտադրութեան արժանի բաները, մասնաւոր ժողովքներու յանձնուեցան։ Ասոնցմէ

զատ տէրութեան հաշուետուն մը ու վերին հսկող ժողովք մ՝ալ դրուեցաւ։ Շատ օտարականներ եւ ռուսերէնագէտ շվետ գերիներ աս ժողովքներու անդամ եղած էին։

Ձարը տէրութեան այսչափ գործոց վրայ աշխատելէն ետքը, քիչ մ՝ալ հանգչելու հարկաւորութիւն ունէր։ Սակայն նոր քաղքին շինութեանը զբաղմունքէն զատ հաճելի ու զուարճալի բան չկար իրեն։ Մեծ զուարճութիւն էր նաեւ իրեն իր դուրսի տէրութիւններէն ժողված գանձերը, զորոնք միշտ կը քննէր ու կը կարգաւորէր։ Իր ժողված՝ բնական պատմութեան ու արուեստներու վերաբերեալ նիւթերը նեվա գետին մօտ քարաշէն տան մը մէջ բնական պատմութեան ու արուեստից թանգարանի մը հիմ դրին, ուր որ Պետրոս առտու կանուխ զբաղած կը գտնուէր։ Թանգարանը տեսնելու համար եկողներուն ամէն բան հաճութեամբ կը մեկնէր. աս ժողովածոյից կարգն ու զանազան գործեաց օգուտները ամենուն կ՝իմացընէր։ Տեսութեան եկողներէն ստակ առնուլը բոլորովին արգելուած էր։ Ռուսաստանի մէջ արուեստներու ալ կերպարանաւորութիւն մը տալու համար՝ ընտրեալ պատանիներ օտար երկիրներ խաւրուեցան։ Ռուսաստան գտնուող իտալական ճարտարապետութեամբ շինուած եկեղեցիները, հասարակաց շէնքերն ու զանազան գեղեցիկ նկարները կը ցուցընեն որ Պետրոսի աշխատութիւնը պարապի եղած չէ։ Վերջապէս Պետրոսին երկրորդ ճամբորդութենէն ետքը վաճառականութիւնը, նաւագործութիւնը, ու նոյն իսկ ժողովրդեան հագուստը նոր ձեւ ու նոր կերպարանք մ՝առին։ Ակէ քիչ մ՝ետքը ակումբներու ալ հրաման հանեց։ Պետրոսիր հրամանագրին մէջ ակմբին ինչ ըլլալը ժողովրդեան մեկնելով, "Ռուսական լեզուն, կ՝ըսէ, աս բանս բացատրելու մասնաւոր բառ մը չունի, ու

նոյն գաղղիական բառին (assemblée) չիկրնար համապատասխանել. Ակումբը ժողովք մ'է՝ որուն մէջ ժամանակ կ'անցուի կամ գործքեր կը կարգաւորուին: Ակմբին տէրն եկողներն ոչ ընդունելու եւ ոչ ալ յուզարկելու պարտաւորութիւն ունի. եկող հիւրին գալու ու երթալու ժամը որոշուած չէ: Ինչպէս հաճի ազատ է. կ'ուզէ կ'երթայ, կ'ուզէ կու գայ, կ'ուզէ կը խաղայ, կ'ուզէ կը խօսի . . . . :„ Պետրոսին նորոգութեանց մէջ աս ակումբներն ամենէն հաճելի եղան Ռուսաց: Լսանցմէ ետքը Պետրոսին երեւելի գործքը Ազովի հետ սկսուած խաղաղութեան գործքն էր:

Կարոլոս՝ կէօրցին Ռուսաստանի հետ խաղաղութիւն ընելու յատակագծին կատարեալ հաւանութիւն էր: Զարին ալ այսպիսի խաղաղութեան մը միտումն ունենալովը (1717) խօսակցութիւններն ու գործողութիւնները սկսան: Զարը կ'ուզէր որ գործողութիւնները Ֆինլանտի Ազով մայրաքաղաքը ըլլան, իսկ Ազովեանները Ուբլանտի եղերաց վրայ եղող Օրեկրունտ կղզին որոշած էին: Բայց երկու կողմանի միաբան հաւանութեամբը՝ Ուբլանտի ու Ֆինլանտի մէջ տեղը Ռուսաց ձեռքն եղած Օլանտ կղզին որոշուեցաւ: Երկայն խօսակցութենէ ու վէճերէ ետքը թէութիւններն ընդունուած ու խաղաղութիւնը յաջողած կ'երեւար ու Կէօրց իր թագաւորին հաւանութիւն առնլու համար երկրորդ անգամ ճամբայ եղած էր՝ երբոր մէկէն կարոլոսին նորուեգիա յարձակելուն ու գրբանտ մահուանը լուրն առաւ: Աս անակնուելի գոյժը անմիջապէս աս ծանրակշիռ դաշինքը՝ որն որ հիւսիսին նոր կերպարանք մը պիտի տար՝ կործանեց: Ինկաւ կարոլոս, ինկաւ անոր հետ նաեւ կէօրցն ալ ու երկինքը բոլորքաղ ապերախտութեամբ մը յանցաւորի մը պէս մնաւ: Չէր յուսացուեր որ ան անձը՝ որ բոլոր հոգւով իր

ազգին սիրոյն համար կ՚աշխատէր, այնպիսի մէկն որ իր մէկ թշնամւոյն, Ռուսաստանի, հետ միանալով միւս թշնամիները զսպելու կը ջանար, ասանկ վախճան մ՚ունենար։ "Շվետները, կ՚ըսէ Մեծն Փրեդերիկոս, դիւցազնի մը պէս զկարոլոս կը պատուէին, բայց իրօք անոր յիշատակն անարգեցին ու նախատեցին՝ երբոր ան մարդը՝ զորն որ ինքն իր բոլոր վստահութեանը արժանի սեպած էր, մահուան դատապարտեցին,,։ — Պետրոս Կարոլոսին քաջասրտութիւնն ու արիութիւնը աղէկ ըմբռնած ըլլալով, միշտ իր վրայ կը զարմանար, ու հաշտութեան միջոց մը փնտռելն աչքէն չէր հեռացներ. ասոր համար ալ էր որ վերջապէս իրեն խաղաղութեան ձեռք երկնցուց։ Թէպէտ Շվեդաց հետ դեռ խաղաղութիւն չէր եղած ու շվեդական նաւատորմիղն ու զօրքը չէին կրնար զՌուսերը իրենց արշաւանքէն արգելուլ, ի վերայ այսր ամենայնի Կարոլոսին ունեցած խաղաղութեան միտումը չարգելելու համար Ռուսաց կողմանէ ամէն թշնամական գործքերը դադրեցան։ Նոյն իսկ Պետրոս բոլոր ամառը իր նաւատորմղին երթևեկութեանը ներկայ էր, ժողովքին վրայ կը հսկէր ու դժուարութիւնները դիւրինցընելու ետեւէ էր։ Սեպտեմբերի մէջ նորէն Նեվա դարձաւ, ու Ղլանտէն եկած լուրերը յաջող կ՚երեւային ու ամէն մէկ բոպէ վերջնական որոշման կը սպասուէր։ Ան իրարու նախանձաւոր ինքնակալներն ասանկ յաջող դիրքի մը մէջ էին՝ երբոր յանկարծ շանթի մը պէս Կարոլոսի մահուանը գոյժը հնչեց։ Խորին լռութիւն մ՚է տիրեց Պետրոսի վրայ ու տակն ու վրայ եղաւ, արցունքներն երեսներէն վար գլորելու սկսան. բռնեց ինքզինքը ու քովիններուն դառնալով ըսաւ. "Ո՜հ, Կարոլոս եղբայր իմ, ինչ ցաւ տուիր ինծի,,։ Զգացած ցաւը չմոռնաց որ ասկէ աւելի բան մը խօսի։

56.

Ամբդէն Պետրոս Ալանտեան ժողովքին ատենն ու մանաւանդ անկէ յառաջ ալ թշնամութիւնները դադրեցընելովը իր խաղաղութեան ունեցած յօժարութիւնը ցուցրցած էր։ Զարը Կարոլոսի մահուընէ ետքը իր առողջութեանը համար ելաւ Ղոնեց գնաց, ուր իմացաւ որ Կարոլոսի քոյրը, Ուլրիք Էլէոնորա՝ որն որ Հեսսենի ժառանգ իշխանին հետ ամուսնացած էր, գահն ելեր է ու Ալանտեան խաղաղութեան գործոց համար կէօրցին տեղ Պ. Լիլիսթեռը խաւրելու խոստացեր է։ Ասոնք բուրը Ռուսի Օսթերման գործակալն ալ հաստատեց, որն որ Ալանտէն գալով նոր պարագաներու համեմատ ասկէ ետքն սկսուելու գործողութեանց համար տեղեկութիւններ առնուլ կ'ուզէր։ Պետրոս զինքը նորէն ժողովետղ խաւրեց. նաեւ Մարտիֆէլտ Պրուշի պաշտօնեան ալ իրեն հետ խաւրուեցաւ, որ Պրուշի ու Շվեդի մէջն ալ ըլլալու խաղաղութեան վրայ խօսուի։

Ասոր ետեւէն Պետրոս Լըֆոռ ռազմապետը Ալանտի վրայէն Սթոքհոլմ խաւրեց՝ աս յանձնարարութեամբ, որ երթայ Թագուհուոյն իրեն աս բազմամեայ պատերազմին դադարմանը համար ունեցած հաստատուն կամքն յայտնէ, եւ միանգամայն Լիլիէնսթէտ պաշտօնէին առաքումը փութացընէ, եւ ի մասնաւորի Շվեդի հոգիները քննէ։ Լըֆոռ տէրութիւնը զանազան կողմնակցութեանց բաժնուած տեսաւ։ Ուլրիք Էլէոնորա թագաւորական միապետութենէ հրաժարած, ու իր մեծ քրոջը որդւոյն Հոլշթայնի դքսին իրաւունքը յափշտակած գահն ելած ըլլալով, ինքզինքն գահին վրայ հաստատուն բռնելն ու իր ամուսինը թագաւորական պատուոյ հասցընելն իր ամէն գործոցը գլխաւոր նպատակն ըրած էր։

ԱՆ կողմնակցութիւնը՝ զորն որ ինք Հոլշթայնցի կէօրցը կործանելու համար ոտք հանած էր, պէտք էր որ աւելի եւս օգտակար թէութիւններով վաստկէր։ Թէպէտ Լէփոռ շատ սիրով ընդունելութիւն գտաւ ու ցուցուեցաւ իրեն թէ Ինկերմանլանտէն, Նարվայէն եւ գուցէ Քարիլիայի մէկ մասէն ալ հրաժարելու կրնայ, բայց անոր կը զարմացուէր որ ռուսական կողմանէ Պրուշին ալանտեան դաշանց մասնակից ըլլալը կը բաղձացուի, որուն համար որ Մարտֆէլտ ալ գործոց մէջ մնած է. ու Լիլիէնսթէտի առաքման վրայ ալ հաստատուն պատասխան մը չտրուեցաւ։ Տիրող կողման միտքն ան էր թէ մինչեւ որ անգղիական նաւատորմիղը արեւելեան ծով մնէ՝ անորոշ պատասխաններով գործողութեանց ձեռք չգարնուի, որպէս զի նոյն ատենն անգղիացւոց օգնութեամբը զօրացած՝ Զարին դէմ այնպիսի դիրքի մը մէջ մնան որ շվետական ժողովրդեան տրուած գեղեցիկ խոստումներն ալ ապահովութիւն մ՝առնուն։ Ա՛ս միտքերն ու խորհուրդները աւելի եւս կը հաստատուէին ու կը գրգռուէին Անգղիայի ու Հանովերի դեսպաններէն։ Արդէն յառաջուց ալ Անգղիայի թագաւորը խօսք տուած էր, որ բոլոր Շվետին թշնամիները եւ մանաւանդ Զարը կը զսպէ ու կը հանդարտեցընէ, բայց Կարոլոս ու Կէօրց պէնպիսի խոստմանց ոչնչութիւնն ու ի գործ չելլալն աղէկ իմացած էին. բայց ինչ օգուտ որ ալ նոյն մարդիկները չկային։ "Քանի որ Անգղիացիք Շվետաց հետ, կ՝ըսէին, Ռուսաց դէմ են, Շվետը եւ ոչ ափ մ՝երկիր կը կորսնցընէ,,։ Սակայն զարմանալի եղանակաւ մը չկրցաւ աս Անգղիացւոց հետ ըլլալու դաշինքը շուտով ի գործ դրուիլ, որով Շվետի անորոշ վիճակն երկայն տեւելով Զարը զիրենք ստիպելու ու իրենց սպառնալու սկսաւ։

Լէփոռ որ Յուլիսի սկիզբը (1719) Սթոքհոլմէն

ետ դարձած էր, Պետրոսն ամուր նաւատորմիղով մը Ալանտի մօտերը Լիմանտ պզտի կղզոյն վրայ գտաւ։ Թէպէտ Լիլիէնսթէտ Ալանտեան ժողովքին ներկայացաւ, սակայն Շվետին մինչեւ աս ատենս բռնած անորոշ ընթացքը ստիպած էր զՉարն, որ զէնքի սարսափով շվետական կառավարութիւնը խաղաղութեան ստիպէ։ Պ՝ուզեմ կ՝ըսէր, 40,000 զինեալ ու լիազօր իշխանութեամբ մարդ խաւրել, որպէս զի Ալանտեան խօսքերուն ազդուութիւն տան. երկու անգամ իմ եղբօրս Կարոլոսին խաղաղութիւն առաջարկեցի, անգամ մը նեղութեան՝ անգամ մ՝ալ մեծասրտութեան։ Թող հիմակ Շվետներն աս երրորդ ստիպման խաղաղութիւնը յանձն առնուն,,։ Կատարուեցաւ իր զարհուրելի սպառնալիքը. արդէն ինքը, անգղիական նաւատարմիղն ա-բեւելեան ջուրերուն վրայ ելերեւցած, իր նաւատորմիղովը ճամբայ ելած ու Ափրաքսին ծովապետն ալ իրմէ յառաջ նաւերով ու շատ զօրքով Ֆինլանտիայի ծովեզերքը խաւրած էր։ Պետրոս սրով ու հրով խաղաղութիւնը ձեռք ձգելու մտացը վրայ աւելի եւս հաստատուած, հրովարտակ մը հանեց, որուն մէջ իր միտքը յայտնապէս կը ծանուցանէր։ Ասոր վրայ Թագուհին Չարին մարդ խաւրեց ու խաղաղութեան բանագնացութիւնն սկսաւ եւ որոշուեցաւ որ խաղաղութեան խօսակցութիւնն սկսուի, Օսթերման Չարին պայմաններովը շուտ մը Սթոքհոլմ խրկուի ու ծովապետին ալ հրաման երթայ՝ որ առած պատուէրն դեռ ի գործ չդնէ, թշնամութիւնները չսկսի։ Բայց Ափրաքսին իր զարհուրելի յաղթահարութիւններն սկսելու հրամանովն արդէն նոյն օրը Լիմանտէն ճամբայ ելած ըլլալով, յաջողութեամբ Շվետի եզրները հասաւ, ու ամենեւին առանց արգելքի մը ցամաք ելլալովն ահ ու սարսափը չորս դին պատեց։ Ուրեք ուր որ ոտք կը կո-

խէին, գեղերն ու քաղաքները, նորածաղիկ գործատուններով հրոյ ու բոցերու մէջ կ'ոչնչացընէին։ Այսպէս Նորտքէօբինկ, Նայքէօբինկ, Սէօտեթելկէ, Թրոզա, Էօրէկրունդ հրոյ ճարակ եղան։ Մեծ համբարանոցներ, ահագին անտառներ, բազմաթիւ նաւեր բոցեղէն ծովու մէջ ընկղմած էին։ Վնասը 12 միլ. թալեր կը համարուի։ Շվետները բոլորովին վհատած նոյն իսկ իրենց մայրաքաղքին համար ալ մեծ երկիւղ կը կրէին, զորն որ թագուհւոյն ամուսինը արագաժողով զօրքերով ամրացընելու ետեւէ էր։

57.

Լրբոր ասանկ բոլոր Շվետ ահ ու սարսափը պատած էր, մէյ մ'ալ Օսթերման խաղաղութեան պայմաններով Սթոքհոլմ հասաւ։ Պետրոս պատրաստ էր Ֆինլանտիան անմիջապէս ու Լիֆլանտիան 40 տարիէ ետքը ետ դարձընելու ու անոնց տեղ Էսթլանտ, Քարելիա ու Քեքսհոլմը ինչպէս նաեւ Ռեվալ, Նարվա ու Վիպորկ քաղաքները պահել կ'ուզէր։ Թագուհին աս թէուութեանց ընդդիմութիւն չցուցուց ու իր՝ առանց խորհրդանոցին ասանկ կարեւոր երկիրներէ հրաժարելու անկարողութիւնը յայտնելով, խոստացաւ որ Ալանտ իր լիազօր գործակալին ասոր վրայ տեղեկութիւններ կու տայ. եւ որովհետեւ Պետրոսին ասանկ թշնամական գործողատեղը վիճակները չէին կրնար ժողովիլ, անոր համար Օսթերման աղաչեց Զարին՝ որ թշնամութիւնները դադրեցընէ ու նաւատորմիղը ետ կոչէ։ Արդէն Պետրոս իր նպատակին հասած ըլլալով ցուցուց որ ինքն իր խօսքին վրայ հաստատուն է։ Ասոր վրայ ռուսական նաւատորմիղը շվետական եղերքէն անմիջապէս հեռացաւ, ու շատ ալ չհեռանալու համար Ռեվալ ձմերեց ու Պետրոս ալ նորէն Բեթերս-

պուրկ դարձաւ։ — Ես միջոցիս Անգղեցիք Շվեմի հետ դաշինք դնելէն ետքը Նորիս ծովապետը՝ բոլոր անգղական նաւատորմիղին գլուխն անցած Ռուսի դէմ Շվեմին օգնելու մտաք ու արտաքուստ վաճառականութիւնը պաշտպանելու պատրաստակամ, արեւելեան ծով մտնելով յառաջ քալելու սկսաւ. սակայն ատենն անցած էր, բոլոր Շվեմի եղերքը անմարդի ու մոխրած ածկ գտաւ։ Բայց եւ այնպէս անգղական նաւատորմիղին երեւալը, լքեալ ու վհատեալ Շվեմացոց մեծ սիրտ ու հոգի տուաւ։ Մեծին Բրիտանիայի հետ հաստատուն կապ ունենալը միայն վրէժխնդրութեան յոյս տուաւ իրենց։ Անգղեցւոց հետ պաշտպանիչ դաշնակցութիւն մը հաստատուեցաւ (1720), որով Անգղեան կը պարտաւորէր Շվեմի տերութիւնը թշնամական յարձակումներէ պաշտպանել ու թշնամին յաղող խաղաղութեան մը ստիպել։ Անգղիայի հետ եղած խաղաղութեան դաշինքէն ետքը նաեւ Լեհաստանի, Դանիայի ու Պրուշի հետ ալ խաղաղութիւն եղաւ, որոնց ամենուն վրայ ալ Չարլն աճող զօրութիւնը մեծ նախանձ ձգած ըլլալուն, ամէնքն ալ մէկ վախճանի վրայ միացուց։ Այսպէս Պետրոս իր քիչ մը յառաջ Շվեմի դէմ եղող դաշնակիցները կորսնցուց եւ իմացաւ որ նոյն դաշնակիցներէն ամենէն զօրաւորը՝ Բրիտանիան, յայտնապէս իրեն դէմ էր։ Անգղիայի այսպիսի ընթացք մը բռնելուն վրայ շարաչար բարկացած ու կատղած, չէ թէ միայն իր դեսպանին ձեռքն զինագուրն յանդիմանեց, այլ նաեւ Ռուսաստան գտնուող բոլոր անգղեցի վաճառականները բանտարկեց սպառնալոք հանդերձ որ իրենց գրեթէ 50 մլ. ֆունտներն ու վաճառքները բոլոր յայքունիս կը գրաւէ։ Այսպիսի հզոր թշնամոյ մը առանձինն դէմ դնելու համար ծովով ու ցամաքով պատրաստուելու սկսաւ, ու երկու՝

ծովու եւ ցամաքի, զօրութիւնն ալ կրկնապատկեց։ Այսպիսի պատրաստութիւններով անցուց Պետրոս 1729 տարին, որուն շրջանին մէջ՝ չէ թէ միայն իր դաշնակցացը կորուստովը, այլ նաեւ իր ազնիւ զինակցին, Շերեմեթեւ սպարապետին մահուամբը ու Կատարինայի Ցամաք տղուն կորուստովը մեծ տրտմութեան ու սգոյ մէջ ընկղմած էր։ Որչափ որ մեծ էր Պետրոսին ուրախութիւնն իշխանին ծննդեանը առթն, նոյնչափ սաստիկ ցաւ զգաց անոր կորստեամբը։ Զարհուրելի յիշատակներ նորէն իր միտքը սարսելու սկսան։ Երեք օր ու երեք գիշեր առանձինն քաշուած էր առանց եւ ոչ իր Կատարինան տեսնելու, ոչ կերակուր եւ ոչ ըմպելի առաւ։ Խորին տխրութիւն մ՚է տիրեց բոլոր արքունեաց մէջ, ու տխուր հետեւութենէ մը մեծ երկիւղ կար։ Ազնիւ Տոլկորուքին՝ որ տէրութեան ամէն գործոցը մէջ Պետրոսին օգնական էր, ասոր ալ ճար մը գտաւ։ Կատարինային անուամբ ծերակոյտը ժողվեց, ու տէրութեան վտանգն առջեւը դնելով, ստիպեց որ իրեն հետ Զարին գայ։ Մեծ դժուարութեամբ ծերակոյտն աս խորհուրդին հաւանեցաւ։ Տոլկորուքի Զարին առջին համարձակութեամբ մը խօսելու սկսաւ. "Կ՚ուզես, կ՚ըսէր, կ՚ուզես որ Ռուսերն ուրիշ իշխան մ՚ընտրեն։ Տէրութիւնը վտանգի մէջ է, բոլոր գործքերը դադրած են, թշնամին նորէն գլուխ վերցուցած է, սկսած գործդ կրնաս կործանել"։ Արթնցաւ Պետրոսին իշխանական զգածմունքը. քաջալերեց ինքզինք, յաղթեց իր ցաւոցը ու նորէն ինքզինքն իր տէրութեանը տուաւ։

Աս պատերազմէն տարիներու մէջ՝ որ Ռուսաստան Արեւելեան ծովուն եզերացը տիրելուն ան աստիճանի զօրութիւն ստացած էր՝ որ չէ թէ միայն Շվետէ այլ եւ ոչ Հիւսիսային միացեալ տէրութիւններէ վախ ունէր, յետ որոյ որ արդէն Շվեդը

նոյն իսկ իր ներքին վէճերովն օր ըստ օրէ կ՚երթար ու կը տկարնար, Հոլշթայնի իշխանն իր ժառանգական երկրէն զրկուած 1710ին Շվետէն փախած էր, ու խորհրդանոցին խռովութեանցը ատեն ինք Վենեա կայսրմէ իր երկիրներն ստանալու օգնութիւն կը խնդրէր։ Պետրոսն ալ զինքը շատ սիրելուն ու նաեւ քաղաքական յարաբերութեանց նկատմամբ միտքը դրաւ որ աս լքեալ իշխանին ձեռք երկնցընէ. եւ աս միտքով իր Վեննա եղող դեսպանին ձեռքը ազդեց իշխանին որ ելլայ անմիջապէս Բեթերսպուրկ գայ ու բոլոր իր բախտը Զարին ձեռքն յանձնէ, խոստանալով՝ որ առանց Շլեզվիկն եւ Հոլշթայնը իրեն համար առնելու, Շվետի հետ խաղաղութիւն չ՚ըներ ու իր դուստրներէն մէկն իրեն ամուսին կուտայ. աս ալ աւելցուց որ իշխանը Բեթերսպուրկ ոտք կոխելուն պէս Էսթլանտ ու Լիֆլանտ նոյն հետայն իրեն կ՚ըլլան ու ասով գահն ելլալու ճամբայ ալ կը բացուի։ Հաւանական է որ Զարը աս տուած խոստմունքները, գոնէ իր շահուն համար կատարելու հաստատուն կամք ունէր. որովհետեւ քիչ օգուտ չէր իրեն իր դուստրը Շվետի գահն հանելը ու նոյն տէրութեան այնպիսի թագաւոր մը տալը՝ որ իրեն հետ աղէկ կապուած ու օգնական ըլլայ, որով ինքն ալ Մեծ Բրիտանիայէն վրէժը կ՚առնուր։ Սակայն Հոլշթայնի դուքս՝ Փրեդերիկոս Կարոլոսը, Զարին հետ զանազան խօսակցութիւններու իյնալու ատեն, անդիէն Ուլրիկա թագուհւոյն ջանքը գլուխ ելլալով իր այրը, Հեսսէնի ժառանգական իշխանը, որ նոյնպէս Փրեդերիկոս կ՚անուանուէր, շվետական աթոռն ելաւ եւ Ռուսաստանի հետ խաղաղութեան փորձերն սկսելով Վիթենպէրկ սպարապետի տեղակալը խաղաղութեան խօսքերով Բեթերսպուրկ խաւրեց. ուր իրեն հետ զացին նաեւ 200էն աւելի պատերազմի մէջ բռնուած ռուս գերիներ։ Նաեւ

Հոլշթայնի դուքսն ալ ստկով վաստկելու ետեւէ էր։ Զարը Վիլհելենպէրկի գալուստն ուրիշ մտոք առնլով, ռուսական նաւատորմիղն ու Գրոնշթատի ամրութիւնները մէկիկ մէկիկ իրեն ցուցուց ըսելով "Ըրածս սովորութենէ դուրս բան է, բայց ձեր թագաւորին լրտեսաց համար ընելու ծախքին կը խնայեմ, ապահով եղէք որ ամէն բան տեսաք,,։

58.

Շվետները բոլոր յոյսերնին անգղիական նաւատորմղին վրայ դնելով Ֆինլանտի մէջ պատերազմն սկսելու կը պատրաստուէին։ Սակայն անգղիական ահագին նաւատորմիղն առանց բանի մը ձեռք զարնելու դէպ ի Ռեվալ ճամբայ ելաւ, որով Ֆինլանտի արշաւանքը չկրցաւ սկսիլ։ Երբոր Նոռիս ծովապետը նաւերու վրայէն Ռեվալի ամրութիւնները կը դիպէր, Ռուսերը զինքն հրաւիրեցին որ առանց վախի, իբրեւ բարեկամ ցամաք ելլայ, ուզածը տեսնէ եւ զիրենք թշնամի չհամարի։ Ան միջոցիս Ռուսերն արդէն իրենց ասպատակութիւններն սկսած էին, Պոթնիայի եղերքը կրակ ու բոց կտրած էր. Ումէա քաղաքը մոխիր դարձաւ, համբարանոցները, գեղերը, ջաղացքներն ու ամէն բան հրոյ ճարակ եղաւ։ Ծովածոցին երկու եղերքէն մուխն ու խեղճ բնակչաց վայնասունը մէկտեղ խառնուած երկինք կ'ելլէին։ Շվետը ծովու վրայ ալ չորս կրկնայարկ նաւ կորսնցուց։ Ասանկ պետրոս մէկ ձեռքը յաղթող սրովը յառաջանալու ատեն միւս ձեռքն ալ միշտ խաղաղութեան կ'երկնցընէր։ Ռոմանցով նորէն Սթոքհոլմ խաւրուեցաւ, թագաւորին գահակալութիւնը շնորհաւորելու ու Զարին խաղաղութեան ունեցած միտումն յայտնելու։ Վերջապէս ժողովքին տեղը Նայշթատ որոշուեցաւ. բաց ի Ռուսի ու Շվետի դեսպաններէն, միջնորդ մտնող Գաղղիայի

արքունեաց պաշտօնեայ՝ Քոմբրետոնը 1721ին Բե-
թերսպուրկ եկաւ, որուն ջանքը Պետրոսն Հոլշեթայնի
դքսէն բաժնելն էր։ Քոմբրեստոնին ջանքը չյա-
ջողեցաւ, մանաւանդ թէ Զաբը որոշեց որ առանց
դուքսն իր քովն ունենալու խաղաղութիւնը չընցու-
նէ, անոր համար նորէն թուղթ մը խարեց Վենենա
իր դեսպանին ու ծանոյց դքսին՝ որ առանց զինքը
Շվեդի թագաւորին յաջորդ որոշել տալու, խաղա-
ղութիւն պիտի չընէ։ Նոյն իսկ Կարոլոս Զ. Կայսրը
դքսը յորդորեց որ այնպիսի հզօր ինքնակալի մը
վստահ ըլլայ, որով վերջապէս դուքսը դէպ ի Բե-
թերսպուրկ ճամբայ ելաւ (1721)։ Ան ատեններս
Պետրոս իր ամուսնողը Ռիգա գնաց, հոն անգղիա-
կան նաւատորմիղն ընթացքը զննելու ու անոր հա-
մաձայն գործողութիւնները կարգադրելու. հոս
գտաւ նաեւ Հոլշեթայնի դուքսն ու մեծ սիրով եւ
յարգութեամբ զինքն ընդունեցաւ։

Ռիգայի մէջ Պետրոս զօրաւոր տենդ մ՚ունեցաւ,
իր խորհուրդովը զինքը նաւ մը տարին ու հոն ծովու
օդէն առողջացաւ ու ետքը նաւատորմիղն առած
անկից Ռոպէրվայքի նաւահանգիստն աչքէ անցնե-
լու համար Ռեվալ գնաց։ Գրոնշթատի նաւահան-
գիստը, Նեվայի անոյշ ջրերուն պատճառաւը ռու-
սական նաւատորմիղն գլխաւոր նաւահանգիստ չէր
կրնար ըլլալ։ Լաւագոյն էր Ռեվալի նաւահանգիստը՝
որ խորունկ, ընդարձակ, դիրքն ալ վաճառականու-
թեան յարմար, Արեւելեան ծովուն առջի նաւահան-
գիստներէն մէկը կրնար ըլլալ. սակայն աս ալ շհա-
ւասարիր Ռոպէրվայքի ծովածոցին, որ աւելի ըն-
դարձակ, բաւական խորունկ, մուտքն աւելի գիւրին,
ու մեծամեծ ժայռերով ըստ մեծի մասին հովերէ կը
պահպանուի ու քանի մը մօտաւոր ծանծաղուտնե-
րովն ու աւազակոյտներովը թշնամական մերձեցումնե-
ները անկարելի է նէ շատ կը դժուարացնէ։ Շվեդ-

ներն արդէն աս տեղւոյն կարեւորութիւնը գիտէին ու աս ծովածոցը նաւահանգիստ մը ձեւացընելու համար զանազան փորձեր ըրած էին, բայց զարհուրելի աշխատութիւնը զիրենք աս գործքէս ետ ձգած էր։ Պետրոս Լիֆլանտ գրաւելովն աս յատակագիծն ալ գլուխ հանեց. իր բաղձանքն էր այնպիսի նաւահանգիստ մ՝ունենալ՝ որուն մէջ նաւատորմիղ մը ապահով ըլլայ, 1000 նաւ սղմի ու Եւրոպայի ամենասքանչելի նաւահանգիստն ըլլայ։ Բայց թէ այսպիսի նպատակի մը ֆիզիկական գործադրութիւնը կարելի էր ու տէրութեան կարողութեան համեմատ. աս էր Պետրոսին դէպ ի հոս ճամբայ ելլալուն վախճանը. որոշուեցաւ որ շէնքն սկսի ու սկսաւ։ — Ասկէ նորէն խաղաղութեան գործողութեանց մնտաւոր գտնուելու համար Նեվա գնաց։ Դուքսն՝ որ իրեն հետ էր՝ Բեթերսպուրկ ալ մեծ պատուով ընդունուեցաւ. Զարն անձամբ զինքը կը պտըտցընէր, ու Գրոնսլոթ ալ տանելով հոն իրեն պատուոյն համար նաւական պատերազմի մեծ փորձ մ՝եղաւ։ Պետրոս չէ թէ միայն արտաքին նշաններով Կարոլոս ԺԲ. ին քեռորդին կը պատուէր, այլ նաեւ նորէն աղդեց իր խաղաղութեան գործողութեանց մէջ եղող լիազօր դեսպանին՝ որ խաղաղութեան անտնօրինելի թէութիւն մը համարուի Դքսին Շվեդի թագաւորութեան պայազատութիւն տրուիլը ու իր երկիրն ստանալու համար Շվեդին օգնելը։ Զարին Դքսին ունեցած սէրն ու միտումը բոլոր Շվեդի մէջ տարածուելով ամէն Կարոլոսին կողմնակիցներն ոտք ելան, որուն համար որ թագաւորն ալ խաղաղութիւնը շուտով լմնցընելու մեծ ջանք կը ցուցընէր։

Ա՝էկ կողմանէ Շվեդի երկիրներուն մէջ Ռուսի ասպատակութիւններն անդադար յառաջ կ՝երթային։ Անգղիական նաւատորմիղը Նոռիսի ծովապետութեան տակ, Ռուսաց հետ զարնուելու մտօք

երրորդ անգամ Արեւելեան ծովուն վրայ երեւցաւ ու Շվետի 20 պատերազմական նաւերուն հետ միաւցաւ։ Բայց միշտ մէկ կողմանէ Շվետի եղեռքն աւեր ու անապատ կը դառնար։ Վայրենի քոզաքներն ոտքերնին կոխած տեղը կ'աւրէին կ'ապականէին, քաղաքներ, գեղեր ու համբարանոցներ բոցերու մէջ ոչնչացան։ Սուրին բերնէն ազատած տեղացիներն ալ իբր գերի Ռուսաստան կը խաւրուէին։ Ի վերայ այսր ամենայնի Շվետի թագաւորն ինչպէս նաեւ խորհրդանոցն ալ ամենեւին յանձն չէր առնուր մանաւանդ Գաղղիայի դրդելովը, դաշանց մէջ Հոլշթայնի դքսին նպաստաւոր թէ ուրիշ մը խոնել, մինչեւ նոյն իսկ Օսթերման Զարն համոզցընելու կը ջանար որ դքսին շահը խաղաղութեան սիրոյն զոհէ։ Շվետի՝ ասանկ իր մտացը վրայ անակնուեալի հաստատութիւնն ու մանաւանդ Պարսկաստանէն եկած լուրերն ստիպեցին զՊետրոս որ խաբէ այնպիսի խշխան մը՝ որն որ իրեն յորդորելովն ու հրաւիրելովը բոլոր իր բախան իրեն յանձնած էր։ — Վրդոված էր Պարսկաստան նեղքին խռովութիւններով ու Ցաճիկք նոյնը յարմար առիթ առնելով, նոյն տէրութեան մէկ մասին ու գլխաւոր Դարպանդ սահմանաքաղքին տիրել կ'ուզէին, որով իրենց Ռուսաստան մտնելու ճամբայ կը բացուէր ու կասպից ծովուն վրայ ռուսական վաճառականութիւնը մեծապէս կ'արգելուէր։ Ամենէն ապահովն ան էր՝ որ Զարը Ցաճիկներէն յառաջ աճապարելով նոյն սահմանաքաղքն առնուր։ բայց աս արշաւանքը բոլոր իր զօրութիւնն ու իր ներկայութիւնը կը պահանջէր։ Չէր կրնար Պետրոս առանց Շվետի հետ խաղաղական դաշինք մը դնելու իր տէրութենէ հեռանալ ու բոլոր զօրութիւնն անդին թափել։ Ան պարագաներն ստիպեցին զՊետրոս որ Դքսին պայազատութեան խօսքը մէկ դի դնելով, իր տէրութեանը օգտին

համար խաղաղութիւնն ըստ կարելւոյն փութացընէ։

59.

Օգոստոսի 30ին երկամսեայ զինադադարէ մը ետքը այնպիսի խաղաղութեան մը ստորագրուեցաւ՝ որ 20ամեայ եւ աւելի եւս երկայն պատերազմի մը վերջ եւ Ռուսաստանի մեծութեանն հաստատութիւն տուաւ։ Նայշլատի խաղաղութեամբ Լիվլանտ, Էսթլանտ, Ինկերմանլանտ, Վիպուրկոլէն (որ Ֆինլանտիայի մէկ մասն է) Քէքսհոլմոլէն, ասոնցմէ զատ Էօզէլ, Տակէօ, Մէօն եւ ուրիշ քանի մը կղզիներ, ցյաւիտեանս Ռուսաստանի անցան ու տեղացւոց մինչեւ նոյն ատենն ունեցած իրաւունքներն ու կրօնը ազատ թող տրուեցան։ Զարն ալ ասոնց տեղ Ֆինլանտիան ետ տուաւ, որուն վրայ 2 միլ. թալ. ալ վճարեց, ուր որ ինք մէկ տարեան մէջ (1710) 12 միլ. աւելի վնաս տուած էր։ Խոստացաւ ալ որ ամենեւին Շվեդի ներքին գործողութեանցը չխառնուի։ — Ասանկ դժբախտ վերջ մ՚ունեցաւ հիւսիսային պատերազմը Շվեդի նկատմամբ. եւ ընդհակառակն Ռուսաստան առջի աստիճանի տէրութեանց կարգն հանեց։ — Պետրոս խաղաղութեան լուրն անձամբ Բեթերսպուրկ տարաւ, թնդանօթաց անընդհատ որոտմամբ կղերական ու աշխարհական մեծամեծները զինքը դիմաւորեցին, ու խաղաղութիւնը բոլոր քաղաքն հրատարակելու համար՝ մինչեւ առտու երաժշտութիւն եղաւ։ Ասոր վրայ Զարը ծովապետութեան պատիւն առաւ։ Ան շահաւոր դաշանց համար եղած ուրախութիւնը շաբաթներով տեւեց, հարկերն ու պարտքերը նուազեցան, շատ յանցաւորաց ալ թողութիւն տրուեցաւ։ Ծերակոյտն ալ Պետրոս Ա. Զարին, ցնծութեան աղաղակներով կայսր ամենայն Ռուսաց, պատուանու-

նը տուաւ (1721)։ որուն համար նորէն ուրախութիւններ կատարուեցան, Շվեդի գերիները ազատ թող տրուեցան ու նոյնպէս Էրէնշիլտ ծովակալը՝ որ 1714ին Ռուսաց ձեռք գերի ինկած էր, ազատեցաւ։ Ասոնց խաղաղութեան մշտնջենաւոր յիշատակ եղաւ գեղեցիկ ոսկիէ յիշատակադրամ մը, զորն որ Պետրոս իր ձեռքը արժանաւորաց բաժնեց։ Ասոնց միտալին վրայ դրոշմուած է ընդարձակ ծովու վրայ ձգուած ահագին խաղաղութեան կամար մը, որն որ երկու Սթոքհոլմ ու իրեն նախանձաւոր արագածագ Բեթերսպուրկ քաղաքներն իրարու հետ կը միացընէ, եւ աղաւնի մը թռչտելով նեվայեան քաղքին ձիթենւոյ ճիւղ մը եւ ողջոյն կը բերէ ասոնց խօսքերով. "Խաղաղութեան միութեամբը կապուեցանք,,։

Հատուած վեցերորդ

Նոյնմիտսի խաղաղութենէն մինչեւ Պետրոսի մահը։

1721 — 1725.

Զարը՝ Զմիռնացի Պ. Պետրոս Աղբրեանն Հայոց գլխաւոր վաճառականին հրամայուած կու տայ։ Հայ վաճառականաց հետ գործեր մը կը դնէ։ Պարսկաստան գնացած մը կը խրատուի։ Կասպից ծովու ու անոր բոլորտիքն եղող երկիրները քննելու համար մարդ կը խնդրուի։ Պետրոսին յանձնարարեան նախամամբ գրած օրէնքը։ Պետրոսի դէպ ի Պարսկաստան բրած արշաւանքը։ Կասպից ծովուն եղերքն ամրոց մը կը շինուի։ Պետրոս նորէն իր երկիրները կը դառնայ։ Մինչդեռով ու Շամիխիրոնի իշխանները դաստաստանի տակ կ'իջնան։ Մոսկուա դանգած հանդիսութիւններ կ'ըլլան։ Տաճկի տերութիւնը Թուստանամի ապստամբութիւն մը կ'ընէ։ Պետրոս Պարսից Շահին հետ գործեր կը դնէ։ Շվեթի թագաւորը խաղ'նու տայ որ Հոլշթայնի գրբին օգնէ։ Մանա՛ Կայսրուհուն անենկալեալ մահուան կը դառնապարտուի։ Պետրոս իր տերութեանը քանի մը քաղաքներուն այցելութեան կ'ելլէ։ Աւելի՝ տերութեան հանդիպած դիւանագիտութեան օգնութեան կը հասնի ու նոյն պատճառաւ կը հիւանդանայ։ Իր հիւանդութեանն առեն ունեցած տխուր մտածմունքներն ու իր մահը։

60.

ԱՌՈՒՍԱԿԱՆ վաճառականութեան տարածումն ու ապահովութիւնը՝ ան մեծ առարկան զորն որ Պետրոս իր կառավարութիւնը ձեռքն առած օրէն իր աչքին առջեւն ունէր, միշտ իրեն ներկայ մնաց։ Թէպէտ պալթիկ ծովուն վրայ իր ակնկալութենէն շատ աւելի յաջողութիւն գտաւ, բայց Սեւ ծովուն վրայ իր յաջող բախտն ալ իրմէ բոլորովին հեռացած կ'երեւար։ Բայց աս անյաջողութիւնը զինքն ամենեւին չյուսահատցուց եւ մանաւանդ թէ իրեն մեծ գրգիռ մ'եղաւ ուղղելու իր մտադրութիւնը նաեւ ան ծովուն՝ որն որ իր տերութեանը հարաւային սահմանն էր։ Արդէն Ալեքսիոս Միքայելովիչ Զարը Քոզաքներու ապստամբութեանց դէմ

ռուսական վաճառականութիւնը Կասպից ծովուն վրայ ապահովցընելու ետեւէ էր, մինչեւ Հոլանտացւոց (1667—68) ձեռաքը Օքքա գետին քով Ցետենովա քաղաքը Արծիւ անուամբ նաւ մը շինել տուաւ ու Վոլգայէն վար դէպ ի Աժտերխան՝ Կասպից ծովը խրկեց. բայց աս առջի փորձը յաջողութիւն մը չեղաւ, քաղաքները նաւն պրեցին, որով Զարին յոյսը բոլորովին պարապի ելաւ: Ան ատենէն վեր Կասպից ծովուն վաճառականութիւնը, կամաց կամաց Զուրքա ու Աժտերխան բնակող Հայոց ձեռքն անցաւ, որոնք իրենց ճարպկութեամբը, պարկական լեզուին հմտութեամբն ու երկու կողմն ալ ունեցած գրասենեակներովը մեծ յառաջադիմութեան մէջ էին: Իրենք պարսիկ կերպասը Ռուսաստանէն անցընելով Արխանկէլի վրայէն Հոլանտա կը տանէին ու անկից լաթ եւ ուրիշ գիւրածախ վաճառքներ կը բերէին: Պետրոս յառաջուց ալ Հոլանտա եղած ատեն, նոյն տեղը գտնուող Ապրոյեան Պ. Պետրոս Զմիռնացի երեւելի վաճառականին՝ անոր խնդրելովը (1717) վաճառականութեան նպաստաւոր արտօնութիւններով հրովարտակ մը տուած էր, որուն մէջ ամենայն խստութեամբ կը հրամայէ իր ամէն ատիճանի պաշտօնատէրներուն որ չէ թէ միայն Ապրոյեան Պետրոսին այլ նաեւ անոր Զմիռ բնակող Աբրահամ ու Ստեփան վաճառական եղբարցը, ու իրենց գործակալացը ապրանք տարած եւ վաճառականական նկատմամբ ճամբորդութիւն բրած ատենները, ամենեւին արգելք կամ զրկանք մը չընլայ, եւ ռուսական տերութեան որ կողմանէ, որ քաղաքէն որ ուզեն ազատութեամբ անցնին: Դարձեալ նոյն հրովարտակին մէջ իր տերութեանը ամէն պաշտօնատէրներուն կը հրամայէ՝ որ նոյն Պետրոս Ապրոյին ու իր եղբարցը ու բոլոր հայկական վաճառա-

կաններու մասնաւոր օգնութիւն ու պաշտպանութիւն մատուցուի։ Աս հրովարտակով՝ Հայաղգի վաճառականները ռուսական պետութեան մեծասիրտ Աքքային տուած արտօնութիւններէն գրգռուած ու անոր ժողովրդասէր բարքէն քաջալերուած, բոլոր պետութեան մէջ տարածուելու սկսան, որուն շահն ու օգուտը նոյն իսկ մեծասիրտ Զարն ալ տեսնելով 1711ին Պարսից Շահին հաւանութեամբը Հայ վաճառականաց հետ դաշինք մը դրաւ, որով պարսիկ կերպասը միայն Ռուսաստան կրնար բերուիլ։ Այսպէս Հայոց միայն Ռուսաստանի մէջ կերպասի վաճառականութիւն ընելու ընդհանուր ազատութեան թուղթը հրատարակուելէն ետքը, Ռուս հպատակաց ալ հրամայուեցաւ որ իրենք ալ իրենց կերպասները միայն Հայոց ծախեն։ Հայք երբեմն երբեմն նաեւ Տաճկաստան ալ մտնելնուն համար իրենց շնորհուած իրաւունքը կորսնցուցին (1719), սակայն իրենց խնդրելովը (1720) նոյն արտօնութիւնը նորէն հաստատուեցաւ։ Աս ատեններս Ռուսաց Պարսկաստանի գաւառներու մէջ ունեցած առուտուրը աղէկ յառաջադիմութեան մէջ էր, սակայն մէյ մ՚որ Պարսկաստանի ներքին խռովութիւններն սկիզբ առին, Ռուսաց վաճառականութիւնն ալ մեծ վտանգի մէջ ինկաւ։ Չէ թէ միայն կարաւաններն ապստամբական յարձակումներ կը կրէին, այլ նաեւ նոյն իսկ Շամախիի քաղքին մէջ Ռուս վաճառականները բոլոր ինչքերնին կորսնցուցին ու փուճ տեղ Աժտերխանի ռուս քաղաքապետը հատուցում կը խնդրէր։ Պետրոս այս ամէն չարեաց դէմ հիմնովին գործողութիւն մը սկսելու համար՝ պէտք էր որ Կասպից ծովուն մինչեւ նոյն ատեն դեռ անծանօթ եղած աշխարհագրական որպիսութիւնը քննէր։ Նոյնպէս ճամբորդներու ու կարաւաններու ապահովութեանը հա-

մար, Արթեմի Վոլինսքոյի վերին հրամանատարն անմիջապէս Պարսկաստան խաւրեց, որն որ չէ թէ միայն Շահին հետ վաճառականական դաշինք մը հաստատելու պիտի ջանար, այլ նաեւ անի պիտի ստիպէր որ վնասակար ապստամբները պատժէ եւ եթէ հարկ ըլլայ ռուս զօրքն իրեն օգնելու պատրաստ է։ Դեսպանը թէպէտ դաշինքն յաջողցուց, բայց աս դաշինքը չէր կրնար ըստ ինքեան վաճառականութեան օգուտ մ՝ընել, անոր համար Վոլինսքոյին ի դարձին կայսեր առաջարկեց, որ Կասպից ծովուն երկայնքն եղող Պարսից գաւառներն, իր սահմաններուն ապահովութեանը համար իր պաշտպանութեանը տակն առնու ու մէջը ռուս բնակիչ խոթէ։ Աս առաջարկութեան գործադրութեանը համար պէտք էր որ դեռ Ռուսաց անծանօթ մնացած Կասպից ծովուն որպիսութիւնը, եղերքն ու նաւահանգիստներն աղէկ մը քննուէին։

61.

Աս վախճանաւ (1719) քանի մը հմուտ ծովական պաշտօնակալներ 89 նաւաստիներով Կասպից ծով խրկուեցան, ծովեղերքը, գետերը, նաւահանգիստներն ու ջրին որպիսութիւնն Աժտերխանէն մինչեւ Դարպանդ, ինչպէս նաեւ Կիլան ու Մազանտարան հեռաւոր երկիրներն ու Ասթրապատը քննելու եւ աշխարհագրական թուղթ մը ծրագրելու։ Յանձնարարութիւնը կատարուեցաւ. խրկուողները նոյն տարին Դարպանդ ու Պաքու քաղաքներէն անցնելով կուրի աղբիւրն հասան։ Երկրորդ գործակալները մինչեւ Ասթրապատ ճամբանին յառաջ տանելով, բաղձացուած թուղթը բերին Պետրոսին յանձնեցին։ Աս տեղեկութիւնները գալէն ետքը Վոլինսքոյի Պետրոսէն Աժտերխանի կառավարանուանուեցաւ ու յանձնարարութիւն ալ ընդունե-

ցաւ՝ թէ մինչեւ որ ասդիէն Շվեդի խաղաղութիւնը լմննայ ինքը պատրաստութեանց ետեւէ լինայ։ Հետեւակազօրաց գունդը՝ որ մինչեւ նոյն ատենը Ֆինլանտ կը բանակէր, Վոլկայի քովերը փոխադրուեցաւ ու Նայշլոթատի խաղաղութեան ստորագրուելուն պէս, զօրաց նաւեր շինելու հրաման գնաց, որպէս զի սառոյցն հալելուն պէս ամենայն ինչ պատրաստ գտնուի։ — Կայսրը զօրաց վերին հրամանատարութիւնն իր անձին վերապահելով, աս երկայնժամանակեայ ու վտանգաւոր արշաւանքէն յառաջ քանի մը կարեւոր բաները կարգի դնելն իրեն պարտք սեպեց։ Ան հոգն ու երկիւղը որ չըլլայ թէ ատենօք իր տնկած տունկը կամ իր քրտնալից աշխատութիւնը պարապի ելլայ՝ իր սըրտէն ու միտքէն ամենեւին չէին հեռանար։ Նոյն հոգն էր որ Բրուքի քով ան ճգնաժամի ատենն ստիպեց զինքը ծերակոյտին գրելու թէ "Արժանաւորագոյնն ինծի յաջորդ ընտրեցէք", նոյնն էր նաեւ զինքն իր որդին զոհ ընելու ստիպողը. նոյն հոգով դարձեալ հաստատեց ան օրէնքը (1722) թէ "Թնոնակալը չէ թէ միայն աղատութիւն ունենայ իր յաջորդն ընտրելու, այլ նաեւ եթէ յետ ժամանակաց ընտրուածն ալ անկարող տեսնէ, ընտրութիւնը նորոգէ"։ Աս էր Պետրոսին յաջորդութեան նկատմամբ դրած օրէնքը, որուն համար բոլոր իր տէրութեանը աղնուականներն ու մեծամեծները Մոսկուա ժողվելով ու անոնց ինչ եղանակաւ աղնուականութեան աստիճան բարձրանալը խստիւ քննելէն ու ըստ արժանւոյն զիրենք պատժելէն կամ վարձատրելէն ետքը, նոյն օրէնքին վրայ իրենցմէ երդում պահանջեց. մեծ սիրով տուեցաւ երդումը ու իւրաքանչիւր անհամբերութեամբ կը սպասէր թէ Կայսրը զո՞վ իրեն յաջորդ պիտի ընտրէ։ Պայազատութեան նկատմամբ ասանկ օրէնք

մը հաստատելէն ետքը բոլոր ծերակոյտին անդամ-ները փոխեց, ու զինուորականաց մէջ զանազան պատուոյ աստիճաններ դրաւ եւ ուրիշ զանազան ներքին գործքերու զբաղելու ատեն, արտաքուստ ալ պարսկական պատերազմի պատրաստութիւնը աչքէն չէր հեռացրներ, անանկ որ 1722ին Մայիսի սկիզբն արշաւանքն սկսելու ամենեւին արգելք մը չկար:

Պետրոս յառաջ քան զՄոսկուա թողուլը, աս տերութեան հին մայրաքաղքին զանազան շնորհ-ներ բրաւ: Արդէն ռուսական հին սովորութիւն-ները բարեխառնած եւ արուեստներն ու ձեռա-գործները ծաղկած էին: Քսան տարի, Պետրոսին իրը կիրք եղած սէրը՝ Խեմերսպուրկի շինութիւ-նը փութացընելու պատճառաւ, Մոսկուայի մէջ շինութիւններն արգելուած էին, ալ նոյն արգելքը վերցուեցաւ ու նոյն իսկ Կայսրը Քրեմլը նորոգելու հրաման հանելէն զատ Կաւալա գետին քովն ալ նոր պալատ մը կանգնեց, ու քաղքին Խեմերս-պուրկի հետ ունեցած յարաբերութիւնները դիւ-բացընելու համար, նոր ջանքեր մ՚ալ շինուելու սկսաւ: — Պետրոս ասանկ ամենայն ինչ կարգա-ւորելէն ետքը Մայիսի 15ին (1722) Կատարինային ընկերակցութեամբը Մոսկուա քաղաքը թողով հեռաւոր տերութեանց վրայ ելնելու արշաւանքն սկսաւ: Պետրոսին հետ այլեւայլ մեծամեծ մարդիկ-ներ նաեւ նորահաստատ արուեստեան վաճառա-կանութեան ընկերութենէն քանի մ՚անձինք, վա-ճառականական գիտողութիւններ ելնելու համար մեկտեղ գացին: Կայսրը թիանաւով մը Մոսկուա ու Օքքա գետերէն մինչեւ Նէշնէյի Նովկորոտ գնաց, ուր որ իրենինները Վոլգայի վրայ նաւով մը կը սպասէին ու զինքը Քազան տարին: Հոս Զարը մեծ ուրախութեամբ Իվան Իվանովիչին հետ տես-

նուեցաւ, զոր որ ինք երեք տարի յառաջ Քամ-չամքայի անդիի կողմերը քննելու խաւրած ու յանձնած էր միանգամայն որ Զինացւոց Քուրիլեան կղզիներէ պղենձ հանելուն ստուգութեանը վայ տեղեկութիւն մ'առնուի։ Հոս կատարեց նաեւ Պետրոս իր ծննդեանը 50երորդ տարեդարձին հանդիսութիւնը, եւ բոլոր բանակը մեծ ուրախութեան մէջ էր։ Այս հանդիսութենէ ետքը բանակը Վոլկայէն վար դէպ ի Աժտերխան ճամբայ ելաւ։ Զարը ճամբան մեծ հետաքրքրութեամբ, երբեմն հաչակաւոր եղած Պուլկար քաղաքը տեսնել ուզեց, որուն փլատակները Քամա գետին բերանէն վար քանի մը գրկաչափ դէպ ի ներսերը կ'ինան։ Ամիսներ մեծութեան մը կործանումը Պետրոսին մեծ ցաւ պատճառեց, ու մեացած յիշատակներն ալ ժամանակի որս չըլլալուն համար, Քազանի քաղաքապետին ազդեց որ փլած աշտարակներն ու շէնքերը տարուէ տարի լաւագունացընէ ու Հայոց ու Թաթարաց արձանագիրներն դգուշութեամբ օրինակել տայ։ Ասկէ ետքն Աժտերխան հասնելուն պէս Պետրոսի առջի գործքը ջրոս դին հրովարտակ խաւրելն եղաւ, որուն մէջ ամենուն կը ծանուցանէր, որ Ճամբիի մէջ Ռուսաց եղած անարգանաց ու վնասուն վրէժն առնլու համար հոս արշաւած է։

62.

Այս հրովարտակը տարածուելէն ետքը նաւերը կասպից ծովուն վրայէն անցնելու պատրաստուեցան, որոնք մէկանց 442 հատ էին։ Բոլոր զօրաց թիւն էր 220,000 ոտանաւոր, 9,000 ձիաւոր։ Ցոնի ու փոքր Ռուսաստանի Քոզաքներէն կազմուած նշանաւոր գունդերն արդէն դէպ ի Պարսկաստան ճամբայ ելած էին. Աւիրաքսին առաջուան ծովակալը բոլոր նաւատորմիղն վայ վերին հրամանատար եղաւ.

Զարն ալ Կատարինան Աժտերխան թողլով իր զօրքովը գէպ ի Դարպանդ երթալու ճամբայ ելաւ։ Վերին Տաղեսթանի մէջ, տեղացի իշխաններուն արդէն իրեն հակում ունեցած ըլլալով, իր դալուստը շնորհաւորելու համար առջեւն ելան ու իրեն հպատակելու պատրաստականութիւն ցուցընելով, գեղեցիկ ձիեր պարգեւ տալէն զատ, բանակն ալ առատ պտղեղէնով ու կերակրեղէնով հոգացին։ Ռուսի սահմանէն մինչեւ Դարպանդ եղած ճամբուն կէսն արդէն առնուած եւ Ռուսաց աս արշաւանքին լուրը մինչեւ Նոյն քաղաքն հասած էր։ Ան երեւելի ծովային քաղաքը ու Պարսկաստանի բանալին՝ զորն որ Տաճիկները Տէմիր գափու կ'անուանեն, Կասկասի ու Կասպից ծովուն մէջտեղը կ'ինայ։ Բնակիչք կը համարին թէ իրենց քաղաքն ու Նաեւ Սկիւթացւոց դէմ քաշուած հսկայագործ հիւսիսային պատը՝ որ քաղքէն մինչեւ ծով կը տարածի, Աղէքսանդր Մեծէն շինուած ըլլայ։ Ան պատը՝ մանաւանդ հարաւային աշտարակներովը, որքան որ ալ զօրաւոր ըլլար, չէր կրնար նորակազմ եւրոպական զօրութեան մ'առջեւը դիմանալ։ Ասկէ զատ քաղքին մէջ եղած խռովութիւնը մեծապէս օգնեց Ռուսաց, ու քիչ մը դիմադրութենէ ետքը տեղւոյն կառավարը զանազան մեծամեծներով իր դիմացն ելաւ ու քաղքին բանալիներն իրեն ընծայեց ըսելով "Դարպանդ իր կանգնումը Մեծին Աղէքսանդրի պարտական է, իր պահպանութիւնն ալ Մեծին Պետրոսի պարտական ըլլայ։ Ռուսք քաղքին բնակչէն աղէկ ընդունելութիւն գտան ու կանոնաւոր զօրքը քաղքին մէջէն անցնելով ծովու քով դաշտի մը վրայ բանակեցաւ։ ու Լուսին պաշտօնակալը երկկայմ նաւով մը Պաքու խաւրուեցաւ՝ որ Շիրվան գաւառին մէջ զօրաւոր քաղաք է, որպէս զի բնակչաց զգածմունքները քննէ եւ Կայսեր՝ ապստամբաց դէմ զիրենք

պաշտպանելու համար հանած հրովարտակն հրատարակէ։

Սակայն կայսեր միտքը միայն Պաքուն առնուլ չէր. հաւանականաբար աս քաղքէն անցնելով մինչեւ Կուր գետ պիտի յառաջանար ու աս գետին վրայէն դէպ ի վեր Թիֆլիզ պիտ՝որ երթար ու հոն զանազան տեղեկութիւններ առնլով ճամբան դէպ ի Թերքի պիտի ուղղէր։ Բայց յառաջ քան զայս ամենայն Զարը Կուր գետին բերանը մեծ վաճառականական քաղաք մը կանգնելու միտք ունէր, որպէս զի նոյն նորաշէն քաղքին մէջ Հայաստանի, Վրաստանի ու Պարսկաստանի վաճառականութիւնը կենդրոնացընելով Ժտերխանի վրայ աղդեցութիւն մ՝ունենայ։ Թէպէտ աս էր աս մեծ մարդուն զարմանալի յատակագիծը, սակայն զանազան փոքր փոքր արգելքներու բազմութիւն մը Դարպանդն աս արշաւանաց սահման դրին, որով իր մեծագործ յատակագիծն ալ աւրուեցաւ։ Տաճկաց ռուսական յառաջադիմութեան վրայ ունեցած նախանձը, ծովու վրայ նաւերու դժբախտութեամբ ապականիլը ու պաշարին պակսութիւններն էին վերոյիշեալ արգելքները։ Պետրոս այս ամէն անյաջողութիւնը տեսնելով պատերազմական ժողովք մը կոչեց, եւ որոշուեցաւ որ քիչ մ՝ատեն արշաւանքը դադրի ու Դարպանդ պահապան զօրք թողլով ետ դարձուի։ Սակայն Պետրոս Կասպից ծովուն եղերքն ամրոց կանգնելու մտացը վրայ հաստատուն կենալով հրամայեց որ Սուլաք գետին բերնէն 20 գրկաչափ հեռու յարմար տեղ մ՝ամրոց մը շինուի։ Աս որոշման վրայ Ակրախան գետին յիշեալ գետէն բաժնուած տեղը Զվիէթոյի—քրէսթ անուամբ ամրոց մը բարձրանալու սկսաւ։ Պետրոս աս միջոցիս Ժտերխան հասնելով, իր նաւատորմիղին գալստեանը կը սպասէր, որն որ վտանգաւոր ալէկոծութիւններէ ետքը

ոչ սակաւ կորստով իր տեղն հասաւ։ Զօրաց վրայ ալ մեծ լքում մը կ՚երեւար, որովհետեւ այսպիսի հեռաւոր արշաւանքի դժուարութիւններէն, օդի ու կերակրոց փոփոխութենէն, եւ մանաւանդ պտղոց առատութենէ շատերը զանազան հիւանդութեամբ մահուան զոհ եղած էին։

63.

Այս ամէն ընդդիմութեանց հակառակ որոշեց Պետրոս որ իր արշաւանքը դէպ ի Կիլան գաւառն յառաջ տանի. նոյն տեղացի ռուս հիւպատոսին ու քաղքին պարսիկ հրամանատարին ռուս զօրքով ապստամբները զսպելու բաղձանքը աս որոշումն աւելի եւս փութացուցին, որով զօրքն առանց յապաղելու ճամբայ ելաւ։ Զարն իր զօրքը խաւրելէն ետքը Մոսկուա ետ դառնալու ատեն հրամայեց որ Քազան ու Նիժնէյի-Նովկորոտ քաղաքներուն մէջ ըստ կարելւոյն շուտ 30 մեծ նաւ շինուին ու սառոյցներն հալելուն պէս Աժտերխան խաւրուին. ասկէ զատ զօրապետաց ալ հրաման գնաց որ 15 նաւ Քազան հասնելուն պէս Պաքու քաղքին վրայ յարձակում մ՚ըլլայ։ Ասանկ ամէն բան կարգի դնելով ինքն ալ Նոյեմբերի մէջ Աժտերխանէն ճամբայ ելաւ ու Վոլգա գետը սառած ըլլալուն ճամբուն մեծ մասը՝ մինչեւ Զարիցին, ձիով ընելու ստիպուեցաւ. ցաւով տեսաւ հոն Վոլկան Ցոնի հետ միացընելու աշխատութեան փուճ ելլալը ու դեռ տարին չլմնցած (1722) իր կնոջը հետ աս աշխատալի արշաւանքէն ետ դարձաւ. ու աս իր արշաւանացն ալ վերջի դարձն եղաւ։ Մեծ փառաւորութեամբ քաղաք մտաւ ըստ ամենայնի նոյն օրը, որ օրն որ տարի մ՚առաջ Շվեդեան փառաւոր դաշնադրութիւնը գլուխ ելլալէն ետքը նոյնպէս մեծ հանդիսութեամբ մայրաքաղաք մտած էր։ Ճամբուն վրայ երեք յաղթու-

թեան կամարներ կանգնուած էին, մէկուն վրայ Դարպանդ քաղաքը նկարուած էր, որուն բանալիները՝ աս շքեղ հանդիսութեան ատեն, Զարին առջեւէն կը տարուէին, զորոնք ինքը պալատ հասնելով ըստ սովորութեան ետ տալու ու արշաւանքի վրայ տեղեկութիւն տալու ատեն չծածկեց որ նոյն բանալիները 7000 Ռուսի կեանքովը գնուած են։

Ինչպէս Պետրոս իր ամէն դարձին նոյնպէս աս անգամ իր Պարսկաստանէն դառնալէն ետքը տէրութեան պաշտօնատեարց անհաւատարմութեանը վրայօք խիստ քննութիւններ ըրաւ, որոնց յայտնուելուն պատճառը Մենշիքովին ու Շաֆիրոֆ ատենադպրին մէջ ծագած գժտութիւնն եղաւ։ Պետրոս իրենց դատաստանը լսելէն յառաջ երկուքին վրան ալ 100,000ական ռուպլի տուգանք դրաւ ու վերջէն դատաստանն սկսաւ, որուն մէջ Շաֆիրոֆ չկրնալով արդարանալ մահուան դատապարտուեցաւ։ Սակայն նոյն արդիւնաւոր անձին նոյն ատեն տէրութեան առջեւն ունեցած արժանիքը, դատաստանին կատարումն արգելեցին։ Շաֆիրոֆն ան մարդ էր, որն որ Բրութի քով իր խոհեմութեամբը տէրութիւնը մեծ վտանգէ աղատեց, ինքն էր իր յարատեւ գործողութիւններովը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ խաղաղութիւն վաստկողը. իր արեւելեան տէրութեանց քաղաքական իրերուն վրայ ունեցած տեղեկութեամբը եւ ռուսական վաճառականութեան գիտութեան կողմանէ տէրութեան մէջ իրեն նմանը չունէր։ Աս դէպքիս մէջ Կատարինան ալ Բրութի վտանգն իր երկանը յիշեցընելով անոր սիրտը վաստկեցաւ ու Շաֆիրոֆին կեանքն իրմէ խնդրեց։ Շաֆիրոֆ արդէն գլխահատութեան բեմին վրան էր, ու գահճին իր գլխուն վրայ կացինը վերցընելու ատեն իրեն եղած շնորհքն իմանալով նորէն ծերակոյտ տարուե-

ցաւ ու հոն իր ազատութեանը բարեմաղթութիւն-ներ եղան, ու անմիջապէս կիսամուէն արիւն առ-նուեցաւ ու խելքը վրան գալով բժիշկին ըսաւ. «Այն բան էր ինծի եթէ կացնաւոր դահիճն իմ մեծ երակս ճեղքելու ըլլար»։ — Մենշիքովն ալ անպատիժ ազատեցաւ, Ալբրանիայի մէջ ունեցած երկիրները բոլոր կորսնցուց, Խոթանտի եւ Ինկեր-մանլանտի տեղապահութենէն վար առնուեցաւ եւ 200,000 Ռուպլի տուժեց։ Ասոնցմէ զատ ուրիշ զանազան անձինք ալ քննութեանց, խիստ բանտար-կութեանց ու պատժոց տակ ինկան, որոնց մէջէն Տոլգորուքի ու Կոլիցին իշխանները Կատարինայի ազաչանքովը բանտարկութենէ ազատեցան։

64.

Պետրոս իր Մոսկուա բնակելը զանազան հանդի-սութիւններ կատարել տալով ու մեծ հրախաղու-թեամբ մը վերջացուց. սա ամէն հանդիսութեանց կեդրոն եղած էր իր Բրէոպրաշէնսք գեղն ունեցած հին տունը։ Ընդէն ինքն հոն ուրիշ նոր տուն մը շինած ըլլալով ուզեց որ հին փայտեայ տունը՝ ո-րուն մէջ որ ինքն իր մանկութեան օրերն անցուցած էր, այրի. տան երեսը արուեստական նիւթերով ծեփուելէն ետքը բոլոր տունն հրոյ մէջ աներեւոյթ եղաւ։ Ան եղանակաւ Պետրոս Մոսկուա քաղաքը թողուց ու դարձեալ Նեվայի եզերքը գնաց, ուր որ իր քոյրը մահուան անկողնոյ մէջ գտնելով քանի մ՝օր ետքը թաղեց։ — Չէր մոռցած նաեւ Կայսրը իր Հոլշթայնի դքսին տուած խօսքը. եւ որովհետեւ Նայշեատի խաղաղութեամբը միտքը դրածն ընելն անկարելի եղած էր, անոր համար միշտ Շվետիներ-քին շարժմանցը մտադիր էր ու խոստումը կա-տարելու յարմար առիթ կը փնտռէր։ Երբոր 1723ին Շվետի խորհրդանոցը բացուեցաւ, Պետրոս յոր-

դորեց զդուքսը որ իր Պաղեւիչ գաղտնի խորհրդա-
կանը Սթոքհոլմ խաւրէ ու Հոլշթայնի վրայ եղած
խօսակցութեանց տեղեկութիւն առնու։ Պատգա-
մաւորին Շվեդ հասնիլն ոչ թագաւորին եւ ոչ ալ
թագուհւոյն հաճոյական բան մը ըլլալուն՝ եւ ոչ ուն-
կնդրութիւն ընծայուեցաւ իրեն, թէպէտ Պաղե-
ւիչ միշտ կը յիշեցընէր որ Դուքսը իրենց թա-
գաւորական իրաւունքները կ՚ընդունի ու խռովու-
թիւն մը հանելու միտքէն բոլորովին հեռու ինք-
զինքն իր հայրենեաց կամացը հպատակ կը կացու-
ցանէ։ Խորհրդանոցին որոշմամբը վերջապէս թա-
գաւորը Պաղեւիչին ունկնդրութիւն տալու ստի-
պուեցաւ։ Ան միջոցիս Սթոքհոլմ եղած գործո-
ղութեանց ծանրակշռութիւն կամ ազդեցութիւն
մը տալու համար Ղաբը նորէն պալթիկ ծով ելլալը
պատշաճ սեպեց ու նաւատորմիղն անմիջապէս պա-
տրաստուելով (1722 փետր. 25) Դուքսը հետն
առած Յուլիսի սկիզբը ճամբայ ելլաւ ու Սթոք-
հոլմէն 12 մղ. հեռու կեցաւ։ Պաղեւիչ՝ որ
Շվեդ մեծ գործունէութեան մէջ էր, ասոնց միջոցիս
Դքսին թուղթ մը գրեց, որուն մէջ կը ծանուցանէ
Դքսին՝ որ իր կողմնակիցներն երթալով կը բազմա-
նան ու եթէ, կ՚ըսէր, անձամբ երեւալու ըլլաս,
կրնաս դիւրաւ նախորդացդ աթոռն ելլալ։ Ազնուա-
սիրտ դուքսը ասոնց հրաւէրէն հրաժարեցաւ գրե-
լով թէ "Այսպիսի ապստամբութիւն մը իմ
խեղճ ու արդէն պատերազմներով ապականած
հայրենեաց բոլորովին կործանում է„։ Պաղեւիչ՝
թէպէտ պատուէր առած էր որ ասոնց թուղթն անմի-
ջապէս այրէ, սակայն իր Տիրոջը մեծասիրտ ու հայ-
րենասիրական զգածմունքն երեւան հանելու համար
յարմար սեպեց նոյն գիրը բոլոր մեծամեծաց ցուցը-
նել. "Ճանչցէք, կ՚ըսէր, ան իշխանը զոր որ կը
մերժէք ու կ՚աքսորէք„։ Բոլոր մեծամեծք այսպիսի

աղնուասրտութենէ մը շարժեալ, բոլորովին Դքսին կողմն անցան, որով իրեն տարին 25 հազար թալեր մուտք կապուեցաւ հանդերձ ապահովութեամբ՝ որ Շվետի ազգը Վազայի տան վրայ մեծ յարգ ունի. ու ընդ թագաւորական աթոռը դատարկանալը զինք դահ չհանելու ամենեւին պատճառ մը չկայ։

Պետրոս իր աս արշաւանքովը ծովեզերեայ երկիրներու մեծ ահ պատճառելէն ետքը ամառն Օգոստոսի մէջ Գրոնշթատ դարձաւ։ Աս եղաւ իր վերջի ծովական արշաւանքը։ Ռուսական նաւատորմիղն ընդ ամենը 40 պատերազմական նաւէ բաղկացած էր, որոնց մէջը 2106 թնդանօթ 14,960 նաւաստի կային։ Պետրոսին դարձէն ետքն որոշուեցաւ որ նոյն նաւատորմղին շինութեանը համար հանդիսական տօն մը կատարուի։

Դեռեւ ան պզտի նաւն ալ՝ զորն որ Անգղիայի թագաւորն Իվան Վասիլեւիչին պարգեւած էր, որուն վրայ Ռուսերն առջի անգամ նաւի գաղափար ունեցած էին եւ զորն որ դարձեալ Պետրոս մեծ ուրախութեամբ ամէն անգամ կը տեսնէր ու նոյնն իր նաւաշինական բաղձանքը գրգռած ըլլալուն մեծամեծ թոռանց մեծ հայր կը կոչէր, որոշուեցաւ որ աս հանդիսութեան առթիւ Բեթերսպուրկ բերուի ու առ յապայ ժամանակաց յիշատակի համար զգուշութեամբ պահուի եւ Ռուս ազգը ընդ միշտ աչքին առջեւն ունենայ ու գիտնայ թէ ինչ էր սկզբան ռուսական պետութեան ծովային զօրութիւնն ու քիչ ատենուան մէջ ինչ հսկայական յառաջադիմութիւն ըրաւ։ Նաւն յաջողութեամբ Բեթերսպուրկ հասաւ ու զգուշութեան համար արտաքուստ պղինձով պատեցին ու աս մեծ հօր համար ըլլալու հանդիսութեանց պատրաստութիւններն սկսելով առին Բեթերսպուրկէն ու յաղթանակաւ Գրոնսլոթ տարին, ուր որ նորադարձ նաւատորմղէն յարգու-

թեամբ ողջունեցաւ. բոլոր օտար դեսպաններն ալ հանդիսութեան ներկայ գտնուեցան։ Երբոր նաւակն՝ ուրիշ հարիւրաւոր նաւերու ուղեկցութեամբ Գրոնսլոթ առանձինն ծով իջնալով կէս բոլորշի ձեւով կեցած նաւատորմիղին մերձեցաւ, թնդանօթներու որոտումները գոռալու սկսան. ու ամէն նաւ յարգութեամբ իր դրօշը խոնարհեցուց։ Նոյն նաւակին մէջն էր Պայսրը, Ալիրաքսին մեծ ծովապետը ղեկը կ'ուղղէր եւ ուրիշ մեծամեծ անձինք կը թիավարէին։ Ասանկ հանդիսութիւններով նաւակը նաւահանգիստ մտած ատենը դարձեալ բոլոր թնդանօթները որոտացին, ու քաղքին մէջ ալ պատճառաւ եղած հասարակաց ուրախութիւնները մինչեւ կէս գիշեր տեւեցին ու երկրորդ օրը նաւակը ցամաք հանուելով իբր յիշատակաց արժանի բան մը բերդի մը մէջ պահուեցաւ։ — Ինչպէս որ ալ նաւակը՝ նոյնպէս մեծ հանդիսութեամբ պատուեց Պետրոս ան պղտի փայտեղէն տունը՝ որով 32 տարի յառաջ ալ զարմանալի քաղքին հիմնադրութիւնն սկսելով նոյնը բոլորովին լմնցուցած ու գրեթէ Պալթիկ ծովուն հրամանատար կարգած էր։ 1723ին Նեվա գետին կոխելովը տունը փլելու վրայ ըլլալուն՝ Պետրոս նոյնին բոլորտիքը քարէ պատ մը քաշել տուաւ ու յետագայ ժամանակաց յիշատակ մը թողուց։

65.

Այս ամէն բաներէ ետեւ սկսաւ Պետրոս ուրիշ կարգադրութեանց ետեւէ ըլլալ. վաճառականութիւնը դիւրնցունելու համար ջրանցքներ շինեց, օրէնսդիր ժողովք մ'ու ուսումնական ճեմարան մը հաստատեց։ Բայց այս ամենայն հոգերն ու աշխատութիւնները իր առողջութեանը շատ վնաս տուին ու 1723էն վեր տանջիչ հիւանդութենէ մը կը նե-

զուէր, որն որ թէպէտ 1724ին բժշկաց միացեալ ճարտարութեամբը քիչ մը մեղմնցաւ, սակայն ինքն իր առջև կենդանութիւնը կորսնցուց, տխուր երեւակայութիւններն օրուան հանդարտութիւնն ու գիշերուան հանգիստն իրեն կը զանային։ Ցուռնէն քիչ դուրս կ'ելլէր, զանազան ընթերցուածներով եւ ուսման պատաղելով կը զբօսնուր։ Սակայն աս վիճակին մէջ ալ իր տերութեանը պաշտօնատեարց վրայ միշտ կը հսկէր, որոնք իրենց անհաւատարմութեանը պատճառաւ դարձեալ զանազան քննութեանց ու պատժոց տակ ինկան։ Աս քննութիւններէ ետքը Պետրոս բոլոր իր զօրութիւնը ժողվելով այնպիսի գործք մը կատարելու ձեռք զարկաւ զորն որ շատոնց միտքը դրած էր։ Աս գործքն իր ամուսինը կայսրուհի պատկելն էր։ Պետրոս համոզուած ըլլալով որ տերութիւնը Կատարինային մեծ պարտականութիւն ունի եւ իրմով իր երկրորդ գոյութիւնն առած է, որոշեց որ զինք պատկել ու օծել տալովը իր ու տերութեան շնորհակալութիւն յայտնէ։ Այս ամէն հանդիսութեանց տերութեան հին մայրաքաղքին մէջ կատարուիլն որոշուած ըլլալով, 1723ին հրովարտակով մը տերութեան եկեղեցական ու աշխարհական պաշտօնատեարց ուամէն իր հպատակաց իր միտքն ու հաստատուն որոշումը ծանոյց ու քիչ մ'ետքն առողջութեան վիճակը ներելուն պէս դէպ ի Մոսկուա ճամբայ ելաւ (1724) ուր նաեւ բոլոր մեծամեծք ժողվուած էին։ Ինքնակալը քաղաք հասնելուն պէս հանդիսութիւններն սկսան ու Զարը բոլոր պաշտօնատեարց ու մեծամեծաց առջեւն յայտնապէս ըսաւ թէ պատկելոյն նաեւ կառավարութեան իշխանութիւնն ալ տալու միտք ունի։ Պէնքն որ, կ'ըսէր, իմ կենդանութեանս առնն Բրութի քով տերութիւնն ազատեց, արժանի է որ իմ մահուրնէս վերջն ալ նոյն

տէրութեան վրայ իշխէ, ու ասով միայն տէրութեանս ամբողջութեանն ու երջանկութեանը յոյսն ունիմ„:

Իսկոյր աղնուականներէ կազմուած անձնապահաց գունդ մ՝որոշուեցաւ Կայսրուհէյին, որն որ երեք օր պահովք եւ աղօթիւք պատրաստութիւն տեսնելէն ետքը մեծ հանդիսութեամբ քրեմլէն ելլալով՝ Զարին առաջնորդութեամբը փառաւոր զարդարուած եկեղեցի մտաւ, ուր որ Նովկորոտի եպիսկոպոսը զինքն օրհնեց ու Զարն անձամբ պսակն անոր գլուխը դնելէն ետքը բոլոր Ռուսաստանի Կայսրուհի օծուեցաւ: Երկրորդ օրը Կատարինա գահի վրայ բարեմաղթութեան եկողներն ընդունեցաւ, որոնց մէջն էր Նաւ. Պետրոս իբր ծովապետ ու զօրապետ: Այս ամէն հանդիսութեանց վերջ տուաւ զարմանալի հրախաղութիւն մը, որ դեռ Մոսկուայի մէջ եղած բան չէր: Ամէն բան լմնալէն ետքը Զարը նորէն դէպ ի Բեռեռսպուրկ ճամբայ ելաւ ու չէր գիտեր որ ալ Մոսկուա քաղաքը տեսնելիք չունի: Թէպէտ առջի բերան ուզեց Կատարինա կայսրուհին հին մայրաքաղաքին մէջ թողուլ, բայց վերջէն միտքը փոխելով չէ թէ միայն զինքն այլ նաեւ բոլոր արքունեաց հետ յարաբերութիւն ունեցող երեւելի անձինքներն իրենց ընտանեօքը Բեռեռսպուրկ տարաւ: Հոս իր փառացը մեծ տեսարանին մէջ պէտք էր որ իր փառաւոր կեանքը կնքէր:

Իր մահուընէն յառաջ ունեցած դեռ երեք ամսուան մէջ, արտաքուստ խաղաղութիւն հաստատուած՝ ու ներքուստ իր շինութեանցն ու հիմնարկութեանցը յառաջադիմութիւնը տեսնելու ուրախութիւն ունեցաւ: Ցաձկի պատերազմը, որով որ ինքն իր լի արդեամբ կառավարութիւն սկսած էր, աս միջոցիս դարձեալ իրեն կը սպառնար: Պետրոսի Կասպից ծովու մէջ ըրած յառաջադիմութիւնը՝

ինչպէս որ բնական էր, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ մեծ մտադրութիւն գրգռեց։ Բայց ասկից Խրիմի Խանը Դրան վախն ու երկիւղը սաստկացընելու ետեւէ էր, նոյնպէս ապստամբ Լազերն ալ Ռուսի դէմ միշտ Դռնէն օգնութիւն կը խնդրէին։ Ասոնցմով Դուռն աւելի եւս գրգռուած Ռուսի արքունեաց ազգու ազգարարութիւն մը տուաւ ու պատերազմի պատրաստութիւններովը նոյնն աւելի եւս ազդեցութիւն մ՚առաւ։ Բայց մեծ Վեզիրին խաղաղութեան ունեցած միտումը, Գաղղիայի դեսպանին միջամտութիւնն, ու Հռոմէական Կայսեր ինքզինք Ռուսի կողմնակից որոշելը, Ռուսաստան աս տաճկական պատերազմէն ալ ազատեց։ Դուռն այս ամենայն պարագաները կշռելով՝ Պետրոսի օրինակին պէս, Պարսկաստանի խռովութիւններն իր օգտին գործածելը Ռուսաստանի հետ անյայտ հետեւութիւն ունեցող պատերազմի մը ձեռք զարնելէն աւելի աղեկ սեպեց։

66.

Աս միջոցիս Սուլթանն իր մտադրութիւնը դէպ ի Վրաստան ուղղած էր, ու տեղւոյն աքսորուած իշխանը՝ որ իր տէրութիւնն իրը աւատ Տաճկի արքունեաց կու տար, մեծ հաճութեամբ ընդունեցաւ ու Պետրոսի ազդեց, որ եթէ ինքն իր առած երկիրներովը գոհ եղած յառաջ չ՚երթար՝ բաները կրնան խաղաղութեամբ լմնալ։ Սակայն աս խօսակցութեանց ատեն նոյն թէութիւնը չպահուեցաւ։ Ռուսերը Դարպանդ միայն առնլով գոհ չէին եղած։ Պետրոսի՝ Աժտերխանէն ելած ատեն տուած հրամանները բոլոր կատարուելով կասպից ծովու եզերքը Ռեշէ ու Պաքու քաղաքներն ալ Ռուս զօրքով գրաւուած էին։ Պաքու քաղքին առմանը լուրը նոյն ատենը Թեմերսպուրկ հասաւ երբոր

Պարսից Հիւսէյին Շահին կամ թէ իր որդւոյն Թամասբ Շահին դեսպանը ապստամբութիւնը նուաճելու համար Պետրոսէն օգնութիւն կը խնդրէր։ Պարագաներուն ստիպմամբը պարտաւորեցաւ Պետրոս այնպիսի դաշինք մը դնելու՝ որով Շահին օգնութեան գունդ մը զօրք խաւրեց, որոնք մինչեւ որ խաղաղութիւնն հիմնովին չհաստատուէր երկրէն դուրս պիտի չելլային։ Ասոր փոխարէն Շահը Դարպանդ ու Պաքու քաղաքներն իրենց սահմաններովը ինչպէս նաեւ Կիլան, Մազանտարան, ու Աստրապատ գաւառները Ռուսաստանի կու տար։ Աս պարագաները Դրան նորէն գրգիռ մը տուին։ Բայց Գաղղիայի միջամտութեամբը նորէն հանդարտեցաւ եւ որոշեց որ Ռուսի հետ միանայ ու Թամասբ Շահը նորէն գահ հանէ։ Այսպէս Տաճիկները բոլոր Վրաստանի տէր եղած (1724) Ռուսի Պարսից հետ դրած դաշանցը դաշնակից եղան։ Սակայն աս դաշինքն իր զօրութիւնը կորսնցուցած էր։ Ազքսորուած Շահին որդին չուզեց աս դաշանց թէութիւններն ամենեւին յանձն առնուլ եւ ըստ հետեւորդի ռուսական-տաճկական օգնութիւնն ալ մերժեց, որով Պետրոսի ըրած յաղթութիւնները դարձեալ իր ձեռքը մնացին ու իր վախճանին հասաւ։

Տաճկի հետ խաղաղութիւն ըլլալէն յառաջ Շվետի հետ նոր խաղաղութիւն մ՚ալ եղած էր (1724) որն որ Նայշլթատի խաղաղութիւնը կը հաստատէր։ Կայսրը հրամայեց թէ քանի որ աս խաղաղութիւնը կը տեւէ (12 տարուան համար էր) Շվետցց՝ Նայշլթատի խաղաղութեամբը տրուած անհարկ ցորենէն զատ, 50,000 ռուպլիի բերք ալ դարձեալ առանց հարկի տրուի։ Ասոր դիմաց Շվետի թագաւորն ալ խօսք տուաւ, որ ամենայն զօրութեամբ Հոլշթայնի դքսին օգնէ. Շվետի մէջ դքսին կողմնակցացը մեծ

օգնութիւն մ'եղած կ'ըլլար եթէ Կայսրը իր դուստրը անոր ամուսին տար։ Եւ իրօք ալ Պետրոսին մինչեւ աս առենս իր խոստմունքը չկատարելուն պատճառներն ալ վերցուած ըլլալով, իր Անն դուստրը նոյն Դէքսին հետ նշանեց (1724)։ Եւ որովհետեւ կ'ուզէր որ առենօք իր դուստրը Ռուսաստանի գահն ելլէ, անոր համար զինք նշանելէն անմիջապէս ետքը սկսաւ աւանդել ու սորվեցնել իրեն այն ամէն կարգն ու կանոնները որոնք Ռուսաստանի պէս լայնածաւալ տէրութեան վրայ իշխողի մը անտնօրենների հարկաւոր էին։ Ան առանձնաբս Ալէքսիին օրդին դեռ ողջ էր, ու չէր գիտցուէր որ արդեօք Պետրոս աս իր թոռը գահէն բոլորովին պիտի հեռացրնէ։ Ինքնակալին՝ հասարակաց բարւոյն համար ունեցած սէրը, բոլոր ուրիշ նկատութեանց յաղթեց, ու հրամայեց որ մանկան իշխելու արժանի կրթութիւն մը տրուի եւ առանձինն մտադրութեամբ զինուորական արուեստին մէջ կրթուի։

67.

Պետրոսի յաջորդն իր ամուսինն ըլլալուն վրայ ամենեւին մէկը չէր տարակուսեր, սակայն մեծ զարմանք էր զինքը Կայսրուհի օծել տալէն ետքը անոր վրայ ունեցած վստահութեան նուազելը։ Կատարինային ամենէն սիրելիներն ու մտերիմներն էին Մոնս իր սենեկապետն ու անոր քոյրը։ Մոնս՝ որ ծննդեամբ գերմանացի էր, այնչափ կատարինային աչքը մտած էր, որ մէկը Կայսրուհիէն շնորհք մը խնդրելու ըլլար, պէտք էր որ պարգեւներով նախ իրեն դիմէր։ Ասոր վրայէն Պետրոսին շատ բողոքներ եղան, բայց մանաւանդ աս անձուկ մտերմութիւնը ուրիշ նկատմամբ ալ կասկածաւոր ըլլալով, յանկարծ Պետրոս զՄոնսը բանտարկել տուաւ ու

քանի մ՝օր ետքը նոյնպէս անոր քոյրը բանտարկուեցաւ։ Անմիջապէս անոնց թղթերը գրաւուեցան ու դատաստանն սկսաւ։ Շատ ամբաստանութիւններ եղան վրանին՝ թէ ժողովրդեան պարգեւներովը հարստացած, ու կայսրուհւոյն՝ որուն ընչիցը տնտես էին, վստահութիւնը չարաչար գործածած են։ Դաղտնի համբաւ մ՝ալ կը պտրտէր թէ Մոնս կայսրուհւոյն հետ անվայել մտերմութեան մէջ էր. աս փոթորիկը կրնար կայսրուհւոյն ալ վնասել։ Դատաստանը ութ օր տեւեց. Մոնս մահուան դատապարտուեցաւ ու իր քոյրը զանազան մարմնական պատիժներ կրելէն ետքը Սիպիրիա աքսորուեցաւ։

Պետրոս Բեթերսպուրկ դառնալէն ետքը (1724) նաւատորմիղին ու Գրոնշթատի շինութեամբը շատ կը զուարճանար. 54 թնդանօթնոց պատերազմական նաւեր հետզհետէ, նոյնպէս ուրիշ Դարպանդ անուամբ 64 թնդանօթնոց նաւ մ՝իր առջին ջուրն իջան։ Երբոր նոյն տարին աշնան իր առողջութեան վիճակը քիչ մը լաւագունացաւ, եկաւ Շլիւսսելբուրկ գնաց, որպէս զի հոն նոյն բերդին յաղթութեան տարեդարձը կատարէ ու ասդին անդին այցելութեան ելլալէն ու զանազան շինութեանց յառաջադիմութիւնները տեսնելէն ետքը իր նաւովը նորէն Բեթերսպուրկ դարձաւ. բայց ցամաք չելլալով ճամբան դէպ ի Լախթա ուղղեց, որն որ Ֆինեան ծոցին մօտ աւան մըն է։ Միտքը դրած էր որ ասկից Սիսթերպէք երթայ ու հոն երկաթի ու զինուց գործարաններն ալ տեսնէ։ Լախթա հասած իրիկունը տեսաւ որ զինուորներով լեցուն նաւ մը՝ որն որ Գրոնշթատէն կու գար, ալեաց դէմ կը կռուէր ու ցամաք չհասած խրեցաւ։ Կայսրը անմիջապէս նաւ մը զինուոր ասոնց օգնութեան խաւրեց, սակայն գացողները չկրցան օգնութիւն մ՝ընել։ Պետրոս աս վտանգալից տեղէն իր աչքը չէր հեռացներ,

ու տեսնելով որ զինուորաց կէսը ջրոյ մէջ ալիքնե-
բուն դէմ կը կռուին ու կէսը գրեթէ կիսամեռ են,
գիշերը բանի տեղ չդնելով ամապարեց անձամբ
իրենց օգնութեան գնաց. բայց որովհետեւ աւա-
զակոյտը զինքն անոնց մերձենալու կ'արգելուր, մե-
կէն ջուր նետուեցաւ եւ ամենայն զօրութեամբ օգ-
նելով նաւն ազատեցաւ ու հրամայեց որ խեղճերն
աղէկ հոգացուին: Այս ըրած օգնութիւնէն զգացած
ուրախութիւնը իր յաւաջուան ունեցած անհանգըս-
տութիւններն իրեն բոլորովին մոռցընել տուաւ:
Բայց միտքը դրած ճամբորդութիւնն յաւաջ չտա-
բաւ, այլ շտապ Եսթերսպուրկ գնաց, որպէս զի
հիւանդութեանը քիչ մը դարման տանի: Բայց նոյն
իրիկունը ջրի մէջ անանկ պաղ առած էր, որ իր հին
հիւանդութիւնը՝ ուստի որ ինքզինքը բոլորովին առող-
ջացած կը կարծէր, կամաց կամաց զօրանալու սկսաւ
ու 1724ին վերջերը փանդաւոր վիճակի մը մէջ էր:
Միշտ անհանգստութեանց ու մտածմանց մէջ կ'ե-
բեւաւ: Փուճ տեղ զանազան զբօսանքներով ինք-
զինքը զուարթացընելու կը ջանար, իր ցաւերն ամէն
մէկ ուրախութիւնը կ'ընկճէին: Իր հիւանդ ու տկար
երեւակայութիւնը միշտ իր աչքին առջեւն կը բերէր,
որ Ռուսաստան իր մահուրնէ ետքը, Մակեդո-
նիայի ու Հռոմայ, Աղեքսանդրի ու Կեսարին մա-
հուրնէն ետքն եղածին պիտի դառնայ, բոլոր տե-
բութիւնը պիտի կործանի ու իր յիշատակը միայն
անոր աւերակներուն վրայ պիտի մնայ: Քովի կեցող-
ները զանազան զուարճութիւններով զինքը զուար-
թացընելու կը ջանային, բայց վայրապար:

68.

Տեղացի բժիշկները յոյսերնին կտրելնուն, Պեր-
լին ու Լայպցը քաղաքներէն երեւելի բժիշկներ
կանչելու համար սուրհանդակներ ելան: Հիւանդն

ինքզինք յունական եկեղեցւոյն տրամադրութեանը տակ ձգեց ու բան մը չէր զգար. քիչ մը ետքը ինքիրեն գալով ուզեց բան մը գրել, բայց գրածները չէին կարդացուեր, ճանչցաւ իրեն անկարողութիւնը եւ ուզեց որ Աննա դստերը հետ խօսի. թէպէտ հասաւ իշխանուհին, բայց հայրն արդէն լեզուն կորսնցուցած էր:

Կատարինան երեք գիշեր իր քովէն չէր բաժնուած, ու բոլոր իր երկանը հետ զբաղած, չէր գիտեր՝ որ անդին կողմնակցութիւն մը կը կազմուի ու միջոց մը կը փնտռուի որ Պետրոսի մահուընէ ետքը զինքն իր աղջկանը հետ մենաստան մ՝աքսորեն ու Ալեքսիոսի որդին գահ հանեն: Պաղեւիչ աս բանն իմանալով՝ որ իրեն ալ կործանում էր, գիշեր ատեն փութաց պալատ եկաւ ու Կատարինային մտադրութիւնը ապագային վրայ դարձուց: Աս բան մ՝ընելու կարողութիւն չունիմ, ըսաւ Կատարինան, գնա Մենշիքովին ու ան ինչ որ ընէ աղէկ է: Աս ըսաւ դարձեալ հիւանդին խուցը փութաց ու փուճ մխիթարութիւններ փնտռելու վրայ էր, երբոր անդիէն Մենշիքով ու Պաղեւիչ իրենց ապագայ իշխանութեանը հիմ կը դնէին: Պետրոս հոգի տալու վրայ ըլլալով եւ ոչ իր Կատարինան կը ճանչնար, որն որ ցաւերու մէջ ընկղմած իր սիրոյ վերջի համբոյրն ալ տալու համար Զարին վրայ ինկաւ: Աս միջոցիս Պաղեւիչ նորէն ներս մտնելով աղաչեց Կատարինային որ իրեն հետ քիչ մը քովի խուցը գայ: Թող տուէք զիս, ըսաւ հնծկլտանքով Կատարինան. Թող չեմ տար՝ պատասխանեց Պաղեւիչ, հոս ներկայութիւնդ օգուտ մը չունի, բայց հոն առանց քեզի բան մը չիկրնար ըլլալ. աս ըսելով զինքը քովի խուցը տարաւ, ուր որ Մենշիքովին կոչմամբը բոլոր զօրապետները, անձնապահներն ու մեծամեծները ժողվուած ըլլալով զինքը մեծ յար-

գութեամբ ընդունեցան ու անոր արտասուքից աչքերը տեսնելով շատ շարժեցան։ Կատարինա քանի մը կարճ խօսքով իր յաջորդութեան նկատմամբ ունեցած իրաւունքը պաշտպանելէն ետքը՝ բոլոր ժողովականք երդում ըրին որ Պետրոս Մեծին ամուսինը գահին վրայ հաստատուն պահեն ու բաժնուեցան։

Պետրոս՝ որ միշտ հոգեվարքի մէջ էր, երկրորդ առտու (1725 Յուն. 25) Կատարինային բաղկացը մէջ հոգին աւանդեց։

Ամէն մարդ Պետրոսին յարգն ան ատենը ճանչցաւ երբոր նեվայէն մինչեւ Ամուր գետ հնչեց, թէ ալ Պետրոս չիկայ։ Քաղքին մայր եկեղեցւոյն զանգակները աս տխուր լուրը աշխարհագոյժ ըրած ատեններին բոլոր ժողովուրդը խուռնընթաց բազմութեամբ գունդագունդ եկեղեցի վազեց, ուր որ լացքն ու ողբը այնչափ բարձրացան որ հարկ եղաւ, Կայսեր մահուան հրատարակումը քանի մ՝անգամ ընդհատել։ Նաեւ Ռուսաստանի սահմանակից երկիրները, Պարսիկ ու Կովկաս իրենց արտասուքը Ռուսաց արտասուաց հետ խառնեցին։

ՄԵԾԻՆ ՊԵՏՐՈՍԻ

ԱՔՏԵՔՆ

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ՄԵԾԻՆ Պետրոսի դիւցազնական գործքերն ու զարմանալի աշխարհակալութիւններն համառօտիւ մ՝աչքէ անցընելէն ետեւ, գանք քիչ մ՝ալ իր առտնին կեանքն ու անձնական նկարագիրն ալ իմանանք։

Պետրոս նոյն իսկ իր կերպարանքովն ուրիշներու քով առաւելութիւն մ՝ունէր։ Ան իրեն մարմնոյն երկայնութիւնը, հրացայտ աչքերը, դէմքին վրայի ծանրութիւնը, ու ան բարեսրտութեամբ մեղմացած վայրենի վեհութիւնը զինք տեսնողին անմիջապէս կ՝ազդէին որ Պետրոս պարզապէս իշխելու համար ծնած է։ — Ինքնակալ էր Պետրոս բառին ամենայն նշանակութեամբը. բայց իր տէրութեանը մէջ չէ թէ միայն ամէն բան Ինքնակալի աչքը կը նայէր, այլ՝ որ շատ քիչ կը պատահի, տիրելու արուեստն ամէն բան գլուխ հանելու ու կատարելու արուեստին հետ միացուցած էր։ Ինք ամենատեղեակ զօրավար, ամենաքաջ նաւաստի ու իր տէրութեանը ամենախոհեմ պաշտօնեան էր։ Լեսնայի, Բոլթավայի պատերազմները, թող ըսածներնուս վկայ ըլլան։

Ընդմբռնելի բան կ՝երեւայ, թէ ինչպէս Պետրոս՝ ան սոսկալի պատերազմներու, արտաքին ու ներքին ճամբորդութեանց, նաեւ ուրիշ զբաղմանց ու զբօ-

սանացը մէջ, ինչ բանի որ ձեռք զարնէր, նոյնը շուտով մը կը կատարելագործեր ու գլուխ կը հանէր։ Կրնան այս ամենայն դիւրաւ ըմբռնուիլ եթէ իր գործունէութիւնը աւելի եւս մտադրութեամբ եւ ի մերձուստ տեսնելու ըլլանք։

Պետրոս հանդչելու շատ քիչ կարօտութիւն ունէր ու միայն 4 ժամ քնանալով կը շատանար։ Գրեթէ գիշեր չէր անցներ որ չ'ելլէ ու սենեկապետը չարթնցընէ, որ իրեն լոյս ու պնակը բերէ, որուն վրայ հետեւեալ օրուան ընելիքները կը նշանէր։ Ժամը 3ին արդէն անկողնէն դուրս կը գտնուէր ու մէկ երկու ժամ գիրքեր կարդալով անցընելէն ետքը, այցելութեանց կը սկսէր. շէնքերուն, գործատանց, թնդանօթ ձուլողներուն ու մասնաւորաբար նաւարան կ'երթար, ըլլալու բաները կարգի կը դնէր ու անձամբ գործելու կը սկսէր. "Տես եղբայր, անգամ մը մէկուն ըսաւ, տես, ես ձեր Զարն եմ ու ձեռքերս փապարած են, ձեզի օրինակ տալու համար անձամբ կ'աշխատիմ,,։ Միշտ յիշատակարան մը ձեռքը պատրաստ էր, որպէս զի կարեւոր բաները միտքէն չելլան։ Հասարակօրէն ժամը մինչեւ 11՝ կերակրոյ ատեն, ճախարակելու կը պատրաստէր ու նոյն արուեստին մէջ ունեցած յաջողակութեանը ապայոյցն է ան 50ստեղնեայ ջահը, զոր որ Պետրոս Բեթերսպուրկ ամրոցին մէջ մայր եկեղեցւոյն համար շինեց։ Աս ջահը ճառագայթարձակ աստղի մը ձեւն ունի ու բոլոր փղոսկր է։ Պետրոսի ճարտարութեան աս գործքը Ակադեմիայի արուեստից բաժնոյն մէջ ցայսօր կը ցուցուի։ Գրեթէ միշտ իր կնոջը հետ սեղանի կը նստէր, կերակրոյ ատենը մինակ կէս ժամ էր։ Սեղանէն ետքը, ռուսական, սովորութեան համեմատ, քիչ մ'ատեն կը հանգչէր, ու ետքը իր յիշատակարանը ձեռք կ'առնուր ու հոգացուելու բաները աչքէ կ'անցընէր։ Անոր

համար աս տեղներս հասարակօրէն կամ զօրավարի մը քով կամ արուեստանոցներու կամ երկաթանոցներու մէջ կը գտնուէր։

Իր առօրեայ սովորական աշխատութիւններն ասոնք էին։ Շատ անգամ տէրութեան ստորին պաշտօնատեարց խորհրդոյն ներկայ կը գտնուէր, նորահաստատ դպրոցներու ու ծովական Ակադեմիային այցելութեան կ'ելլար ու տրուած դասերը կը լսէր։ Բոլոր օրն ասանկ յոգնելէն ետքը իրիկունը, ուր որ գտնուէր, գաւաթ մը գինիով կ'անցընէր. երբեմն ճարտրակ կը խաղար, որուն մէջ՝ ինչպէս նաեւ ճախարակելու մէջ, զինք գերազանցող մը չկար։ Բոլոր ուրիշ խաղերը, մանաւանդ թուղթը, կ'անարգէր. "Կամ, կ'ըսէր, նոյնը խաղացողները ուրիշ օգտակար բաներէ համ չեն առնուր, եւ կամ շահասիրութեան համար կը խաղան, որոնց երկուքն ալ կ'անարգեմ,,։

Ինչպէս որս ու երաժշտութիւն ալ չէր սիրեր ու եթէ իրեն հաճոյացն համաձայն խաղ մը չըլլար, թատրոն ալ չէր երթար։ Ժամը 9ին անկողին կը մտնէր, ու քունը շատ թեթեւ ըլլալուն իր պառկելէն ետքը պալատին առջեւէն կառք կամ ձիով անցնիլն արգելուած էր։

Ամրոտաքին արքունեաց իրարու մէջ ունեցած յարաբերութիւնը մեծ սրամտութեամբ մը քննելով իր տէրութեանը յառաջադիմութիւնն ու օգուտը աչքէ չէր հեռացներ։ Աս բանիս մէջ գիրքերն, տեղեակ անձանց հետ յաճախ տեսութիւնն ու մանաւանդ ըրած ճամբորդութիւնները իրեն շատ կ'օգնէին։ "Եւրոպայի տէրութիւնները, կ'ըսէ Թէոփանէս, իրեն դպրոցներն ու Ինքնակալներն՝ ու Դեսպաններն իրեն ուսուցիչներն էին,,։

Ուղիղն ու ճշմարտութիւնը կը սիրէր. ու ստախօսները չէր կրնար տանիլ։ Շատ անգամ ուղիղ

խոստովանութիւնն ու յանցանաց բուն պատճառն յայտնելը զինքն անմիջապէս կը հանդարտեցընէին։ Ու նոյն իսկ ինքն ալ մէկուն բերնէն, թէպէտ իրեն դէմ, ճշմարտութիւն մը լսելու ըլլար, կ'ուրախանար ու շնորհակալ կ'ըլլար։ "Փուճ պարգեւ չառնելու օրէնքներ ու կանոններ կը դնես, պարապ տեղ աս օրէնքը չպահողին պատիժներ կը սպառնաս. քու օրինակդ օրէնքն ու պատիժը բոլորովին կ'ոչնչացընէ,,։ Ասանկ ըսաւ Պետրոսին անգամ մը Պուութիւրլին, իր ճամբորդութենէ ետ դարձած ատենը՝ պաշտօնատեղերց կաշառ առնելուն վրայ խօսուած ատեն։ "Երբոր ճամբորդութենս ատեն թվիրեն կ'անցնէի, կ'ըսեր, ծանօթ վաճառականի մը կնոջ քով կերակրոյ հրաւիրուեցայ. հաղիւ թէ սեղանի նստած էինք, մէյ մ'ալ ոստիկանութեան կողմանէ մարդ մը խուց մտաւ ու քաղքին կողմանէ 100 ռուպլի պարգեւ կը պահանջէր։ Խաթունը քովը պատրաստ ստակ չունենալով, վճարումը ուրիշ ատենուան թողուց, բայց եկողը անոր միտ չդնելով միշտ ստակը պահանջելու ետեւէ էր ու մինչեւ բանտարգելութիւն ալ սպառնալու սկսաւ։ Պպառնալիքը ստուգիւ կը կատարուէր եթէ ես ստակը վճարելով խաթունը չազատէի։ Ա՛հ ասիկ քեզի աղտոտութեամբ տրուած պարգեւներն ասանկ են . . . ,,։ Պետրոս աս խօսքն պէս Պուութիւրլինը ողջագուրեց ու ասանկ բան մը յայտնելուն համար շնորհակալ եղաւ ու անմիջապէս հրամայեց որ ասանկ բռնութեամբ առնուած պարգեւները ետ տրուին։ Բոլոր տէրութեան մէջ Գէոտորովիչ Տոլկորուքի իշխանէն զատ մէկը չիկար որ Պետրոսի կամացը առանց ակնածութեան դէմ կենար, որն որ իբրեւ ռուսական Կատոն ու Զարին մանկութեան բարեկամը գրեթէ իր վրայ տիրած էր, թէպէտ աս իր ունեցած արտօնութիւնը շատ քիչ ու հարկ եղած ատեն կը գործածէր։

Պետրոս Լատոկայի ջրանցքին նկատմամբ ծերակոյտի նստի մը մէջ որոշած էր, որ Նովկորոտեան ու Բեթերսպուրկեան կալուածատէրերը իրենց գեղացիները յիշեալ ջրանցքին շինութեանը խաւրեն։ Տոլկորուքի աս նստին մէջ գտնուած չըլլալով երբոր երկրորդ օրն եղած որոշումն իմացաւ՝ սաստիկ դէմ խօսելու սկսաւ, որ աս որոշումն արդէն տկարացած գաւառներուն բոլորովին ապականութիւն է, ու կը պնդէր որ գործավարները հեռաւոր գաւառներէն առնուին եւ մանաւանդ կ՚ըսէր գերի ինկած Շվետները պէտք է որ աս բանիս գործածուին։ Ծերակոյտն եղած որոշումը փոխելն անկարելի սեպելով, Պետրոսի ստորագրութիւնն իշխանին ցուցուց։ Ասոր վրայ Տոլկորուքին աւելի եւս բարկացած մէկէն որոշման թուղթն առաւ պատռեց։ Աս գործքիս վրայ ծերակոյտը մեծ զարմացման մէջ էր երբոր մէկէն Պետրոս ներս մտաւ ու եղածն իմացաւ։ Սակայն Տոլկորուքի իշխանը նոյն համարձակութեամբ ու աւելի եւս ազդու խօսքերով սկսաւ Զարին ցուցընել, թէ եղած որոշումը յիշեալ գաւառաց մեծ աւեր ու ապականութիւն կը սպառնայ, որուն Պետրոս ալ համոզուելով եղած որոշումը շուտով մը փոխեց։

Օրինաց ու արդարութեան պահանջածները անտնօրինելի պարտք մը սեպած էր իրեն, ու բոլոր կենացը մէջ միանակ մէկ անգամ դատապարտելոյ մը թողութիւն շնորհեց, ան ալ պարզապէս իրեն հաւատարմութեանը համար։ Մահապարտ յանցաւորը հրաման ուղեց, որ Ս. Նիկողայոսի տօնին նախընթաց իրիկունը իր ընտանեացը հետ անցընէ, որն որ Մոսկուայէն քիչ մը հեռու գեղի մը մէջ էր։ Դատաւորը հարցուց դատապարտելոյն որ զո՞վ երաշխաւոր կը դնես։ Ս. Նիկողայոսը պատասխանեց յանցաւորը։ Եղեռնագործը Ս. Նիկողայոսի պատկերին առջին

տարուեցաւ ու հոն երդումը ըրաւ, որ ճիշդ 5 օր ետ-
քը նորէն իր բանտը կը դառնայ։ Պետրոս աս դէպ-
քիս վրայ մեծապէս զարմացած պաշտօնատեարց
սաստիկ բարկացաւ, որ անանկ մարդասպան յանցա-
ւորի մը խօսքին հաւատք ընծայեր են. բայց յան-
ցաւորը տուած խօսքին համաձայն ճիշդ 5 օր ետքը
նորէն ետ դառնալովը Զարն աւելի եւս զարմացուց։
"Դառնալուդ պատճառն ինչ է, հարցուց իրեն
Կայսրը, չէիր գիտեր որ միայն փախչելով կրնաս
մահուընէ ազատիլ"։ "Գիտէի, պատասխանեց չա-
րագործը, բայց ան ալ գիտէի որ ան մեծ սուրբին
ձեռքէն, որուն երդումն ըրի, երբէք չէի կրնար
ազատիլ"։ Պետրոս յանցաւորին հաւատքին վրայ
զարմացած իրեն կեանքը շնորհեց ու իբրեւ զինուոր
Սիպիրիայի գաւառները խաւրեց։

Կոլիքով վերի դիպուածէն զատ աս ալ կը պատ-
մէ։ Անգամ մը Կայսրը քաղաքացւոյ մը կալուածը
Մենշիքովին պարգեւելուն համար ամբաստանուե-
ցաւ ու դատաստանի կանչուեցաւ։ Պետրոս դատա-
ւորի առջին իր դատին քննութիւնն աղէկ լսելէն
ետքը, քաղաքացւոյն յաղթելն իմանալուն պէս,
անմիջապէս եղած որոշման հնազանդեցաւ եւ դա-
տաւորներուն եւ քննիչներուն ճակատը պագնելով,
անկողմնակալութեամբ դատաստան կտրելնուն հա-
մար շնորհակալ եղաւ ըսելով "Ահաւասիկ ես օրի-
նաց կը հպատակիմ, ասկէ ետքը մէկը ձեզի դէմ
դնելու ամենեւին չյանդգնի"։

"Փառք Աստուծոյ, իրաւունքն ու արդարութիւ-
նը նորէն հաստատեցի" ըսաւ անգամ մը Պետրոս
իր պարտիզին մէջ ծառի մը տակ նստած ատեն։
Ան ըսաւ մէյ մ՝ալ հեռուէն ձայն մը լսեց. "Ամէնքն
ուղիղ եւ դուն միանակ սխալ կը դատես"։ Ան ձայնը
մտերն սպասող պահապան ու աղնուական ցեղէ
զինուորի մը ձայն էր՝ որն որ Պետրոսի հաստատելը-

վը, իր երկիրը կորսնցուցած էր։ Պետրոս բանն իմանալով դատաստանը նորէն սկսել տուաւ ու տեսնելով որ փաստաբանի մը վարպետութեամբը դատն անիրաւ եղանակաւ որոշուեր է, երկիրը նորէն իր տիրոջը դարձուց։

Պետրոս նոյնպէս իր տէրութեանը մէջ ոստիկանութիւն ալ հաստատեց, որ անունն որ Գէորգոր Ալեքսիեվիչ Զարէն յառաջ Ռուսաստանի մէջ ծանօթ չէր։ — Ինքն անձամբ ճամբուն վրայ հաց ու խմորեղէն ծախողները կը կեցրնէր ու ծախուած բաներուն համը կը նայէր ու պակսութիւն մը գտնելուն պէս բանտ կը խաւրէր ու պատիժ կու տար։ Իսկ ճամբուն վրայ հանդիպող ուրիշ փոքր յանցաւորները իր ձեռքի գաւազանովը (Տուպինա) կը պատժէր։

Կրակը շուտով մարելու նկատմամբ ալ մեծ մտադրութիւն ըրաւ. որուն համար մասնաւոր շէնքեր շինուեցան. թէ քաղաքացիք եւ թէ զինուորականք ասանկ դէպքի մ՝ատեն կատարելու մէյ մէկ գործք ունէին ու այսպիսի դէպքի մը մէջ ինքն առջի գործողներէն կ՝ըլլար ու շատ անգամ նաեւ կենաց վտանգով ուրիշներուն սիրտ տալու ու հրդեհը շուտով մարելու համար, կրակն առած տներու վրայ կ՝ելլեր կը կենար։ Եւ որովհետեւ տուներուն շատերը փայտէ էին, հարկաւ ասանկ գործունէութիւն կը պահանջուէր. եւ իրաւք ալ հրդեհ մը հանդիպած ատեն չորս կամ հինգ տնէն աւելի չէր պրեր։

Դժբախտութիւնն աս էր, որ Պետրոս ամենեւին ատեն մը ինքզինք ապահով վիճակի մէջ չէր տեսներ, իրեն դէմ միշտ երդմնակցութիւն պակաս չէր. աս դաւակցութեանց վտանգէն բոլորովին ազատելու համար օրէնք մ՝ալ տուաւ, որով ամէն գերի տիրոջն ինքնակալի դէմ ըրած դաւակցութիւնն յայտնելուն

պէս, անոր իշխանութենէն կ'ելլէր ու աղատ կը համարուէր։

Գլխաւորաբար գործունեայ մարդիկները Պետրոսի շատ սիրելի էին։ Շատերը մինակ իրենց գործունէութեամբը փառաց ու պատիւներու հասան. որոնցմէ մէկ քանին հոս կը յիշատակենք։ Նիկիտա Տեմիտովիչ Տեմիտով Թուլա քաղաքը հասարակ վաճառական մ'էր։ Ան մարդս տերութեան գործքերուն մէջ ցուցրցած գործունէութեամբն ու աշխատութեամբը, երկաթի ու կապարի եւ մանաւանդ Կոլիվանեան հարուստ արծաթահանքը գտնելովը Զարին շատ սիրելի եղաւ։ Տեմիտովին միակ փոյթն ան էր որ Պետրոսին ամէն կարելի բաղձանքները կատարէ. Պետրոս ալ ըստ արժանւոյն զինք կը վարձատրէր ու քիչ ատենուան մէջ Տեմիտով երկրին հարուստներէն մէկն եղաւ։ Սակայն Պետրոս զինքն աւելի եւս վարձատրել ուզելով Բեթերսպուրկի հրապարակներէն մէկուն մէջ իրեն արձանը կանգնել տուաւ։ — Նոյնպէս Կոլովին իշխանին տերութեան վրայ ցուցրցած փութոյն ու աշխատութեանը համար յիշատակագրամ մը կոխել տուաւ, որուն վրայ Կոլովինին կիսարձանը կար։

Զարն իր նկատմամբ եղած խօսքերը շատ սիրով կը լսէր, ու անգամ մ'իր դեսպաններէն մէկուն՝ որ Եւրոպայէն նոր եկած էր, հարցուց թէ իր վրայ ինչ կը խօսուի. եւ իմանալէն ետքն որ խստութիւնն ամենուն արտաքոյ կարգի բան կ'երեւայ "Գիտեմ, ըսաւ, զիս բռնաւոր կը համարին, ասի արդէն հին խօսք է, բայց աս ըսողները չեն գիտեր, թէ այսչափ տարի ինչ տեսակ պարագաներու մէջ եմ. դեռ չեն գիտեր թէ գտած ահագին արգելքներուս դէմ ինչ հսկայական պատերազմներ կ'ընեմ. եթէ աս արգելքներուն տակն ընկճիլ չուզէի, պէտք էր որ

չարաչար խստութիւնս ի գործ դնէի. թէպէտ մի եւ նոյն ատեն հայրենեաց քաջ ու հայրենասէր որդւոցը իրենց արժանեացը համաձայն անթիւ անհամար բարերարութիւններ կ'ընէի,,:

Դիտնական տեղեկութիւններ, Պետրոսի մը պէս իշխանի քով՝ որ կարգաւորեալ կրթութիւն մ'առած չէր, չէր կրնար փնտռուիլ: Ի վերայ այսր ամենայնի գիտութիւնը չէր ատեր. մանաւորապէս Պատմութիւնը շատ կը սիրէր ու յաճախ Երկրագրութիւն կը կարդար: 1703էն վեր Ժողովրդեան համար ալ լրագիր մը հանեց, որուն սրբագրութիւնն ինքն անձամբ կ'ընէր: Գեղեցիկ արուեստներու մէջէն Պատկերհանութիւնն ու գիտութեանց մէջէն Աստղագիտութիւնն իրեն սիրական զբաղմունքներն էին: Աստղմէ ետքը նաւաշինական գիտութեան կը զբաղէր, որն որ այնչափ յառաջացուց որ մինչեւ վարպետ եղաւ. պէտք էր որ ամէն օր նաւարանն երթար ու քանի մը ժամ հոն զբաղէր եւ Պանդիսայնին պատմածին համաձայն առանց իրեն գիտութեան նաւու մը վրայ գամ մը չէր կրնար գամուիլ: Իր ճաշակաւոր ճարտարութեան ապացոյց մին է ան 100 թնդանօթնոց նաւը, որն որ իր մահուան ատենը դեռ կէս եղած էր: Այս նաւին յատակագիծը ինքիրին հանեց ու Բեթերսպուրկ խաւրեց, որ շինութիւնն սկսի, որն որ թէպէտ շուտով մը սկսաւ ու աղէկ կը յառաջանար, սակայն իր Մեծ ճարտարապետին մահուընէն ետքը (մինչեւ 1727) Պետրոս Ա. անուամբ փառաւորապէս ծով իջաւ:

Պետրոս Ա.ին նաւագործութեան արուեստին վարպետ ու ճարտար ըլլալուն մեծ ապացոյց է հետեւեալ վկայական գիրը, որն որ ինք Ամստերտամ վարպետ եղած ատեն նոյն տեղաց նաւարանի ուսուցչէն առաւ: Այս մինչուկ հիմակ անծանօթ եղած

վկայականը, աս տարի Յունուարի 25ին գտնուելով իբրեւ հետաքրքիր ու զարմանալի բան մը բոլոր եւրոպական երեւելի լրագրերուն նիւթ եղաւ։

"Ես ներքոյգրեալս Կէոիթ Փոոլ թագաւորական հաւանութեամբ հաստատուած արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան Տր. նաւագործ, նոյն ընկերութեան Ամսթերտամ ունեցած սենեկին մէջ. իբրեւ ճշմարտութիւն կը վկայեմ ու կը հաստատեմ, որ Պետրոս Միխայելով (որ Մեծ մոսկովիդեան դեսպանութեան անդամ ու իրենց մէջէն ինք միայն Ամսթերտամ Արլ. ընկերութեան նաւարանը 1647 Օգոստոսի 30էն մինչեւ ստորագրութեան մէջ նշանակուած ատեն, մեր հսկողութեանը ներքեւն աշխատեցաւ) բոլոր հոս մնացած ատենը աշխատասէր ու փոյթեռանդ նաւագործի մը պէս աշխատեցաւ, ու ամէն դժուարին աշխատութիւնները, այսինքն՝ փայտեր դիզել, տախտակներն աղէկ կտրելու համար գծել, տախտակները իրարու պատշաճել, տաշել, ողորկել, ձիւթով օծել, քերել, շաղափել, սղոցել, տախտակները կորացընել, աշխատասէր նաւագործի պահանջուած փութով կատարեց. ու Պետրոս Պողոս անուամբ 100 ոտքէն աւելի երկայն կրկնայարկ նաւու շինութեանը (նաւուն առջի կողման ողնայարկին ու ետին ղեկի կողմը), գրեթէ մինչեւ լմնալը օգնեց. ասկէ զատ Միյնին օգնութեամբը նաւական ճարտարապետութեան ու գծագրութեան կատարելապէս տեղեակ եղաւ, անանկ որ իր Ազնուականութիւնը նոյներուն հիմնովին տեղեակ է եւ մեր կարծեացը համեմատ կրնայ վարպետ սեպուիլ։ Աս ճշմարտութեանց վկայելու համար իմ սեփական ձեռքովս ստորագրեցի։

Ասանկ եղաւ Ամսթերտամ մեր բնակարանը

Ամս. Հնդկաստանի ընկերութեան նաւաբանին մէջ
15 Յունուարի յամի 8 տեառն մերոյ 1698

ԿԻՈՒԻԴ ԲԼԱՅՍ ՓՈՍՈՒ

Տր. Նաւագործ

Ամերիկեան Հնդկաստանի թագաւորական հաւանութեամբ հաստատուած ընկերութեան. Ամսթերտամ։

Նաւ. ղեկավարութեան արուեստին մէջն ալ շատ յառաջացած էր. շատ անգամ ինքզինք վտանգի մէջ դնելով սոսկալի ալէկոծութեանց ատեն թիավարելու կը սկսէր ու երկչոտներուն կը պոռար "Մի վախնաք, Պետրոս Զարը չեկնար ընկղմիլ"։

Պետրոս լեզուագիտութեան ընդարձակ տեղեկութիւն մը չունէր, միայն իր մայրենի լեզուն ազէկ գիտէր։ Օտար լեզուներէն նախ Հոլանտերէնը ու եղբէն գերմաներէնը իրեն սիրելի էին։ "Հոլանտերէն լեզուին, կ'ըսէր, ծովու՝ գերմաներէն լեզուի, ցամաքի վրայ հարկաւորութիւն ունինք. իսկ Գաղղիացւոց հետ ամենեւին գործք մը չունենալնուս իրենց լեզուին ալ ամենեւին հարկաւորութիւն չունինք"։ Միշտ կը զարմանար ու չէր կրնար ըմբռնել որ ինչու համար Գերմանացիք գաղղիերէն լեզուի մասնաւոր սէր մ'ունին. "Լեզուին այնչափ աղքատ է, կը հարցնէր, որ ինքզինքնին չկարենան բացատրել"։

Լաւոր հակառակ լատիներէն լեզուին վրայ մեծ համարում ունէր ու հռոմայեցի Յորնաղ մատենագրին թարգմանութիւնը շատ կը կարդար։

Ի իրաւաբանական գործողութեանց պտտարոյ կարգի բաղձանք մ'ունէր, որուն վրայ Ամսթերտամ շատ բաներ սորվեցաւ։ Ան գիտութիւնը իր կենացը

մէջ ձեռքէ չթողուց։ Միշտ վիրաբուժական ու մաթեմատիկական գործիքները քովը կը կրէր, որպէս զի հարկաւոր եղած տեղն անմիջապէս գործածէ։ Հիանդանոցի մը մէջ կամ ուրիշ տեղ մը վիրաբուժական գործողութիւն մ՝ըլլալուն պէս, պէտք էր որ իրեն ալ ազդուէր, որն որ իմանալուն պէս կ՝երթար։

Լ.ուելորդ փառաւորութիւններն ամենեւին չէր ուզեր, ու հանդիսութեան ատեն երեւալու հարկաւորութիւն եղած ատեն իր տեղը կատարիեան՝ իր ամենայն փառաւորութեամբն ու Մենշիքովը կը խաւրէր, որն որ Զարի մը պէս կ՝ապրէր եւ ռուսի ազնուականներէն շատ ծառաներ ունէր։ Պետրոս որչափ որ ալ ասանկ փառաւորութիւններ չսիրէր, հարկը պահանջած ատենն իր կայսրական պատիւն ալ պէտք էր որ ցուցընէր, ասանկ ասիական դեսպաններու ունկնդրութիւն տուած ատեն ամենայն փառաւորութեամբ գահի վրայ նստած կ՝ըլլար։ Սակայն եւրոպական դեսպաններէն այնչափ ակնածութիւն մը չունէր։ Հռոմէական-կայսրական դեսպանին հետ բնագիտական թանգարանի մէջ առջի տեսութիւնն ըրաւ։ Իրուսիայի դեսպանն անանկ նաւի մը մէջ ընդունեցաւ, որն որ դեռ ջուր իջած չէր. Պետրոս՝ որ կայմին վերի ճոթը չուանները կը կարդաւորէր, տեսնելով որ դեսպանն եկեր է վեր կայմին ճոթը հրամցուց. երբոր իշխանն աս հրաւէրն ընդունելու անկարողութեանը թողութիւն խնդրեց, Զարը նաւաստիի մը պէս չուանին վրայէն արագութեամբ մը վար սահեցաւ ու կայմէն բոլորովին վար չիջած իրեն հետ խօսելու սկսաւ։

Հին ռուսական սովորութիւնը, որուն համաձայն ամէն մարդ Զարին հանդիսելուն պէս, երկրպագութիւն պէտք էր ընել, բոլորովին վերցուեցաւ։ Իր սեղանին վրայի կերակուրները քիչ ու հասա-

բակ կերակուրներ էին։ Կերակրոյ վրայ միշտ ուրախութիւն մը կը տիրէր, որն որ հանդիսական օրերը գինիին առաւելութենէ աւելի եւս կ՚ածէր ու անկարգութեանց պատճառ կ՚ըլլար։ Այսպիսի հանդիսական ուրախութեանց ատեն բոլորովին ազատ ըլլալու համար կերակրէն վերջը ծառաները հիւրերուն քով մէյմէկ շիշ գինի թողլով պէտք էր որ դուրս ելլային։

Իր ծառան միանակ իր սենեկապետն էր, ուրիշ ծառայողներու ալ հարկաւորութիւն եղած ատեն հինգ վեց աղնուական ցեղէ ծառաներ ունէր, որոնք բոլորովին ազատ էին իրենց տիրոջն առջին ամէն միտքերնին եկած զուարճալի ու ծաղրաշարժ բաներն ըսելու։ Շատ անգամ պաշտօնատէրի մը հետ հարկաւոր խօսակցութիւնը կ՚ընդմիջէր որպէս զի ասոնց հետ կատակ ընէ։ Աս տեսակ ծառաները 10 տարի հաւատարմութեամբ ծառայելէն ետքն իրենց կարողութեանը համաձայն մէյմէկ պաշտօնի կը հասնէին եւ կամ տէրութենէ մուտք մը կ՚ունենային։

Իր սիրելի Բեթերսպուրկին բնակչացը հետ իր ընտանեացը պէս կը վարուէր ու քաղաքացւոց ամէն մէկ ուրախութեանցը մասնակից կ՚ըլլար։ Ասոր հակառակ ինք ամենեւին հասարակաց ուրախութիւններ չէր ըներ։ Իր հանդիսական օրերն էին Լեսնայի ու Բոլթավայի յաղթութեանց, ինչպէս նաեւ Նարվայի ու մանաւանդ Շլիւսսելպուրկի առման օրերը ու Բրէոպրաշէնսքեան գնդին հաստատութեան օրը։ Աս գունդը յիշեալ օրերը մասնաւոր պատուով կը պատուէր. Պետրոս իրենց զօրահանդէս կ՚ընէր ու շատերուն անձամբ գինի կը մատուակէր։

Սակայն աւելի եւս մեծ տօն էր Պետրոսին, երբոր նաւ մը բոլորովին լմընցած ծով իջնար։ Մեծ ուրախութիւն կ՚ըլլար նոյն օրը ու Պետրոս ամենեւին բանի մը չէր խնայեր. ամէն նաւ լմիննալուն, նա-

ւարանին հաղար ռուպլի պարգեւ կը տրուէր։ Կայսրուհին իր տիկիններովը նոյն նաւուն մէջն ու Կայսրը նաւուն վրայ վրանի մը տակ կը Ճաշէին։ Հաւասարակօրէն ասանկ սեղաններու առեն Զարին տեղապահը տերուհեան երեւելիներովը սեղանին ամենէն պատուաւոր տեղը կը կենար, իսկ Զարը վարը նաւ շինող գործավարաց մէջ կը նստէր, որոնց արուեստակից համարուիլը ինք իրեն պատիւ մը սեպած էր։ Ասանկ առիթներու մէջ Պետրոս արտաքոյ կարգի զուարթացած կ'ըլլար ու նաւատորմին յաջողութեանը համար առատ գինի կը խմուէր։

Պետրոսի գլխաւոր պակսութիւնն էր աս տեսակ հանդիսութեանց առեն չէ թէ միայն չափը չպահել այլ նաւեւ իր հրաւիրած հիւրերն ալ անկարգութեանց հրապուրելը։ Ասանկ անկարգութիւններով ինքն իր պատուական կենացն օրերը կարճնցուց եւ որոնց տակ իր զօրաւոր ու հժկու մարմինն ընկճեցաւ։

Իրեն վրայ արատ մ'էր նաւեւ ան չափազանց բարկութիւնն ալ, որով առեն առեն գրեթէ ինքիրմէ կ'ելլէր եւ որով շատ անգամ մարդասպանութեանց վտանգի մէջ կ'իյնար։ Քիչ կը մնար որ իր հաւատարիմ ծառաներն ու օգնականները աս անզսպելի բարկութեան զոհ կ'ըլլային։

Հայց ինչու հիմակ նորէն ան ամէն բաները պատմելու սկսինք որոնց վրայ պատմութեան ընթացքին մէջ արդէն յիշատակութիւն ըրինք։ Շատ են ան ստոգտաներնի գործոց թիւերը, որոնք անաչառ պատմագրի մը առջեւն չեն կրնար անդատապարտ մնալ, դատապարտելի է իր քանի մը յանցաւոր սեպուած մարդկանց ցուցրցած խստութիւնը, դատապարտելի է իրեն Եւդոքսիայի ու Ալեքսիոս իշխանին հետ ունեցած վարմանցը չափազանցութիւնը, դատապարտելի են իրեն անկարգութիւնները, դատապարտելի

են վերջապէս ան ամէն քայլերը՝ զորոնք ինք իր նորոգութեան հոգւովը ու շուտ փոփոխութեան ջանքովն առաւ։ Սակայն ո՞վ կրնայ ցուցընել մէկն որ իր պակսութիւնը չունենայ։

Այսպէսով աւ Պետրոս տիեզերական պատմութեան մէջ ինքնակալաց առջի կարգին մէջ կը փայլի։ Պետրոս՝ Իվան Վասիլեվիչէն ետքը, իր տէրութեանը երկրորդ նորոգիչն եղաւ. եւ ան աստիճանի զօրացուց ու այնպիսի պատուոյ մէջ թողուց որ իսկզբանէ եղած չէր։ Գեղեցիկ ու պտղաբեր երկիրներով նոյնն ընդարձակեց, ամուր ու անառիկ նաւահանգիստներով, Պալթիկ ծովու մէջ, Եւրոպայի հետ կապեց, վերջապէս անանկ տէրութիւն մը կազմեց, որ իր ընդարձակութեամբն ու լայնածաւալ դիրքովը երկրին վրայ մէկ հատիկ է։ Իր մահուընէն քիչ մը յառաջ քննել տուաւ՝ թէ արդեօք Ասիան իրօք Ամերիկայէն բաժնուած է. եւ 1721 Աղեքսանդր Նեվսքիին կարգն հաստատեց։ Եւրոպայի ամէն արքունիքը աս նորակազմ Ռուսաստանի վրայ յարգանաց աչօք նայելու սկսան ու ամէնն աւ բարեկամական կապանքով միանալ կ՚ուզէին այնպիսի տէրութեան մը հետ, որն որ 200,000 կանոնաւոր, կրթեալ ու մարզեալ պատրաստ զօրք ու ահագին նաւատորմիղ մ՚ունէր։

Ի ներքուստ, չէ թէ միայն տէրութեան աս ցանկալի վիճակը պահպանելու այլ նաեւ աւելի եւս զօրացընելու, ամէն բան պատրաստ էր։ Արեւելեան ծովուն եղերքն ստացուած նաւահանգիստները Եւրոպայի հետ վաճառականական կապակցութիւնը կը հաստատէին, Վիշնէյվոլոչոքի մօտերը շինուած ջրանցքներով ինչպէս նաեւ լատոկայեան մեծ ջրանցքով, Կասպից ծովէն Վոլկայի ու անոր անթիւ բազկացը միջնորդութեամբ, նաւագնացութիւնն դէպ ի Բեթերսպուրկ ու Պալթիկ ծով մեծ դիւրութիւն

կը գտնէր։ Վոլկա գետը Ցօնին հետ կապելու ու ըստ հետեւորդի Սեւ ծովը Կասպից ու Պալթիկ ծովու հետ կապելու յատակագծին արդէն ձեռք զարնուած էր։ Ընտաներու, մօրերու ու ճախիններու վրայ բարձրացած ամրոցներն ու քաղաքները, որոնց մէջ գնդեցիկ պարէզներ, ուսումնական շէնքեր ու գործատներ լեցուն էին, աշխարհակալին հաստատուն մտացը մէջմէկ ապացոյց են։ Սիպիրիայի մէջ Իզէթ գետին քով Քաթարինէնպուրկ անուամբ քաղաք մը շինուեցաւ (1723)։ Դարձեալ նոյն տեղը Թուլա ու Սիսթերպէք քաղաքներու մէջ գրուած թնդանօթաց ձուլարանները միշտ յառաջադիմութեան մէջ էին։ Դարբնոցներն եւ ասուի գործարաններն ամէն տեղ հասարակ կը տեսնուէին, հարիւր գործարանէն աւելի միշտ բաներու վրայ էին, որոնցմէ մէկ քանիին մէջ 3000 հոգիէ աւելի իրենց կերակուր կը գտնէին։ Վաճառականաց դրամատներն ու ապահովութեան շէնքերը վաճառականութեան մեծ դիւրութիւն կու տային։ Մոսկուա նոր Նաւարան մ'ալ կանգնուեցաւ, Բեթերսպուրկ, Արխանկել, Վրոնեժ եւ ուրիշ շատ տեղեր նաւահանգիստներ կային։ Հասարակաց ու զինուորական հիւանդանոցներ շինուեցան, գտնուած տղոց համար կրթարաններ ու աղքատանոցներ պակաս չէին։ Բեթերսպուրկի մէջ նաւական դպրոց մը ու Մոսկուա մաթեմատիկական դպրոց մը կար։ Երկու քաղաքաց մէջ ալ մէկմէկ փողերանոց կար։ Հասարակաց գրատուն մ'ալ դնելու բաւական դրամ պատրաստ էր։ արուեստական ու բնագիտական ժողոված ցրքներն արդէն երկրին նոյն տեսակի մէջ ժողովածոյներուն ամէնէն երեւելիներուն կարգն էին։ Ներքին կառավարութիւնն հաստատուն կերպարանք մ'առած էր ու իբր բարձր աստիճանի աշխարհական ատեան մը ի պատուի էր ուղղիչ կամ կառա-

վարիչ ծերակոյտը. ասկէ զատ հոգեւոր ատեան կը համարուէր Ս. Սիւնհոդոս ըսուած ժողովքն, որոնց երկուքն ալ զանազան կանոններու տակ ինկած էին։ Տէրութեան մուտքն որ Պետրոսի գահ եկած ատենը եւ ոչ 5000 ռուպլի էր, հիմակ նոյնին կրկինն եղաւ. այնչափ դրամասպառ պատերազմներու հակառակ՝ չէ թէ միայն տէրութիւնը պարտքէ ազատ մնաց այլ նաեւ իր գանձին մէջ քանի մը միլիոնէն աւելի պատրաստ ստակ ունէր։ "Տես, ինչպէս զքեզ կը թողում", իրաւամբ դրոշմուած են աս խօսքերը յիշատակագրամի մը վրայ, զորոնք Պետրոս լացող Ռուսաստանի կ՚աղաղակէ [1]։

"Մ՚ներ շնորհակալութիւնը, կ՚ըսէ Թէոփանէս իր գովաբանական ճառին մէջ, մեր շնորհակալութիւնը իր աշխատութեանցը վարձքն ըլլայ։ . . . . . Մինակ մենք իր գործքերը կրնանք ճանչնալ"։ — Շատերը Պետրոսին գործքերը գովեցին շատ պատմագիրներ իր դիւցազնական յարատեւութիւնն ու աշխատութիւնն ապագայ աշխարհքին աւանդեցին։ Ռուսաստանի աս առիւծասիրտ դիւցազները նիւթ եղաւ նաեւ շատ քաջարուեստ բանաստեղծներու, որոնց մէջէն Թովմաս գաղղիացին իր Բեթրէիտ անուամբ ոտանաւորի գրովը Պետրոսի դիւցազնական գործքերն անմահացուց, որուն մենք ալ մասնակից ըլլալու յօժարութեամբ իր գրոյն մէկ քանի երեւելի տեղերը թարգմանելով հոս կը դնենք։

[1] Աս գրամիս դլխաւոր կողմը, Թէոփանէս արքեպիսկոպոսին խորհրդովը, Պետրոսի զրահաւոր ու պատկազարդ կիսարձանը կայ աս ռուսերէն բոլորագրով "Պետրոս Մեծ, Կայսր եւ Ինքնակալ ամենայն Ռուսաց"։ Հակառակ կողմը Կայսրը ամպերու մէջ Անմահութեան բազկացը վրայ կը սեռնուի. վարը ծովափանց քով Ռուսաստան նստած իրեն կը նայի ու ոտքին տակն ալ դիւութեանց նշաններ կան։ Փոքր թիւաւոր նաւ մը ու բազմաթիւ պատերազմական նաւեր ծովու վրայ կը պարտին։ Բոլորագիրն է "Տես, որպէս թողում զքեզ"։ Սաղարնարաժնոյն մէջն է, "Ձախճանեալ ի 28 Յուն. 1725"։

ԻՇԽԱՆ, ըսաւ, ընդունեմ Անգղեցւոյս յարգութիւն,
Մարտիկ, ծառայ իշխանաց, բայց լաղբորթի չեմ մկնուն։
Եթէ իշխան մ՚ըլլայիր եւ տիրապետ սուսկական,
Արհամարհեալ մարդկութեան հարստահար ինքնակամ,
Պարտուն մը մէջ նստած բռնաւոր մը փափկասէր
Դրամոց ցոյցով սընոտի յոյներեն ելլով մեր աչքին,
Տերութեանդ մէջ ընդարձակ կարենար քեզ միանալ
Ամենաբն հետ Մակեդոնացի թիւրանդիսի ամոռն ալ,
Քու գաւազանդ, մեծութիւնդ խարել չէին զիս կրնար.
Բայց կը թողուս երկիրներդ լաւ վարչութեան մը համար.
Կ՚ուզես տիրել Հանձարով Հպատակացըդ վերայ։
Բռնութիւնը դուն կ՚ատես ամենազօր եւ արքայ։
Տիրապետութիւնն ահա՛ Հեռացըդ մէջ երջանիկ,
Զարմացած է որ կրնայ երջանկացնել ըզմարդիկ՝
Արդեւլքներով օգտակար դնելով իրեն շահ սահման։
Բարձրացընել դերիներդ մարդու կարգ ու ատոիճան՝
Ա՛ռ է ահա՛ ըստ իս փառքդ, անունդ պատիւդ քուրին։
Բախան ըրաւ քեզ թագաւոր, արութիւնդըդ մեծ ըրին։

ԵՐԵՔ Հազար տարուան քերթն օրուան մէջ ժողվէ դուն.
Վերնան ազէ Նորոգէ ան ապերախտ դարերուն։
Տերութեանդդ մէջ այսպէս կաշկանդելով ըրնութիւն՝
Կարձրացընէ վեց ամիս Ձմեռն ամէն գեան ու Ծով.
Ընապատներդ կը Ծածկէ մէկ մշտատեւ եղեամով.
Եւ ցամաքին ու Ծովուն ան քընոյն մէջ բազմօրեայ՝
Լայնածաւալ ագով մը ալեսարէր պատած կ՚երեւայ։
Բայց յամաքայլ ամարուան հուրերն մէյ մ՚որ կը վառին՝
Զարթնուն ամէնքն ու կ՚ապրին, ջուրը ցամաքն ու երկին։
Գետոցդ ափունք կը խնկին ծաղիկներով հոտաշատ.
Կանանչ շքով կը ժպտի անտառներդուդ սեւ Ճակատ.
Երկինքը վառած բոբոքի եւ եղանակ մի եւ նոյն
Ցանուելլ, բացուելլ կը տեսնէ եւ գեղջնալ հունձքերուն։
Քու մեծ երկրիդ մէջ մարդկան եղբէր ասացըն երջանիկ։
Հազար տարուան Ձմեռուան հիւսիսային խիստ երկինք

Պարապ տեղը թմրեցուց քաղաքացիքը դունատ.
Կլիման իրեն իրաւունք՝ մեծ մարդն իրենն ունի զատ.
Ընուռնատ, օրէնք ու բարքեր մշակութեամբ ծընանին։
Շարեաց դիմաց բընութեան հանէ հանճարը դուկին.
Եւ խիստ դանդաղ բախտի մը փոխելով կարգն հասարակ՝
Թող դան ի մի ասոր դարք ու միանան հոս արագ։

Կատարինա Բ. Պետրոսի ամէն մեծութեանց ժառանգը մեռելոյն յիշատակը աղնիւ յիշատակով մը պատուեց։ (94. երեսին երկրորդ ծանօթութեան մէջ յիշուած արձանը։) Սակայն Պետրոսին բուն յիշատակը Նեվայի քով կանգնուած քաղաքն է ու տիեզերական պատմութիւնը դարէ դար պիտի աւետէ անոր մեծութիւններն ու փառքը՝ որ երբեք աղարտելիք չունին։

ՀԱՅԿ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ՑՈՒՆԴԱՍՏԱՆԱՅԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ